

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ *

ΑΙΣ.	= 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, τόμ. 1 - 5. 'Εν Πετρούπολει 1891-1898.
Anrich.	= G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen. Bd. I - II, Berlin u. Leipzig 1913 - 1917.
AS.	= Acta Sanctorum, Januarii-Novembris. Parisii-Bruxellis.
BE.	= Μανουήλ Γεδεών, Βυζαντινὸν 'Εορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει. 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1899.
Blümner	= Hugo Blümner, Die römischen Privataltertümer. München 1911.
Βουλόδημος	= Χαραλ. 'Ι. Βουλodήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, τόμ. Β'. 'Εν 'Αθήναις 1903.
Δανιήλ Σκητιώτης	= Léon Clugnet, Βίος τοῦ ἁββᾶ Δανιήλ τοῦ Σκητιώτου (Biblioth. Hagiogr. Greque, τευχ. 1, Paris 1901).
ΕΕΚΣ.	= 'Επετηρίς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν.
Καλλίνικος	= Κωνστ. 'Ι. Καλλινίκου, 'Η φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. 'Εκκλησ. Κήρυξ ἔτ. Δ' (1914), 200 - 205, 240 - 245, 280 - 285, 358 - 363, 395 - 399, 491 - 496.
Κουκουλές	= Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα. 'Επετηρίς 'Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν ΙΓ' (1910), 3 - 80.
Kurtz, Βίος Θεοδώρας	= Ed. Kurtz, Des klerikers Gregorios, Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich. (Mém. de l'Acad. d. Scienses de St. Pétersbourg. VIIIe Sér., Cl. hist. - phil., Vol. VI No 1), Pétersbourg 1902.
ΛΣ.	= Νικολ. Γ. Πολίτου, Λαογραφικά Σύμμεικτα, τόμ. Γ'. 'Εν 'Αθήναις 1931 (Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν, σελ. 323 - 362).
Λουκάτος	= Δημ. Σ. Λουκάτου, Λαογραφικαὶ περὶ τελευταίας ἐνδείξεις παρὰ 'Ιωάννη τῷ Χρυσοστόμῳ. 'Επετηρ. τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, ἔτ. Β' (1940), 30 - 117.
ΜΑ.	= Θεοφίλου 'Ιωάννου, Μνημεῖα 'Αγιολογικά. Βενετία 1884.
Μακρίνα	= Τοῦ ἐν 'Αγίοις Γρηγορίου, εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Migne, P.Gr. 46, 960 - 1000.
Migne	= Patrologiæ cursus completus. Series Græca. Paris 1857 - 1886.
Petrakakos	= Dem. Petrakakos, Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts... Leipzig 1905.
SEC.	= H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanae. Bruxellis 1902.
Usener, Θεοδ.	= Her. Usener, Der heilige Theodosios, Schriften des Theodoros und Kyrillos. Leipzig 1890.

* 'Ο συντομογραφικός οὗτος πίναξ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μελέτην.

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ ΕΘΙΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐχει ἀναγνωρισθῇ πλέον σήμερον ἡ σημασία τῆς γνώσεως τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὕλικοῦ, ψυχικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, κατὰ τὴν μακραίωνα μεσαιωνικὴν αὐτοῦ περίοδον, τὸ μὲν πρὸς πλήρη κατανόησιν αὐτοῦ τούτου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δὲ ἵνα δυνηθῶμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν ιστορικὴν ἐνότητα τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον.

Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου θὰ δυνηθῶμεν ἀκόμη νὰ ζητήσωμεν τὴν ιστορικὴν ἀρχὴν πολλῶν ζητημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ βίου, ἀντιστρόφως δὲ δι' αὐτοῦ θὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξήγησιν πολλῶν ἀσαφῶν ἢ σκοτεινῶν ἔτι σημείων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἀρχαίου βίου¹.

Εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἦτοι ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῆς Ἀλώσεως, ἀξιολόγους εἰδήσεις παρέχουσι καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ἦτοι οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἀγωνισαμένων ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ λοιπῶν ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν.

Τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀγιολογικῶν μνημείων ὥς πηγῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐτόνισεν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Ehrhard εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπὸ Karl Krumbacher² λέγων ὅτι ὁ λογοτεχνικὸς κλάδος τῶν συναξαρίων «παρέχει πολυτίμους συμπληρώσεις εἰς τοὺς ιστοριογράφους καὶ χρονογράφους· διανοίγει τὸ βλέμμα εἰς τὸν πολιτιστικὸν βίον τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅστις συχνότατα παρορᾶται ὑπὸ τῶν λοιπῶν λογίων συγγραφέων...».

Οἱ συγγραφεῖς τῶν συναξαρίων ἀποβλέποντες εἰς τὴν διήγησιν περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἐν τῇ πίστει κατορθωμάτων τοῦ βιογραφουμένου ὁσίου ἢ μαρτυρος, παρεμβάλλουν πολλὰ συχνὰ μεταξὺ ἄλλων εἰδήσεων καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ὅμως μαρτυρίαι δὲν εἶναι τόσον ἐπαρκεῖς ὅσον θὰ περιέμενέ τις ἀπὸ τοιαῦτα κεί-

¹ Βλ. καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' Ι, ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 7.

² Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, σ. 177.

μενα· πολλάκις εἶναι αὐταί τόσοι γενικαὶ καὶ ἀσαφεῖς, ὥστε νὰ δύνανται μόνον ὡς ἀπλὰ ἔνδειξις νὰ χαρακτηρισθῶσι.

Παρὰ τὸν δημῶδη χαρακτήρα τῶν συναξαρίων, προσωρισμένων νὰ ἀναγινώσκωνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ χάριν θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ὠφελείας, πολλὰ ἐκ τούτων ἔχουσι γραφῇ ἢ διασκευασθῇ εἰς ἀρχαίzzουσιν γλῶσσας, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐκφράzzονται τὰ ἐν αὐτοῖς στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου. Ἐνεκα τούτου τίθεται πολλάκις τὸ πρόβλημα, περὶ τοῦ ἂν πολλοὶ γλωσσικοὶ τύποι, ἐκφράzzοντες ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου, ἀποδίδουσι τὴν σύγχρονον δημῶδη γλῶσσαν ἢ εἶναι ἐξηραϊσμένα ὀνόματα ἢ ὅροι τῶν τότε ἐν χρήσει δημωδεστέρων¹.

Ἡ ἔρευνα θὰ ἐκέρδιζε πολὺ, ἐὰν εἶχον μελετηθῇ ἐπαρκῶς τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογικὴν καὶ γεωγραφικὴν τοποθέτησιν τῶν περιλαμβανομένων ἐν αὐτοῖς εἰδήσεων.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς συμβολῆς τῶν βίων τῶν Ἀγίων εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ τῆς δημῶδους γλώσσης ἑλλείπει μέχρι τῆς σήμερον συστηματικὴ μελέτη. Παρὰ τοῦτο πολλοὶ βίοι ἔχουσι μελετηθῇ λαογραφικῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὅμως τῶν γενικωτέρων ἐργασιῶν αὐτοῦ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδήσεων ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἀντιμετωπίσαμεν τὸ ζήτημα τῆς κατατάξεως αὐτῶν χρονολογικῶς καὶ τοπικῶς· τὸ πρᾶγμα τοῦτο συναντᾷ μεγάλης δυσκολίας προκειμένου περὶ τῶν ἀνωνύμων κειμένων, καὶ δὴ τῶν βίων καὶ μαρτυρίων κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν. Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν χρόνων τούτων μαρτύρια ἐγράφησαν, ὡς γνωστόν, μεταγενεστέρως, σήμερον δὲ δὲν ἔχομεν ἀκόμη βεβαίας γνώσεις περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς συγγραφῆς πλείστων ἐξ αὐτῶν². Τὰς εἰδήσεις ἐκ βίων μαρτύρων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀγνώστου συγγραφῆς καὶ μὴ χρονολογημένων, τοποθετοῦμεν εἰς χρονικὴν περίοδον μέχρι τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, ἀκολουθοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ Alb. Ehrhard διατυπωθεῖσαν γνώμην, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μηνολόγια περιέχουσι κείμενα συγγραφέντα πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔκτου αἰῶνος³. Τὴν περίοδον ταύτην, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, ὡς λέγομεν καὶ κατωτέρω, καλοῦμεν ἐνταῦθα *Πρωτοβυζαντινὴν*.

¹ Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀντιμετωπίζεται καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, ἴδε Φαίδ. Κουκουλέ, "Ενθ' ἀν., σ. 13-14.

² Πρβλ. καὶ Karl Krumbacher, "Ενθ' ἀν., σ. 178.

³ Βλ. ἐν Römische Quartalschrift, 11 (1897), 109-110. Πρβλ. καὶ L. Deubner, Cosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 83.

Κατ' ἀκολουθίαν τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἐντάξεως, περιελάβομεν καὶ τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος εἰς τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον καὶ τέλος τὸς ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος εἰς τὴν *Ύστεροβυζαντινὴν*.

Τὴν χρονικὴν ταύτην διαίρεσιν χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ὡσάκις παραθέτομεν εἰδήσεις ἐκ πηγῶν ἀχρονολογήτων, δυναμένων ὅμως νὰ ἐνταχθῶσιν εἰς τινὰ τῶν χρονικῶν τούτων περιόδων ἢ ὅτε ἔχομεν πολλὰς μαρτυρίας περὶ θέματός τινος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν χρονικῶς ὁλόκληρον περίοδον.

Διὰ τὴν κατάταξιν αὐτὴν ἐλάβομεν ἔτι ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ συντηρητικὸν γενικῶς πνεῦμα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐκ τούτου προσήλωσιν καὶ ἔμμονήν του εἰς τὰς ἐκ παραδόσεως δοξασίας αὐτοῦ καὶ τοὺς τρόπους καὶ συνηθείας τοῦ βίου του. Πλὴν τούτου ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ βίου κατὰ τὴν ἐξεταζομένην βυζαντινὴν περίοδον ὡς καὶ ἡ γεωγραφικὴ προέλευσις τοῦ χρησιμοποιουμένου υἱλικοῦ. Οὕτω κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* περίοδον, εἰς ἣν περιελήφθη, ὡς λέγομεν ἄνωτρω, καὶ ὁ ἑβδομος αἰὼν, ἡ αὐτοκρατορία διετέλει ἀκόμη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοὺς καθιερωμένους ἑλληνορωμαϊκοὺς θεσμοὺς δημοσίου βίου· οὗτος, μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντος κυρίως, ἥσκησε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ παραδεδομένου ἀρχαίου βίου πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ νέου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Πλὴν τούτου ὅμως καὶ πολλὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ἐξ ὧν παρελάβομεν υἱικὸν περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον προέρχονται ἐκ μοναστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, περιοχῶν αἱ ὁποῖαι ἀπωλέσθησαν διὰ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν ἑβδομον αἰῶνα.

Εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ βίους ἀγίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως ἐκ τῶν περιφερειῶν τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἑλληνοχριστιανικά, ἐφ' ὅσον αὗται παραδίδονται ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἢ ὡς χριστιανικά, ἐὰν ἐμφανῶς προέρχονται ἐκ χριστιανικῆς ἐπιδράσεως.

Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς συνεχίζετο ἔτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων εὐεργετικὴ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διὰ τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων ἢ ἐξηλληνισμένων Ἰθαγενῶν.

Ἐκτὸς τούτου αἱ ἐπαρχαὶ αὗται ἀπετέλουν τότε καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶς ἠνωμέναι μετὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς πιστεύω ὅτι κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος περίοδον, ἐποχὴν τῆς διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πολλὰ ἐκχριστιανισμένα ὄντα ἔθιμα καὶ δοξασαὶ ἀλλὰ καὶ καθαρῶς χριστιανικά ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς ἐπιδράσεως θὰ καθιερώθησαν καὶ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν λαὸν ἐν τοῖς ἑλληνιστικοῖς κέντροις τῆς Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου καὶ ὅτι κατόπιν θὰ διεδόθησαν

ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπικοινωνίας λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος τῶν χωρῶν τούτων μὲ τὰς ἑλληνικὰς καὶ εἰς τὸν λοιπὸν χριστιανικὸν κόσμον τῆς αὐτοκρατορίας.

Αἱ κατόπιν περίοδοι, ἡ *Μεσοβυζαντινὴ* (8-11 αἰ.) καὶ ἡ *Ύστεροβυζαντινὴ* (12-15 αἰ), εἶναι ἀπηλλαγμέναι τῶν μειονεκτημάτων τούτων, διότι αἱ ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς χρησιμοποιούμεναι ἀγιολογικαὶ πηγαί, ἀφ' ἑνὸς δὲν παρουσιάζουν μεγάλας δυσκολίας χρονολογικῆς τοποθετήσεως αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ προέρχονται ἐξ ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἡ ζωὴ δὲ τοῦ Κράτους εἰς τοὺς τομεῖς δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν εἶχε προσλάβει τότε πλεόν καθαρώς ἑλληνικὸν χαρακτήρα.

Τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον χαρακτηρίζει ἀκόμη καὶ νέα ἀνθήσις τῆς συγγραφῆς βίων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰ μοναστικά κέντρα κυρίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς καὶ βίων μαρτύρων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εἰκονομαχίας, ὅτε ἀνεδείχθησαν νέοι μάρτυρες τῆς πίστεως. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τῆς ἀγιολογίας καὶ τῆς καθόλου τότε πνευματικῆς ἀναγεννήσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 11ου αἰ. καταρτισθεῖσα συλλογὴ βίων ἁγίων καὶ μαρτύρων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου.

Κατὰ τὴν *Ύστεροβυζαντινὴν* περίοδον ἡ συγγραφὴ βίων νέων ἁγίων περιορίζεται σημαντικῶς. Νέοι βίοι ὑπὸ μορφὴν ἐγκωμίου πολλάκις συγγράφονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα διὰ παλαιούς πλέον μάρτυρας καὶ ἁγίους ἐπὶ τῇ βάσει βιβλιακῶν πηγῶν· οὕτω δὲ τὰ συναξάρια ταῦτα, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἔχουν μεγάλην ἀξίαν ὡς πηγαὶ τοῦ συγχρόνου τότε λαϊκοῦ βίου.

Ἐξ εὐρύτερας μελέτης ἡμῶν ἀναφερομένης εἰς τὰ ἐξ ἀγιολογικῶν πηγῶν ἔθιμα κατὰ τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὴν τελευτήν, δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, λόγῳ ἐκδοτικῶν δυσκολιῶν πρὸς ἐμφάνισιν τῆς ὅλης διατριβῆς, τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τελευτῆς.

Α' ΓΕΝΙΚΑ

α') Δοξασίαι περὶ τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ πίστις περὶ ψυχῆς, ἐνοικιούσης εἰς τὸ φθαρτὸν σῶμα, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ζῇ, αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται καὶ ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ συνεχίζει μόνῃ τὸν βίον αὐτῆς. Ἡ πίστις αὕτη περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν, ἀπαντῶσα εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ὑπῆρχε καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρό-

νων¹. Ὁ Πλάτων εἰς τοιαύτας παραδεδομένας δοξασίας ἀναφερόμενος ὁμιλεῖ ἐν τῷ Φαίδωνι 81c περὶ φασμάτων, ἥτοι ψυχῶν νεκρῶν παρουσιαζομένων καὶ περιπλανωμένων ἀνὰ τοὺς τάφους².

Αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, περιφερόμεναι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ περιβάλλουσαι τὸν ἄνθρωπον μετὰ τῶν ἄλλων δαιμονικῶν ὄντων τῆς φύσεως³, εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν καὶ αὐταὶ δαίμονες. Τὰς δοξασίας ταύτας, συνεχιζομένας εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τέλος τοῦ 4 μ.Χ. αἰῶνος, ἀποκρούει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς ὁμιλίαν του εἰς τὸν εὐαγγ. Ματθαῖον (Migne, 57, 353-54). «Τί δήποτε δὲ καὶ τοῖς τάφοις ἐμφιλοχωροῦσιν; Ὁλέθριον δόγμα τοῖς πολλοῖς ἐνθεῖναι βουλόμενοι, οἷον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀπελθόντων δαίμονες γίνονται... Οὐδὲ γὰρ ἐνι ψυχὴν ἀπορραγεῖσαν τοῦ σώματος ἐνταῦθα πλανᾶσθαι τὸ λοιπόν... Ὅθεν δῆλον ὅτι μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποδημίαν εἰς χώραν τινὰ ἀπάγονται αἱ ψυχαί, οὐκέτι κύρια οὔσαι ἐπανελθεῖν, ἀλλὰ τὴν φοβεράν ἐκείνην ἡμέραν ἀναμένουσιν...».

Ἐκ τῶν ψυχῶν τούτων τῶν προγόνων του, πλανωμένων ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων κακοποιῶν δαιμόνων ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος, εἰς χρόνους ὅτε δὲν εἶχεν ἀκόμη σαφῇ ἀντίληψιν περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου καὶ τῶν αἰτίων τῶν ἀσθενειῶν καὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν τέλους τοῦ βίου, ὅτι προέρχονται αἱ δυστυχίαι του καὶ τὰ νοσήματα καὶ τέλος ὁ θάνατος⁴.

Αἱ ἀσθένειαι ἐξ ὧν συνήθως προέρχεται ὁ θάνατος, ἐθεωρήθησαν κατὰ ταῦτα προσωπικὰ ὄντα⁵ (ψυχαὶ καὶ δαίμονες), τὰ ὅποια προσβάλλουσι τὸν

¹ Θεοφίλου Βορέα, Ἀκαδημικά, τόμ. Α'. Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν, 1935, σ. 123. J. Wiesner, *Grab u. Jenseits*, Berlin 1938, σ. 167. Andress Daimon, Pauly-Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 269. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Hellenen I*, 1931, σ. 303. M. Nilsson, *Geschichte der griech. Religion I*, München 1931, σ. 656 κξξ.

² Ἡ ψυχὴ «περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη, περὶ ἃ δὴ καὶ ὥφθη ἅττα ψυχῶν σκιοειδῆ φαντάσματα, οἷα παρέχονται αἱ τοιαῦται ψυχαὶ εἰδωλα...». Πρβλ. καὶ σ. 108α' ἰδ. καὶ Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου, XXIII.

³ Βλ. Θεοφ. Βορέα, Ἀκαδημικά, τόμ. Β'. Ψυχολογία, 1933, σ. 357-358, ἐνθα παρατίθεται καὶ ἡ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 103.

⁴ Ν. Γ. Πολίτου, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Λαογραφ. Σύμμεικτα, τόμ. Γ', 1931, σ. 66. Ed. Tylor, *Die Anfänge der Kultur* (γερμ. μετάφρ. ὑπὸ J. Spengel-Fr. Poske), Leipzig, 1873, II, σ. 123 κξξ. J. G. Frazer, *Tabou et les périls de l'âme* (trad. franç. par Henri Peyre), Paris 1927, σ. 44 κξξ. Julius von Negelein, *Die Reise der Seele ins Jenseits*. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Alfred Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, Leipzig 1913, σ. 297-298. Lucien Lévy-Bruhl, *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*, Paris 1931, σ. 168-172, ἴδε καὶ κατωτέρω σ. 103.

⁵ Ν. Γ. Πολίτου, Ἐνθ' ἄν., σ. 79 κξξ.

άνθρωπον με ἐχθρικὴν καὶ κακοποιὸν διάθεσιν¹. Αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, συνεχίσθησαν δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων² διὰ τῶν βυζαντινῶν³ μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν⁴. Ἐνεκα τούτου ὁ λαὸς ἀντιμετώπισε πάντοτε τὸν θάνατον με φόβον καὶ ἐπεζήτησε διὰ διαφορῶν προφυλακτικῶν καὶ ἀποδιωκτικῶν μέσων νὰ ἀποτρέψη ἀπ' αὐτοῦ τὰς δαιμονικὰς νόσους καὶ ἀκόμη κατὰ τὴν τελευταίαν τὴν βλαπτικὴν τυχὸν ἐπήρειαν τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν ἄλλων δαιμόνων.

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζουσα τὸν φόβον καὶ τρόμον αὐτὸν τοῦ λαοῦ κατὰ τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, καθ' ἣν ὁ ἐπὶ γῆς βίος ἀποτελεῖ προσωρινὴν διαμονὴν καὶ προετοιμασίαν τῆς ψυχῆς διὰ τὸν ἐπέκεινα αὐτῆς βίον, εἰς ὃν αὕτη θὰ δικαιωθῇ συμφώνως πρὸς τὰς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις της ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐκήρυττεν ὅτι ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἔξοδον ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ὥς τι εὐκταῖον καὶ νὰ μὴ φοβῆται τὸν θάνατον ὥς κακόν τι καθ' ὅσον ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ ὕπνον μόνον⁵. Παρὰ ταῦτα ὁ λαός, ἀκολουθῶν τὰς πατροπαράδοτους ἐκ παναρχαίων χρόνων δοξασίας περὶ τῶν αἰτίων τοῦ θανάτου, συνέχιζε τὴν ἐκδήλωσιν κατ' αὐτὸν τῶν συναισθημάτων τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν φόβον καὶ τὴν λύπην του, ἀποχωριζόμενος διὰ παντὸς ἐκ προσφιλῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία πρὸς ἐκρίζωσιν τῶν λαϊκῶν τούτων ἰδεῶν κηρύττει διὰ τοῦ Χρυσοστόμου, «Μὴ τοίνυν... ὑπὲρ τῆς οἴκοι ταφῆς ἀκριβολογώμεθα μηδὲ τρέμωμεν τὸν θάνατον ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν»⁶, συναντᾷ ὁμως ἀντίστασιν, διότι ὁ λαός, συντηρητικὸς, ἐπιμένει εἰς τὴν τήρησιν πολλῶν ἐκ τῶν κατὰ παράδο-

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 79, σημ. 1.

² Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 102 - 103 «νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρῃ, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι». Αἰσχύλου, Προμηθ., 275. Βλ. ἐτι μαρτυρίας εἰς Theodor Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, σ. 39-43. Rohde, Psyche² II, 411.

³ Γ. Ν. Πολίτου, Ἐνθ' ἀν., σ. 85 - 86. Ἀνδρ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 53.

⁴ Γ. Ν. Πολίτου, Ἐνθ' ἀν., σ. 66 κέξ. Γ. Α. Μέγα, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ. 7 (1923), 479 κέξ.

⁵ Χρυσόστομος, Migne, 49, 393, στ. 32 - 36. «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὀνόμασται, ἵνα μάθῃς ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι»... στ. 394, στ. 10 - 13. οὐκέτι θάνατος καλεῖται λυσιπὼν ὁ θάνατος ἀλλὰ ὕπνος καὶ κοίμησις...», ἴδε καὶ Petrakakos, σ. 100, πρβλ. καὶ σ. 123.

⁶ Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 691 (κεφ. 6').

σιν συνηθειῶν του. Τούτου ἕνεκα ἡ Ἐκκλησία, ἡ νικήσασα τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ ἐπιβαλοῦσα μετὰ τῆς νέας θρησκείας καὶ ἴδιον αὐτῆς τελεστικὸν τυπικόν¹, σύμφωνον πρὸς τὰ δόγματά της, ἀναγκάζεται πρὸ τοῦ συντηρητικοῦ αὐτοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, νὰ συμβιβασθῇ πολλαχοῦ πρὸς τὰ ἐκ παραδόσεως ἔθιμά του μετ' ὧν καὶ τὰ νεκρικὰ καὶ νὰ περιβάλῃ αὐτὰ διὰ χριστιανικοῦ ἐνδύματος συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς².

β') Προμηνύματα τοῦ θανάτου.

Εἰς τὸν λαὸν ὑπῆρχεν ἡ πίστις ὅτι ἡδύνατό τις διὰ διαφόρων προγνωστικῶν μέσων νὰ προῖδῃ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ὡς τοιαῦτα μέσα ἀναφέρονται, τὸ μὲν ὀπτασίαι καὶ σχετικὰ ὁράματα κατὰ τὸν ὕπνον τοῦ ἰδίου τοῦ μελλοθανάτου ἢ συγγενῶν καὶ φίλων του, τὸ δὲ προρρήσεις ὁσίων ἀνδρῶν καὶ ἀναχωρητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ σχετικοὶ οἰωνοί³. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἐπίσκοπος Γοτθίας ἐν Κριμαίᾳ, περὶ τὸ 800, προεῖδε τὸν θάνατον αὐτοῦ πρὸ τεσσαράκοντα ἡμερῶν· «Κἀγώ, ἀδελφοί, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπέρχομαι δικάσασθαι μετὰ τοῦ διώκτου μου⁴ ἔμπροσθεν τοῦ κριτοῦ καὶ Θεοῦ. Καὶ οὕτως τῇ τεσσαρακοστῇ... εἰς χεῖρας Θεοῦ τὸ πνεῦμα παρέθετο»⁵. Ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος ἔμαθε περὶ τοῦ μετ' οὐ πολὺ θανάτου αὐτοῦ παρὰ ἀναχωρητοῦ ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ Ὀλύμπου⁶. Ἡ προῖσταμένη μονὴ ἐν Θηβαΐδι προεῖδε δι' ὁράματος κατὰ τὸν ὕπνον αὐτῆς τὸν μετ' ὀλίγον θάνατον τῆς ὁσ. Εὐπραξίας (5 αἰ.)⁷, ὁ δὲ μοναχὸς Σαβῖνος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (7 αἰ.) «θεωρεῖ ἐν ἑκστάσει γενόμενος» τὸν Πατριάρχην Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα μεταβαίνοντα ὑπὸ τὴν συνοδείαν τοῦ κλήρου εἰς τὸν βασιλέα «καὶ μίαν κόρην, ὥς ὁ ἥλιος, ἡνίκα δ' ἂν τὸν πυλῶνα τοῦ ἐπισκοπείου ἐξεληλύθει—ὅπερ σημαίνει τοῦ ἰδίου σώματος χωρισμὸν—δεξαμένην αὐτὸν καὶ χειροκροτοῦσαν καὶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων περιβεβλημένην· εὐθέως οὖν ἔγνω ὁ

¹ Πρβλ. v. Wilamowitz-Moellendorf, "Ενθ' ἀν., σ. 302.

² Ἀνθίμου Παπαδοπούλου, Ἑξελληνισμοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1925, σ. 213-229.

³ Προμηνύματα τοῦ θανάτου ἀπαντῶσιν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἴδε Arnold van Gennep, Manuel de Folklore Français contemporain, tom. I, II, Paris 1946, σ. 658 κέξ.

⁴ Τοῦ διαβόλου.

⁵ AS, Junii 7, 169 (§ 6), ἴδε καὶ Usener, Θεοδόσιος, σ. 94, στ. 1 κέξ.

⁶ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (σ. 465, στ. 20-21 Βόννης).

⁷ AS, Martii 2, 926 (§ 34).

ὅσιος Σαβίνος τὴν μετάστασιν τοῦ Πατριάρχου πρὸς Κύριον ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ γεγενῆσθαι»¹.

Ὁ Λεόντιος ἀναφέρει ἐνταῦθα λαϊκὴν δοξασίαν, πιθανώτατα ἐκ Κύπρου, κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα καθ' ἣν τὸ ἐν ὁράματι βλέπειν τινὰ φέροντα στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων προεσήμαινε θάνατον. Ἡ πίστις αὐτῇ ἔχει προφανῶς τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν χθονίαν σημασίαν τῆς ἐλαίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε τὰ φύλλα αὐτῆς ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν περιστολὴν καὶ ταφὴν τῶν νεκρῶν².

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ φοίνικος ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων εἰς ἐπικήδεια καὶ ἐπιτάφια νόμιμα, ὥς λέγεται κατωτέρω, ἔδωκεν ὁμοίως ἀφορμὴν νὰ θεωρηθῇ οὗτος ὡς προειδοποιητικὸν τοῦ ἐπικειμένου θανάτου. Ἡ Θεοτόκος, ὅτε ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ἀγγέλου περὶ τῆς κοιμήσεως αὐτῆς ἐκάλεσε τοὺς γείτονas καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς «τὰ παρὰ τοῦ ἀγγέλου πρὸς αὐτὴν λαληθέντα περὶ τῆς εἰς οὐρανὸς αὐτῆς μεταστάσεως καὶ εἰς πίστιν τῶν λεγομένων τὸ δοθὲν αὐτῇ βραβεῖον ὑποδεικνύει· τὸ δὲ ἦν φοίνικος κλάδος»³.

Ὁ κλάδος τοῦ φοίνικος ἐδόθη εἰς τὴν Θεοτόκον ὡς βραβεῖον, ἥτοι ὡς στέφανος, τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ νικηφόρου αὐτῆς βίου.

Ὁ βίος ὅλος ἀπετέλει κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν τὸ ἀθλητικὸν πεδίον εἰς τοῦ ὁποίου τὸν στίβον ἠγωνίζοντο οἱ πιστοὶ τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ πονηροῦ⁴, περιφρονοῦντες τὸν θάνατον⁵. Ἡ νίκη αὐτῶν ἐπεσφραγίζετο διὰ

¹ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 100, στ. 2 κέξ.). Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ H. Delehaye. ἐν Anal. Boll. 45 (1927) 72, φέρεται ἔτι ὅτι καὶ ἄλλος τις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἶδεν ἐν ὁνείρῳ μετὰ τὴν τελευταίαν τοῦ Ἰωάννου πλῆθος ὁρατῶν καὶ χηρῶν «κλάδους ἐλαιῶν κατέχοντας καὶ τοῦ Πατριάρχου προπομπεύοντος εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὑπάγοντας».

² Δημοσθένους, Πρὸς Μακάριον, 71. Πλουτάρχου, Λυκοῦργος, 27, ἴδε καὶ Rohde, Psyche³ I, 219, σημ. I, 226. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berl. 1910, σ. 129. Νικολ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37-39. Ἐξ ἐπικηδείου ἐπίσης ἐθίμου ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ πίστις ὅτι ὅταν τις ἴδῃ καθ' ὕπνου ἀσθενῆ λευκοφοροῦντα, τοῦτο προαγγέλλει τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειρ. Β, 3. Πασσαρίου, Δ, 13, 1. Ἴδε καὶ Κουκουλὲν ἐν σ. 13.

³ SEC, σ. 892, στ. 33 κέξ. Βλ. καὶ Κωνστ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἀγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν Αὔγουστον ἑορταζομένων... Ἐν Ἀθ. 1894, σ. 194, 205-206, 213, 217, 223. Ἐν σ. 194 λέγεται ὅτι ἡ Παναγία «δεικνύει εἰς αὐτάς τὸ χαροποιὸν καὶ νικητικὸν σημεῖον, ὅπερ ἐδέξατο παρὰ τοῦ ἀγγέλου· τοῦτο δὲ ἦν κλάδος τοῦ φοίνικος».

⁴ Ἴδε Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, III, 1932, σ. 177 κέξ. Ἀνδρ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα, 1915, σ. 12. Τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, Θεολογία ΙΘ' (1941-1948), σ. 305-310.

⁵ Σημειῶνω προχείρως ἐκ τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου περὶ τῆς μάρτυ-

τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς πίστεως· *vincimus cum occidimur*, ἐκίρυντε σχετικῶς ὁ Τερτυλλιανός¹. Οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ἐκαλοῦντο οὕτως ἀθληταὶ καὶ τὸ μαρτύριον ἀθλησις², ἀθλοθέτης δὲ ὁ Χριστὸς³ καὶ τὸ ἔπαθλον τῆς νίκης ἦτο ὁ στέφανος τῆς δόξης⁴, ὁ ὁποῖος ἦτο συνεδεμένος οὕτω πρὸς τὸν ἔνδοξον ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ θάνατον.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὁ στέφανος ἀπὸ τῶν πρωΐμων χριστιανικῶν χρόνων ἤρchiσε νὰ σημαίνει τὴν θείαν ἀνταμοιβὴν τοῦ ἀγωνιστοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, παραλλήλως δὲ καὶ τὸ τέλος τοῦ βίου. Τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (Migne, 36, 600B): «Ἐπεὶ δὲ τὸν δρόμον τελέσας καὶ τὴν πίστιν τηρήσας, ἐπόθει τὴν ἀνάλυσιν καὶ ὁ τῶν στεφάνων ἐνειστήκει καιρὸς».

Πρὸς τὰς δοξασίας αὐτὰς συνδέεται καὶ ἡ πίστις περὶ τοῦ προμνημονευθέντος κλάδου τοῦ φοίνικος, τὸν ὁποῖον προσέφερεν εἰς τὴν Θεοτόκον ὁ Ἅγγελος. Ὁ φοῖνιξ, ὥς γνωστόν, ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σύμβολον τῆς νίκης, διαδεδομένος ἔτι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον⁵.

Οἱ χριστιανοὶ λοιπὸν ἀκολουθοῦντες τὴν ἀρχαίαν ὥς ἄνω παράδοσιν μετεχειρίσθησαν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸν φοῖνικα ὥς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ χριστιανοῦ κατὰ τοῦ θανάτου⁶, κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς γλυπτὰς παραστάσεις ἐπὶ σαρκοφάγων, ἐπιταφίων λίθων κ.ἄ.⁷.

ρος ἁγ. Πελαγίας (Migne, 50, 579, στ. 23 κέξ.), ὅτι ἡ Πελαγία «Παρεσκεύαστο μὲν γὰρ καὶ πρὸς βασάνους καὶ κολαστήρια καὶ ἅπαν τιμωριῶν εἶδος, ἀλλ' ἐδεδόκει, μὴ τὸν τῆς παρθενίας ἀπολῆσθαι στέφανον» καὶ ὅτι τέλος αὐτῆς βασανιζομένης ὁ Θεὸς «εὐθὺς ἐκέλευσεν ἀφαιρεῖναι τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν, ὥς ἀρκούντως ἀγωνισαμένην δεξιόμενος» (Αὐτόθι, στ. 582,15 κέξ.).

¹ Ἰδε παρὰ Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d. Arch. Chr. et L. ἐν λ. Palme, σ. 948.

² Ἀθλησις... Ἀλεξάνδρου τοῦ Ρωμαίου, AS, Maii 3 (παρ. σ. 13*-14*). Ἀθλησις τοῦ ἁγ. ἱερομάρτυρος Μωκίου, Anal. Boll. 31 (1912), σ. 163 κ.ά. Βλ. καὶ Ἀ. Φυτρᾶκη, Ἐνθ' ἁγ., Θεολογία ΙΘ' (1941-48) 309 κέξ.

³ Ὑπόμνημα εἰς Ἡλίαν τὸν νέον (†750). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συρ. ἀγιολογίας, Α', 1907, σ. 55, στ. 1 κέξ.

⁴ Λόγος... περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλεύσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πρωτομάρτυρος Στεφάνου, AIG, 5, 57, στ. 12-13 κ.ά.

⁵ Ὁ Πausanias VIII, 48, 2 λέγει: «οἱ δὲ ἀγῶνες φοῖνικος ἔχουσιν οἱ πολλοὶ στέφανον...» Ἰδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen. Berlin 1856, σ. 413 κέξ. Cabrol-Leclercq, Dict. ACL, ἐν λ. Palme, σ. 947 κέξ.

⁶ Cabrol-Leclercq, Ἐνθ' ἁγ. ἐν λ. Palme, στ. 948. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α' 1942, σ. 121.

⁷ Cabrol-Leclercq, Ἐνθ' ἁγ., στ. 949. Γ. Σωτηρίου, Ἐνθ' ἁγ., σ. 144, εἰκόνες ἀρ. 85 καὶ 86.

Πλήν τῶν συμβόλων τούτων, καὶ ἀστρονομικὰ φαινόμενα ἐθεωροῦντο συχνὰ ὡς προδηλωτικὰ μέλλοντος θανάτου ἀξιωματοῦχου τινὸς ἢ βασιλέως¹. Ἰδίᾳ ὅμως ἀσφαλὲς προμῆνυμα αὐτοῦ ἦτο ὁ κρωγμὸς τοῦ κόρακος. Σχετικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403) ὅτι ἀριστῶντος τοῦ Ἐπιφανίου μετ' ἄλλων κληρικῶν καὶ διδασκόντος τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ «ὄρνεον τὸ καλούμενον κόραξ ἀποδίδωσι φωνὴν εὐτόνως». Ἐκ τῶν παρακαθημένων ὁ Χαρίνος ἠρώτησε· «τίς ἐξ ὑμῶν οἶδεν τί λαλεῖ ὁ κόραξ;». Ὁ Ἐπιφάνιος τότε ἀπαντᾷ εἰς αὐτόν· «Εἶπεν ὁ κόραξ, ὅπως μὴ ἦς διάκονος. Ἐπὶ τῷ λόγῳ οὖν Ἐπιφανίου ἔπεσεν τρόμος ἐπὶ Χαρίνῳ καὶ οὐκέτι ἐλάλησε, οὐδ' ἔφαγέν τι ἢ ἔπιεν· ἀλλὰ βαστάσαντες αὐτὸν οἱ παῖδες αὐτοῦ ἀπήνεικαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν ἐπὶ κλίνης καὶ τῇ ἑωθεν ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ»².

Ἡ πίστις αὕτη περὶ τοῦ κρωγμοῦ τοῦ κόρακος, ὡς προαγγέλου τοῦ θανάτου, εἶναι πολὺ ἀρχαιότερα τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἀρκούντως τότε διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν³. Περὶ αὐτῆς μαρτυροῦσιν ὁ Δίων ὁ Κάσσιος 58, 5, 7 καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 73. Ὁ Ἐπίκτητος, Διατρ. III, α' 37 ἐπιφέρει· «ἀλλ' ἂν μὲν κόραξ κραυγάζων σημαίνει σοί τι, οὐχ ὁ κόραξ ἐστὶν ὁ σημαίων, ἀλλ' ὁ Θεὸς δι' αὐτοῦ»· πρβλ. καὶ ἐν I, ιζ' 19⁴. Ἡ μαντικὴ αὕτη πίστις περὶ τῆς φωνῆς τοῦ κόρακος συνεχίσθη εἰς τὸν λαόν καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους⁵ καὶ μετὰ τὴν Ἀλωσιν⁶ μέχρι τῆς σήμερον⁷.

¹ Migne, 96, 1257B· ἴδε καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 218 κέξ.

² Migne, 41, 72 (κεφ. 37).

³ Ἰδε Κουκουλέν, σ. 5. B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv. f. Religswiss. 24 (1926), 282 σημ. 1.

⁴ Εἰς τὰ σχόλια εἰς τὸν Προτρεπτικόν, 11,9 τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (ἐκδ. Stählin I, 300) φέρεται ὅτι ἡ δοξασία αὕτη ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐξ ἀτυχοῦς πολέμου τῶν Βοιωτῶν. Οὗτοι ἔλαβον χρησμὸν νὰ ἐπιτεθῶσιν, ὅταν ἴδωσι λευκοὺς κόρακας. Παῖδες τινες παίζοντες ἐγύψωσαν κόρακας καὶ ἀφήκαν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀέρα· «νομίσαντες οἱ Βοιωτοὶ τοῦτο τὸν χρησμὸν δηλοῦν ἐξεληθόντες ἐπολέμησαν καὶ ἀπώλοντο, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία ἐς κόρακας ἀντὶ τοῦ εἰς ἀπώλειαν καὶ οὕτω μαντικοὶ κόρακες ἐνομίσθησαν».

⁵ Κουκουλές, σ. 5 καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 206-209.

⁶ Ν. Γ. Πολίτου, Ἐν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν, Λαογρ. 3 (1911) 386, στ. 31-32 (ἐκ κώδ. 17 αἰ.).

⁷ Ἰ. Πρωτοδίκου, Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς, Ἀθ. 1860, σ. 18. Ε. Σταματιάδου, Σαμιακά Ε, 422. Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Καστρίου Κυνουρίας, Λαογρ. 11 (1934-37), σ. 658, ἀρ. 4. Ν. Πέριδικα, Σχῆρος I, σ. 144. Καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἡ φωνὴ ζῶων καὶ πτηνῶν θεωρεῖται προδηλωτικὴ τοῦ θανάτου. Ἰδε Geiger, Todesvorzeichen, Handwört. d. deutschen Aberggl. VIII, 994 κέξ.

γ') Διαθήσεις τῆς περιουσίας.

Προαισθανόμενός τις τὸν θάνατον ἐπερχόμενον, προέβαινε συνήθως, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν¹, εἰς τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων² καὶ τῆς περιουσίας του δηλαδὴ εἰς τὴν σύνταξιν διαθήκης³ διὰ τῆς ὁποίας διέθετε τὰ ἑαυτοῦ, προνοῶν συγγρόνως καὶ περὶ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ⁴ διὰ τῆς διαθέσεως μέρους ἢ καὶ ὅλων τῶν ὑπαρχόντων του εἰς πτωχοὺς⁵ καὶ εἰς φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Β' ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΗΣ

**α') Τελευταῖται θελήσεις καὶ παραγγελίαι περὶ τῆς ταφῆς,
ὑποθήκαι, εὐχαί, ἀποχαιρετισμοί.**

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ἤσθάνετο ὅτι ἦτο ἀναπόφεικτον πλέον καὶ ἔγγυς τὸ τέλος τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκάλει περὶ ἑαυτὸν τοὺς οἰκείους, συγγενεῖς⁶ καὶ φίλους

¹ Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München 1893, σ. 210 - 211. Rohde, Psyche³ I, 250.

² Ὁ ἄγγελος ἀγγέλλει εἰς τὸν Ἀβραάμ περὶ τῆς ἐπικειμένης ἐξόδου αὐτοῦ ἐκ τοῦ βίου παραγγέλλει: «ἵνα διατάξεται περὶ τῶν πραγμάτων αὐτοῦ». A. Vasiliev, Anecd. Graecobyz. 1893, σ. 292. «ποίησον διάταξιν περὶ πάντων ὧν ἔχεις, ὅτι ἤγγικεν ἡμέρα ἐν ᾗ μέλλεις ἐκ τοῦ σώματος ἐκδημεῖν καὶ πρὸς Κύριον ἐρχεσθαι» (ἐκ κωδ. τοῦ XII αἰ.). Vasiliev, Ἐνθ' ἀν., σ. 303. βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 4. Λουκάτον, σ. 35 - 36.

³ Βίος Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (ἐκδ. J. Assemani, τόμ. 1, Romæ 1732, σ. XXXIIIa). Τοῦ δόσιου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April 1, σ. XLVI (κεφ. 42).

⁴ Βίος Λουκά τοῦ Στυλίου, Anal. Boll. 28 (1909), στ. 16 κέξ. ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 4.

⁵ Χαρακτηριστικὴ τοιαύτη διαθήκη ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.), εἰς τὸν βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 66, στ. 18 κέξ.). Λέγεται ἐνταῦθα περὶ παιδὸς ὀρφανοῦ ἐν πενίᾳ μεγάλῃ διάγοντος: «ἔλεγον γὰρ οἱ εὐρεθέντες ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ πατρὸς μάρτυρες, ὅτι οὐκ ἀφῆκεν αὐτῷ, δέσποτα, ὁ πατήρ αὐτοῦ ἀποθνήσκων ἕως ἐνὸς νομίσματος· ἀλλ' ἔχων δέκα λίτρας χρυσοῦ, φέρει αὐτὸν ἐν τῇ ὥρᾳ, ὅτε τὴν διαθήκην ἔγραφεν καὶ λέγει αὐτῷ. Ταύτας τὰς δέκα λίτρας ἔχω, τέκνον μου, τί θέλεις; ἔασω σοι ταύτας ἢ τὴν δέσποινάν μου τὴν Θεοτόκον κουράτορα καὶ προνοήτριαν; Τοῦ δὲ παιδὸς ἐκλεξαμένου τὴν ἁγίαν δέσποιναν, διέταξεν δοθῆναι ὅλα τοῖς πτωχοῖς».

⁶ M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 153 «ἐκέλευσε συναχθῆναι πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτοῦ».

καὶ ἐξέφραζεν εἰς αὐτοὺς τὰς τελευταίας θελήσεις του, δίδων συγχρόνως καὶ τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν εὐχὴν του, ἕαν ἦτο γέρων ἢ πατήρ¹. Καθ' ὃν χρόνον δὲ ἐγίνοντο ταῦτα, τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἀσθενοῦς, καταλαμβάνόμενα ὑπὸ ἀπελπισίας διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐξέσπων εἰς θρήνους².

Μεταξὺ τῶν τελευταίων θελήσεων τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου ἦσαν καὶ αἱ περὶ τῆς ταφῆς αὐτῶν. Ἀναστασία ἡ πατρικία, ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχὸν ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκποῆς αὐτῆς παρήγγελλε: «Διὰ τὸν Κύριον μὴ ἀποδύσετέ με ἃ φορῶ, ἀλλ' ὥς εἰμι οὕτως με πέμψατε πρὸς Κύριον, καὶ μὴ μάθη ἄλλος τίς ποτε τὰ περὶ ἐμοῦ εἰμὴ ὑμεῖς καὶ μόνοι»³. Ὁ ὁσιος Ἐφραίμ ἐπίσης προτοῦ ἀποθάνει «τοῖς παροῦσι παρηγγυᾶτο ὥς οὐκ ἔξον αὐτοῖς ἐσθῆτι πολυτελεῖ τὸ τούτου σῶμα ἐνταφιάσαι»⁴ καὶ ὁ ὁσιος Εὐστράτιος (9 αἰ.) παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Νικόλαον: «Μὴ οὖν ὀδυρμοῖς καὶ ἀσέμνοις οἰμωγαῖς περιβαλῆς σεαυτόν»⁵. Πλὴν τούτου οἱ μελλοθάνατοι παρήγγελλον καὶ περὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς αὐτῶν, ὥς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μακρίνης, ἐνθα ἡ μήτηρ αὐτῆς φέρεται ἐκφράσασα τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως ταφῇ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ συζύγου αὐτῆς⁶. Τοσοῦτο δὲ ἦτο διαδεδομένον τὸ ἔθος τοῦτο τῆς παραγγελίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς κηδείας καὶ τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς, ὥστε κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἡρωτάτο ὁ μελλοθάνατος, ὅπως ἐπαναλάβῃ ἐκ δευτέρου τὰς ἐπὶ τούτου τελευταίας αὐτοῦ θελήσεις⁷.

Κατὰ τὰς στιγμὰς αὐτὰς ἴσταντο κύκλῳ περὶ τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς ζωῆς οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ συγγενεῖς, ὅπως ἀκούσωσι τὰς τελευταίας θελήσεις καὶ παραγγελίας αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἵνα λάβωσι τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας του, μάλιστα ἕαν ὁ μεθιστάμενος ἦτο ἐκ τῶν γονέων ἢ γέρων ἢ κληρικός⁸. παρεκάλουν

¹ Βίος Φιλαρέτου, "Ἐνθ' ἂν. Διαθήκη τοῦ ἀγίου. Ἀρσενίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως (13 αἰ.), Migne, 140, 949A.

² Βίος Φιλαρέτου, "Ἐνθ' ἂν.

³ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κέξ. Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswjestije 13 (1908), 210.

⁴ Γρηγορίου Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς Ἐφραίμ, Migne, 46, 845D.

⁵ ΑἴΣ, 4, 391 (κεφ. 36).

⁶ Migne, 46, 973B.

⁷ Βίος ὁσ. Λουκά τοῦ νέου. Γ. Κρέμου, Φωκικά, Α', 1874, σ. 53α.

⁸ Μακρίνα, σ. 973A. Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Εἰς τὸν Ἰώβ α', ἰδ. παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41, ἀρ. 3. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1, σ. XLVI (κεφ. 42). Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Εὐδοκίου, Migne, 115, 624H. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Analecta Byzantinorussica, Petropoli 1891, σ. 17, στ. 7 κέξ. Ἡ βασίλισσα Θεοδώρα ἀφίησιν τὰς τελευταίας παραγγελίας πρὸς τὰ τέκνα αὐτῆς λέγει: «μνήσθητέ μου, τέκνα φίλτατα, τῶν πολλῶν κόπων καὶ πόνων καὶ τῶν καθ' ἑκάστην διδασκαλιῶν μεθ' ὧν ἐξεθρεψάμην ὑμᾶς» μνήσθητε... καὶ ὥσπερ μοι ἔτι περιούση ἐν τῷδε τῷ βίῳ εἰς ὑπα-

δ' αὐτόν, ἰδίᾳ οἱ μοναχοὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις καὶ οἱ κληρικοί, πρὸς τὸ «μνημονεῦσαι» αὐτῶν «πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεόν»¹ ἤτοι νὰ παρακαλέσῃ τὸν Θεόν, ὅπως ἔχη καὶ αὐτοὺς ὑπ' ὄψιν του, ὅστις προσλαμβάνει πλησίον του τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου.

Ὁ μελλοθάνατος πολλάκις παρήγγελλεν ἀκόμη καὶ περὶ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον θὰ ἔκλειεν εἰς αὐτὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς μετὰ τὸν θάνατον ὥς καὶ περὶ τῶν ἐνδυμάτων διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐνέδυνον² αὐτὸν καὶ γενικῶς ἐφρόντιζε «τὰ τελευταῖα συντάξασθαι»³.

β') Συγχώρησις καὶ μετάληψις.

Ὅτε οὐδεμία πλέον ἐλπίς σωτηρίας ὑπῆρχε διὰ τὸν ἀσθενῆ, ὁ ἱατρὸς παρητεῖτο τῶν ἐπισκέψεων καὶ τῶν προσπαθειῶν ὑπὲρ τῆς διασώσεως αὐτοῦ καί, ὥς μανθάνομεν ἐξ ἀγιολογικῶν πηγῶν τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος, ἐγνώριζε τοῦτο καὶ εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ «ὅς ἐπὶ τοῦ σκίμποδος ἀνακείμενος καὶ πρὸς τῶν ἱατρῶν τὴν τελευταίαν τοῦ θανάτου ἀπόφασιν προσλαβόμενος»⁴ καὶ «παρὰ τῶν περιοδεύειν λαχόντων αὐτὸν ἱατρῶν ἀπηγορεύθη»⁵ παρὰ πάντων τε τῶν προσηκόντων καὶ προσφιλῶν ἀπεγνώσθη»⁶.

Ὁ ἱατρὸς ἔδιδε συγχρόνως καὶ τὴν ἐντολὴν εἰς τοὺς οἰκείους, ἵνα καλέσωσι τὸν ἱερέα, ὥς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ, πρὸς

κοὴν ἐξεγγίνεσθε, οὕτω δὴ δυσωπῶ καὶ μετὰ τὴν ἐμὴν ἀνάλυσιν τοῖς ἐμοῖς λόγοις ἐμμείνατε καὶ διδάγμασιν...» περαιτέρω δίδει συμβουλὰς περὶ ἐκτελέσεως ὑπ' αὐτῶν θεαρέστων ἔργων καὶ περὶ διανομῆς τοῦ πλούτου αὐτῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς «ἵνα αὐτὸν ἔξητε ἐν οὐρανοῖς συναγόμενον» κ.ἄ.

¹ Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν († 824) ὑπὸ Θεοστογρίτου μαθητοῦ αὐτοῦ. AS, April. 1 (σ. XXII, κεφ. 23): «κυκλησάντων ἡμῶν τὰ ἔσχατα αὐτὸν πνέοντα καὶ παρακαλοῦντων μνημονεῦσαι ἡμῶν πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεόν». Ὁ Πετρωνᾶς παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ὅσιον Ἀντώνιον τὸν νέον ἀποθνήσκοντα: «Παρακάλεσον δὴ τὸν Κύριον ἔτι ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα καὶ τοῦτό μοι συμβαίῃ τὸ ἀγαθόν», F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 7-8.

² Μακρίνα, σ. 985B. Βίος δσίου Ἰλαρίωνος (4 αἰ.). ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κέξ. SEC, σ. 893, στ. 30 κέξ.

³ Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

⁴ Βίος Νικολάου ἡγουμ. τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.). Migne, 105, 916c.

⁵ Ἐγκατελείφθη.

⁶ Ἰερωνύμου καὶ Σωφρονίου, Βίος τοῦ δσίου Ἰλαρίωνος (ἐν Παλαιστίνῃ κατὰ τὸν 4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 90, στ. 24 κέξ. F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 217, στ. 14. Βίος Λουκά Στυλίου (10 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), 41, στ. 22-24 καὶ σ. 42, στ. 16 κέξ.

βάπτισιν τοῦ μέλλοθανάτου, ἐὰν ἦτο ἀβάπτιστος¹, ἢ πρὸς ἐξομολόγησιν καὶ μετάδοσιν εἰς αὐτὸν τῆς θείας μεταλήψεως².

Ἡ διαταγὴ αὐτὴ τοῦ ἱατροῦ, προειδοποιητικὴ περὶ τῆς κρισίμου καταστάσεως τοῦ ἀρρώστου, μάλιστα δὲ ἡ εἴσοδος εἰς τὸ δωμάτιον αὐτοῦ τοῦ ἱερέως, ἐπέφερε τὴν ἀπόγνωσιν εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ, οἵτινες ἐξέσπων εἰς θρῆνον καὶ ὀδυρμόν³.

Συχνὰ ὁ ἀσθενής, ἰδίᾳ μοναχὸς ἢ κληρικὸς, ἐξήτει ὁ ἴδιος νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ λάβῃ τὴν θείαν μετάληψιν. Ἀναφέρεται σχετικῶς ὅτι Ἀναστασία ἡ πατρικίᾳ ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχόν, «λέγει τῷ γέροντι· Δὸς μοι κοινωνίαν» καὶ ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κοινωνήσας λέγει· εὐχασθε περὶ ἐμοῦ καὶ ἀναβλέψας πρὸς ἀνατολάς... παρέδωκε τὸ πνεῦμα⁴. Ἐπίσης μαρτυρεῖται ἔτι ἐξ Αἰγύπτου, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ὅτι αἰσθανθεὶς τις προσεγγίζοντα τὸν θάνατον αὐτοῦ «ἤρξατο θρηνεῖν καὶ δακρύειν καὶ ἐξομολογεῖσθαι πάσας τῷ Θεῷ τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ ἱερέως»⁵.

Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος καταλαμβανόμενος ὑπὸ φόβου κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ βίου αὐτοῦ διὰ τὰ ἁμαρτήματά του. Τὸ αἶσθημα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς πίστεως ὅτι διὰ τὸν ἐνάρτεον ἢ μὴ βίον θὰ ἐπακολουθῇ ἀνταμοιβὴ ἢ τιμωρία τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον⁶. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἦτο λαϊκὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα⁷, μαρτυρεῖ δὲ περὶ αὐτῆς ὁ Πλάτων, Πολιτ. Α', 330d⁸.

Τὸν ἐτοιμοθάνατον, ἐν ὧσφ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀπολέσει τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, ἐπεσκέπτοντο τὸ τελευταῖον οἱ συγγενεῖς, οἱ γείτονες, οἱ φίλοι καὶ

¹ Ἴδε Λουκάτου, σ. 37-38 καὶ 41, ἀρ. 2.

² Κουκουλές, σ. 5. Petrakakos, σ. 96-97. Λουκάτος, σ. 37 (Migne, 49, 224).

³ Ἰωάν. Χρυσόστομος, Εἰς τὰς Πράξεις Α'. Migne, 60, 25, παρὰ Λουκάτω, σ. 37. Κουκουλές, σ. 5. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου, Anal. Boll. 18 (1889), σ. 256, στ. 15 κέξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος δόσιου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος. Migne, 116, 252b-c (κεφ. με'). Λέγεται ἐνταῦθα ὅτι τινὸς «τὰ ἔσχατα πνέοντος» γυνὴ τις διερχομένη ἔξω τῆς οἰκίας «ἀκούει βοῆς συμμιγυῶς τῶν παίδων αὐτοῦ κοπομένων καὶ θρηνούντων».

⁴ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κέξ.

⁵ Migne, 34, 225B-C.

⁶ Ἴδε ἀνωτ. σ. 80.

⁷ M. Nilsson, Geschichte der griech. Relig. I, München 1941, σ. 767.

⁸ Ὁ Κέφαλος λέγει: «Εὖ γὰρ ἴσθι, ἔφη, ὦ Σώκратες, ὅτι ἐπειδὴν τις ἐγγὺς ἢ τοῦ οἰεσθαι τελευτήσῃν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντίς περὶ ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσῆμι· οἷτε γὰρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν ἐν Ἀΐδου, ὥς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι δίκην, καταγελάμενοι τέως, τότε δὴ στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν μὴ ἀληθεῖς ὧσιν... ὑποψίας δ' οὐκ καὶ δέϊματος μεστὸς γίγνεται καὶ ἀναλογίζεται ἥδη καὶ σκοπεῖ εἰ τινα ἡδίκησεν...».

ἄλλοι γνώριμοι¹ οἶονεὶ ὅπως ἀποχαιρετίσωσιν αὐτόν², λαμβάνοντες καὶ συγχρόνως δίδοντες συγχώρησιν διὰ τὰς μεταξὺ αὐτῶν κατὰ τὸ παρελθὸν διαφοράς. Ἡ συνήθεια αὕτη διατηρεῖται καὶ σήμερον ἔτι εἰς τὸν λαόν³. Οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ ἐπισκέπται κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἴσταντο ἢ ἐκάθηντο περὶ τὴν κλίνην τοῦ μελλοθανάτου κατηφεῖς καὶ δακρύνοντες, ἐνῶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, θρηνοῦντα γοερώς καὶ καταξαίνοντα τὰς παρειάς⁴, ἤκουον, κατὰ παραδεδομένην ἐκ τῆς ἀρχαιότητος⁵ συνήθειαν, τοὺς τελευταίους αὐτοῦ λόγους.

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ἤρχιζε πλέον νὰ χάνῃ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, δηλωτικὸν τοῦ προσεγγίζοντος τέλους τοῦ βίου, οἱ οἰκεῖοι διηυθέουν τὰ τῆς οἰκίας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀπὸ κώδ. 12 - 13 αἰ.) μανθάνομεν ὅτι ἡ Παναγία προετοιμαζομένη διὰ τὴν κοίμησιν αὐτῆς «συγκαλεῖ τε καὶ γείτονας, σαροῖ τὴν οἰκίαν, ἐτοιμάζει τὴν κλίνην καὶ πάντα τὰ πρὸς ταφὴν ἐπιτήδεια»⁶.

Ἡ σάρωσις ἐνταῦθα τῆς οἰκίας πρὸ τῆς τελευτῆς, ὑποδηλοῖ, ὅτι μετ' αὐτὴν καὶ ἐφ' ὅσον χρόνον παρέμενεν ὁ νεκρὸς ἐν τῷ οἴκῳ ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς θὰ ἦτο ἀπηγορευμένος. Περὶ τούτου πειθόμεθα ἐκ πολλῶν σχετικῶν σήμερον ἐθίμων, οὐ μόνον συνήθων εἰς τὸν ἑλληνικόν, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον εἰς εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἄλλους λαούς⁷.

Ἐκ τῶν νεοελληνικῶν ἐθίμων σημειώνομεν ἐνταῦθα ὅτι ἐν Κρήτῃ σήμερον «ὅσῃν ὥρα εἶναι τὸ λείψανον στὸ σπῖτι δὲ σκουπίζουने γιὰ νὰ μὴ διώξουνε τοὺς ἀποθαμένους ποὺ ἤρθανε νὰ συνοδέψουνε τὴν ψυχὴν»⁸. Εἰς τὴν Κυνουρίαν ἐπίσης δὲν σαρώνουν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφοράς τοῦ νεκροῦ, διότι ἀποθνήσκει καὶ ἄλλος ἐκ τῆς οἰκογενείας⁹. Αἱ μαρτυραὶ αὗται ἐμφαίνουσιν ὅτι ἡ οἰκία πρέπει νὰ σαρωθῇ πρὸ τοῦ θανάτου, ὥς φέρεται ἐν τῷ

¹ Hipp. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κέξ. Βίος Μαρίας τῆς νέας (9 - 10 αἰ.), BE, σ. 297β. Βίος Εὐθυμίου (10 αἰ.), (ἐκδ. Car. de Boor, κεφ. XXI, 2).

² Βίος ἁγίας Εὐπραξίας. AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

³ ΛΣ, Γ', 324.

⁴ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Anal. Byz.-russ., Petropoli 1891, σ. 17, στ. 1 κέξ. Βίος δασίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 156A (κεφ. 94). Βλ. καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἰς Πλάτωνος, Φαίδωνα, 117d.

⁵ Ἰδε Κουκουλέν, σ. 6.

⁶ SEC, σ. 892, στ. 33 κέξ.

⁷ Ἰδε Ern. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod, Leipzig u. Berlin 1911, σ. 31 κέξ. Arn. van Gennep, Manuel de Folklore Française Contemporain, I, II, Paris 1946, σ. 670.

⁸ Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευταίη στὴν Κρήτη. ΕΕΚΣ, Β' (1939), 407.

⁹ Λαογρ. 11 (1934/37), 658, ἀρ. 9.

συναξαρίῳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐν Λευκάδι εἰς τὸ μυρολόγιον :

«Καλότυχος πῶπένθανε στὴ μέσῃ τοῦ σπιτιοῦ του
καὶ τὸν ἐτριγυρίσανε οἱ ξένοι κ' οἱ δικοὶ του.
Κι' ἀγλία 'πὸ κειὸν πῶπένθανε σὲ ξενοδόχου σπίτι
κ' εἶναι τὸ σπίτι ἀσάρωτο κι ὁ νιὸς κορναχτισμένος»¹.

Ἡ σάρωσις ἐπιτρέπεται μόνον μετὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὴν Αἰτωλίαν «Ἄμα βγάνουν πεθαμένο ἀπὸ ἓνα σπίτι, πρέπει κατόπιν νὰ σκουπίσουν καλὰ, δωμάτια, σκάλες, ὅλα τοῦ σπιτιοῦ τὰ μέρη καὶ τὰ σκουπίδια νὰ πᾶνε νὰ τὰ ρίξουνε στὰ δίστρατα, ὅχι ἄλλοῦ, δὲν κάνει»².

Μετὰ τὴν ἐκφορὰν σαρώνουσι ἐπίσης ἐν Σκύρῳ καὶ Νάξῳ³ ἐν τῇ τελευταίᾳ νήσῳ ὅμως δὲν ρίπτουσι «τὰ σκουπίδια στὸ δρόμο» ἐκ φόβου μὴ ἀπορρίψωσι μαζί καὶ τὴν ἐπὶ τριήμερον ἐν τῷ οἴκῳ διατρίβουσιν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ⁴.

¹ Σπ. Μουσοῦρη (Φ. Γιοφύλλη), Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης, 1950, σ. 113, ἀρ. 56. Ἡ αὐτὴ ἀντίληψις ὑπάρχει νομίζω καὶ εἰς μυρολόγιον ἐξ Ἀργούς (Λαογρ. Γ', 267, στ. 14) εἰς τὸ ὁποῖον φέρεται ὁ νεκρὸς λέγων :

«Σήκω, σαρώστε τὴν αὐλὴν, σαρώστε τὸ σοκάκι
τί θὰ 'ρθῇ τὸ συμπεθεριὸ γιὰ νὰ μὲ στεφανώσῃ·
φέρνηναι τὸ στέφανο μόνον καὶ τὴ λαμπάδα μία».

² Δημ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικά ἐξ Αἰτωλίας, Λαογρ. 12 (1938 - 1948), 22.

³ Ν. Πέριδικα, Σκύρος I, 1940, σ. 142. Νάξ. Ἀρχ. Α' (1947), 68.

⁴ Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, φαίνεται, δὲν σαρώνουσι εἰς τὴν Σύμην καὶ τὴν Σῦρον πρὸ τῆς παρελεύσεως τριημέρου ἀπὸ τοῦ θανάτου, εἰς δὲ τὴν Τήνον μίᾳ ἡμέρᾳ, Ζωγρ. Ἀγών Α', 216 (§ 86). ΛΣ, Γ', 359. Εἰς τὴν Θράκην (Τσανδῶ) εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ νεκροῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας «δὲν ξεραχνιάζουν καὶ δὲν ἀσβεστῶνουν, μὴ σκοτώσουν τὴν ψυχὴν ποὺ ἕως ὅτου πάρῃ τὰ σαράντα τῆς κόλλυβα ἐκεῖ λογογυρνᾷ», Θρακικά 2 (1929), 140, πρβ. καὶ σ. 145. Εἰς τὴν Σινασὸν «μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ νεκροῦ δὲν καθαρίζουσι, διότι νομίζουν ὅτι θὰ καθαρισθῇ καὶ ἡ οἰκία ἐκ τῶν ἀνθρώπων», Σαο. Ἀρχελάου, Ἡ Σινασός, σ. 92. Ἐκ τῆς σαρώσεως κατὰ τὴν τελευταίην, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐπεξετάθη κατόπιν καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις τοῦ βίου. Οὕτως εἰς τὴν Ἀρχαδίαν, ὅταν φεύγῃ τις εἰς τὴν ξενιτειάν πρέπει νὰ σκουπίσουν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, κατόπιν δὲ μετὰ παρέλευσιν εἰκοσιτετραώρου. Ἄν καθάρισωσι τὴν οἰκίαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του, «εἶναι σάν νὰ τὸν διώχουν διὰ παντός» δηλαδὴ φοβοῦνται μήπως πεθάνῃ, Τσίριμπας, Χειρογράφων ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀρ. 767, σ. 433. Ἐν Σύμῃ ὁμοίως δὲν σαρώνουσι τὴν οἰκίαν ἐπὶ τριήμερον ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ οἰκείου σπογγαλιεῶς «διὰ νὰ μὴν τὸν ρίξουν ὅξω, ἔτσι ποὺ ρίχνουν καὶ τὰ σκουπίδια», Ζωγρ. Ἀγών Α', 215β (§ 74).

Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖται καὶ ὡς ἀρχαῖον ρωμαϊκόν¹, ἀλλὰ καὶ ἑλληνικόν. Οὕτως εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ (5 π.Χ. αἰ.)², καθορίζουσιν τὰ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν, ὑπάρχει ἡ ἀπαγόρευσις μετὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς οἰκίας «μεδὲ τὰ καλλύσματα³ φέρεν ἐπὶ τὸ σῆμα». Ἡ ἀπαγορευτικὴ αὕτη διάταξις σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν ἔθιμον, μετὰ τὴν ταφὴν νὰ ἀπορρίπτωσιν τὰ σαρώματα ἐκ τοῦ οἴκου ἐπὶ τοῦ τάφου, ὡς ἐπίσης συνηθίζεται σήμερον πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, νὰ ρίπτωσιν εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τοὺς ἀγροὺς τὰ σκουπίδια καὶ τὸ σάρωθρον, ἵνα μὴ ἐπιστρέψῃ ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν⁴.

Κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, ἀπαντῶσαν εἰς πολλοὺς λαοὺς, ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατον παραμένει ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα ἐν τῇ οἰκίᾳ⁵. Πλὴν δὲ τούτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς ἔρχονται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τελευτήσαντος ψυχαὶ ἄλλων νεκρῶν καὶ πλῆθος δαιμόνων, ἐξ ὧν ἄλλοι κακοποιοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ οἱ δαίμονες τῆς ἀσθενείας τοῦ ἀποβιώσαντος⁶.

Διὰ τῆς σαρώσεως ἐπιδιώκεται προφανῶς ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ οἴκου τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν δαιμόνων⁷. Τὰ σαρώματα ἀπορρίπτονται, ὡς εἵπομεν, εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τρίοδον⁸, ὅπου ὁ τόπος τῆς διατριβῆς τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ψυχῶν⁹. Εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπόκειται ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν ἄλλων πνευμάτων κάθεται ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου κόνεως, κατὰ δὲ τὴν διάρκειαν τῆς σαρώσεως καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἐπὶ τοῦ σαρώθρου¹⁰.

¹ Paul., σ. 77, 18 (ιδ. παρὰ Ern. Samter, Geburt Hochzeit und Tod, σ. 30-31).

² Ziehen, Leg. Gr. Sacr. II, 1, 93A, στ. 22 κξξ. (σ. 261). Dittenb., Syll³, ἀρ. 1218.

³ Σκουπίδια.

⁴ Ern. Samter, "Evθ' ἀν., σ. 32.

⁵ Ἰδε Arn. van Gennep, "Evθ' ἀν., σ. 670. B. Schmidt, Totengebräuche ἐν Archiv f. Religswiss. 24 (1926), 290. W. Galand, Die vorchristl. baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religswiss. 17 (1914), 490.

⁶ Ἰδε ἀνωτέρω σ. 79-80. Βλ. καὶ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίον Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724B.

⁷ Samter, "Evθ' ἀν., σ. 32 κξξ. Eug. Fehrle, Das Besen im Aberglauben, Hess. Blätter XI (1912), 217-218.

⁸ Samter, "Evθ' ἀν., σ. 31, 155. Τὸ ἔθιμον ἀπαντᾷ σήμερον καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ, ἰδε ἀνωτ. σ. 90.

⁹ Ἰδε Th. Hopfner, Τρίοδος, Pauly-Wissowa, RE, 13, σ. 162. S. Seligmann, Der böse Blick., τόμ. II, Berlin 1910, σ. 221. Mart. Nilsson, Griechische Feste, Leipzig, 1906, σ. 391. E. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 145. Handwört. d. deutschen Aberggl. Bd. V, 516 (Kreuzweg).

¹⁰ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Eug. Fehrle, "Evθ' ἀν., σ. 217. Εἰς

Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι εἰς τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας ὑπὸ τῆς Θεοτόκου προτοῦ παραδῶσθαι τὴν ψυχὴν αὐτῆς εἰς τὸν Θεόν, ἔχομεν λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον. Θὰ ἐσάρωνον δὲ τότε τὴν οἰκίαν πρὸ τῆς τελευτῆς, διότι δὲν θὰ ἐπετρέπετο κατόπιν ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς, ὥς καὶ σήμερον, ἐφ' ὅσον χρόνον παρέμενε ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν, ἐκ τοῦ φόβου, ὥς εἶδομεν ἀνωτέρω ἐκ σημερινῶν δοξασιῶν, μὴ ἐκβάλωσιν μετὰ τῶν σαρωμάτων καὶ τὴν τυχὸν ἐπ' αὐτῶν ἐπικαθημένην ψυχὴν τοῦ νεκροῦ. Διὰ τῆς ἐκβολῆς αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ οἴκου ὑπῆρχεν ὁ κίνδυνος νὰ χάσῃ τὸ σῶμα αὐτῆς καὶ νὰ περιπλανᾶται ἀλλαχοῦ χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐπανεύρῃ τοῦτο καὶ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκφορὰν αὐτοῦ εἰς τὸν τάφον, μετὰ τοῦ ὁποίου μεταβαίνουσα εἰς τὸν ἄλλον Κόσμον θὰ συνεχίσῃ ἐκεῖ τὸν περαιτέρω βίον αὐτῆς.

Μεταξὺ τῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάταξιν τῶν τοῦ οἴκου διὰ τὴν ἐπικειμένην τελευτὴν τοῦ ἀσθενοῦς, πλὴν τῆς σαρώσεως, περιλαμβάνετο κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ ὁ συσκοτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς οἰκίας, ὥστε αὕτη ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς φωτὸς νὰ λάβῃ ζοφώδη ὄψιν¹. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, μνημονεύμενον παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (Migne, 31, 232 B-C) «οὕτως οἶε προσήκειν καὶ τῷ πενθοῦντι... καὶ αὐχμηρὰν κόμην καὶ σκότος ἐν οἰκίᾳ»², ὑπάρχει καὶ σήμερον εὐρέως διαδεδομένον³.

Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ νομίμου τούτου, τοῦ ὁποίου τὴν αἰτίαν ἀγνοεῖ σήμερον ὁ λαός, ὥς παρατηρεῖ ὁ Ν. Πολίτης (Λαογρ. Σύμμ. Γ', 324 σημ. 5), νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συνδέσωμεν⁴ αὐτὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἀττικὸν ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῆς θύρας τῆς οἰκίας διὰ πίσεως κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια, τὴν ἡμέραν τῶν χοῶν, ὅτε ἐπιστεύετο ὅτι ἀνήρχοντο εἰς τὸν κόσμον αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, ὥς καὶ κατὰ τὴν γέννησιν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀπελάσεως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν κακοποιῶν πνευμάτων⁵.

Ὁ συσκοτισμὸς τῆς οἰκίας, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται σήμερον πολλα-

τὴν δοξασίαν αὐτὴν παρατηρεῖ ἐνταῦθα ὁ Fehrle ὅτι στηρίζεται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν Πυθαγορείων (Πλ ο υ τ ᾱ ρ χ ο υ, Συμπόσιον Η' ζ' 13, 272d) : «μηδὲ σάρον ὑπερβαίνειν». Τὸ σάρον θρον ἀντιθέτως χρησιμοποιεῖται σήμερον καὶ ὡς προφυλακτικὸν μέσον ἀπὸ δαιμονικῆς ἐπηρείας· ἰδ. Ζωγρ. Ἀγών Α', 211 (§ 6). Θρακ. 1, 192' 6, 319' 9, 229, ἀρ. 20. Λαογρ. 2, 414, 81 κ.ά. Παρ' ἄλλοις λαοῖς, ἰδ. E. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 34 κέξ. E. Fehrle, "Ενθ' ἀν., σ. 217.

¹ Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. L. Deubner, Kosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 110, στ. 7 κέξ. (Κατὰ τὸν L. Deubner, σ. 82-83 τὰ ὡς ἀνω θαύματα ἐγράφησαν κατὰ τὸν ὅν αἰῶνα).

² Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Μεγ. Βασιλείου ἀναφέρεται εἰς ἔθιμον συσκοτίσεως τοῦ οἴκου μετὰ τὴν τελευτὴν. Βλ. καὶ Κο υ κ ο υ λ ῆ ν, σ. 76-77.

³ ΛΣ, Γ', 324. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ ἀνοίγματος τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν μετὰ τὴν ἐκπνοήν, ὅπερ σημαίνει ὅτι προηγουμένως τηροῦνται κλειστά.

⁴ Ἴδε καὶ E. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 29.

⁵ Ἴδε Rohde, Psyche³ I, 237 ἐνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

χοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν¹, πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν ἀρχικῶς τὸν ἴδιον σκοπὸν, ὥς τὸ ἀνωτέρω ἀρχαῖον ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῶν θυρῶν διὰ πίσεως, δηλαδὴ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὴν τῶν πονηρῶν δαιμόνων καθ' ἣν ὥραν ἔπνεε τὰ ἔσχατα ὁ ἐτοιμοθάνατος, οὕτω δὲ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν παραλαβὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν δαιμόνων (ἀγγέλων)².

γ') Τὸ ψυχομάχημα καὶ ἡ τελευτή.

Ὁ εἰς τὴν ἐπιθανάτιον ἀγωνίαν εὐρισκόμενος ἐλέγετο ὅτι *ἐψυχορράγει*³ ἢ λαϊκώτερον, ὥς καὶ σήμερον, ὅτι *ἐψυχομάχει*, δηλαδὴ ἐμάχετο, ἠγωνίζετο, ἢ ψυχὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θάνατον⁴. «πολλάκις δὲ καὶ ψυχομαχοῦσιν τισιν παρεκάθητο καὶ αὐτὸς τούτους ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυνσεν...»⁵.

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἠγουμενίου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.) (Migne, 105, 916B) λέγεται περὶ γυναικός, ὅτι αὕτη «τοῖς τοῦ Ἰδοῦ πυλῶσι δι' ἀρρωστίας ἐγγίζουσα καὶ πρὸς τὴν ἐξόδιον τῶν αὐτῆς εὐτρεπιζομένων συνήθειαν» ἀποκατέστη ὑγιῆς διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ὁσίου Νικολάου⁶.

Τὸ «ἐγγίζειν ταῖς τοῦ Ἰδοῦ πύλαις» σημαίνει ἐνταῦθα ὅτι ὁ ἀσθενὴς εὐρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας αὐτοῦ πνοάς. Ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ πυλῶν τοῦ Ἰδοῦ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῆς σήμερον. Πλὴν τούτου αἱ πύλαι τοῦ Ἰδοῦ ἀναφέρονται καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Ματθ. ις' 18) «καὶ πύλαι Ἰδοῦ οὐ κατισχύσουσιν...»⁷.

¹ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitsch. d. Ver. f. Volksk. 11 (1901), 267. E. Samter, Ἐνθ' ἄν., σ. 28-29.

² Ὁ Ern. Samter, Ἐνθ' ἄν., σ. 28-29 ἀναφέρει ὅτι πολλαχοῦ σήμερον ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τὸν γάμον, καὶ δὴ μετὰ τὴν τελευταίαν, κλείουσι τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ἵνα ἐμποδίσωσι τὴν εἴσοδον τῶν κακοποιῶν πνευμάτων εἰς τὴν οἰκίαν.

³ Ἰωάνν. Χρυσόστομος, ἴδε παρὰ Λουκάτφ, σ. 43, ἀρ. 1. Hipp Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κῆξ. Βίος Θεοδώρου Συκεῶτου (6 αἰ.), MA, σ. 425. Διήγησις περὶ Θεοφίλου τοῦ βασιλέως (9 αἰ.), W. Regel, Anal. Byz.-russ., σ. 20α. Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, Α', ἐν Πετρούπολει 1907, σ. 211, στ. 33. Βίος τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 156A (κεφ. 94) κ.ά.

⁴ G. N. Hatzidakis, Ἄγγελος und Verwandtes. Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph. hist. kl., Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 8.

⁵ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἐκδ. Gelzer, σ. 52, 20). Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 6.

⁶ Βλ. καὶ F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 3 «ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ Ἰδοῦ διὰ προσευχῆς ἐρρύσατο».

⁷ Πρβ. καὶ Ἀποκάλ. α' 18' ἴδε καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελλ. μυθολογία, Μέρος Β', 1874, σ. 330-331.

Ἐν τῇ ψυχομαχῶν, μὴ δυνάμενος πλέον ν' ἀναγνωρίσῃ οὐδὲν ἐκ τῶν στοιχοῦντων αὐτὸν προσώπων¹ καὶ φανεροῦ ὄντος τοῦ τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην, τὸ χαμεῦνιον κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἐστραμμένην πρὸς ἀνατολὰς· «πρὸς γὰρ ἀνατολὴν τέτραπτο αὐτῇ τὸ χαμεῦνιον»².

Ἡ στροφή τοῦ προσώπου τῶν ἀποθνησκόντων πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, πλατὺ λαϊκὸν ἔθος³, τὸ ὁποῖον ὡς νεκρικὸν νόμιμον συνεχίσθη καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἀποτελεῖ ἔθιμον καθολικῶς ἀγνωρισμένον⁴. Οὕτω, πλὴν τῆς ἀνωτέρω μαρτυρίας ὑπὸ Γρηγ. τοῦ Νύσσης, σημειώνομεν ἐκ τῆς Πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὅτι οἱ μάρτυρες Πιόνιος καὶ πρεσβύτερος Μητροδῶρος, μαρτυρήσαντες ἐπὶ Δεκίου ἐν Μ. Ἀσίᾳ πλησίον τῆς Σμύρνης, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκποῆς «ἀμφοτέρω ἐβλεπον πρὸς ἀνατολὰς»⁵. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει διήγησιν τοῦ Παλλαδίου περὶ νεανίου τινὸς χριστιανοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὅστις καταδεδικασμένος εἰς θάνατον, παρεκάλει τοὺς δημίους λέγων: «Διὰ τὸν Κύριον ποιήσατε ἀγάπην καὶ κατὰ ἀνατολὰς κρεμάσατέ με, ἵνα προσέχω μόνος ὡς κρεμῶμαι»⁶. Ἀναστασία ἡ πατρικία ἐν Αἰγύπτῳ ἀναβλέψασα «πρὸς ἀνατολὰς... ποιεῖ εἰς τὸ στόμα... σταυρὸν καὶ λέγει· εἰς χεῖράς σου ὁ Θεὸς παρατίθηναι τὸ πνεῦμα μου· καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχὴν»⁷ κ.ά.

Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ κατὰ τὴν ἐκποῆν, ὁ ὁποῖος τηρεῖται κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς τὴν κατάθεσιν αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ συζητοῦμεν κατωτέρω.

Μετὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς στροφήν τοῦ ψυχορραγοῦντος, ἐτοποθετοῦν

¹ Μακρίνα, 46, 984B. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (6 αἰ.), ΜΑ, σ. 425 «ψυχορραγοῦντος οὖν αὐτοῦ καὶ φωνὴν ὅλως μὴ διδόντος, μηδὲ γνωρίζοντός τινα, ἐποίησαν οἱ τοῦ χωρίου τὸ μνήμα αὐτοῦ».

² Μακρίνα, σ. 984B. Ἡ Μακρίνα ἀπεβίωσε κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 379 ἢ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 380. Ἴδε Fr. J. Dölger, Sol Salutis, Münster in Westf. 1925, σ. 258.

³ Fr. J. Dölger, Ἐνθ' ἀν., σ. 261.

⁴ B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 285. Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα, Λαογρ. 11 (1934-1937), σ. 388. Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευταία στήν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β' (1939), 404 κ.ά.

⁵ R. Knopf-G. Krüger, Ausgewählte Martyrerakten³, Tübingen, 1929, σ. 56, στ. 24 κέξ.

⁶ Migne, 87, 2925A.

⁷ Δανιήλ Σχητιώτης, σ. 3, στ. 18 κέξ. Βλ. ἔτι: Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVII, § 37). Ὑπόμνησις εἰς Ἡλίαν τὸν νέον († 780). Ἀ. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, τευχ. Α', σ. 55, στ. 1 κέξ.

παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ ἀνημμένην λαμπάδα¹ κατὰ συνήθειαν ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον².

Εἰς τὴν κωματώδη αὐτὴν κατάστασιν εὐρισκόμενος ὁ τὰ λοιπὰ πνέων προσήλανε τὸ βλέμμα εἰς τι μέρος τῆς οἰκίας· ἐπιστεύετο δέ, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι ἔβλεπε τότε τὸν ἄγγελον ἢ τοὺς ἀγγέλους, οἵτινες ἤρχοντο, ἵνα ἀποσπᾶσσι καὶ παραλάβωσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ. Ἡ Μακρίνα († 379), κατὰ τὸν βιογράφον τῆς, ψυχορραγοῦσα «τοιαῦτα φθεγγομένη, οὐκέτι πρὸς ἡμᾶς τοὺς παρόντας ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἐκείνον³ πρὸς ὃν ἀτενὲς ἀφεώρα τοῖς ὄμμασι» (Migne, 46, 984B). Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον λέγει περὶ τοῦ Βασιλείου (Migne, 36, 600 c-d) ὅτι «ἔκειτο μὲν ὁ ἀνὴρ τὰ τελευταῖα πνέων καὶ παρὰ τῆς ἄνω χοροστασίας ἐπιζητούμενος, πρὸς ἣν ἐκ πλείονος ἔβλεπεν». Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «Ἄγων ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος καὶ τὰ ὄμματα ρέπων πρὸς τοῦ Θεοῦ φωτεινοὺς ἀγγέλους ἐκβοῶ· μικρὸν ἐάσατέ με ζῆν...»⁴, καὶ «πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα ρέπουσα ἄπρακτα καθικετεύει»⁵.

Ὁ ψυχομαχῶν θορυβεῖται ἐκ τῆς παρουσίας τῶν ἀγγέλων, ὡς φαίνεται δὲ εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία ἐκ τῆς νεκρώσιμου ἀκολουθίας, ἐπιζητεῖ οὗτος καὶ ἀγωνίζεται νὰ σωθῇ. Σχετικῶς μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἀγιολογικαὶ πηγαί. Οὕτως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, ὑπὸ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.) (ἐκδ. Gelzer, σ. 81, στ. 15 κῆξ.) λέγεται: «καὶ πῶς τῶν ἁγίων ἀγγέλων ἐρχομένων καὶ κατασπευδόντων θορυβεῖται τότε ἡ ψυχὴ, ἐὰν εὐρεθῇ ἀνέτοιμος;» ἐνταῦθα (σ. 82, στ. 14 ἐξ.) λέγεται ἔτι καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Ἰλαρίωνος ὅτι οὗτος «μέλλων τοῦ βίου ἐξέρχεσθαι ἐδειλίασεν καὶ ἔλεγεν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ, ὀγδοήκοντα ἔτη, ὧς ταπεινὴ ψυχὴ, ἔχεις δουλεύουσα τῷ Χριστῷ καὶ φοβῇ ἐξελεῖν; ἐξελθε, φιλάνθρωπός ἐστιν».

Ἡ δοξασία αὕτη περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἀπαντᾷ ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς ἥδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Λουκ. ιβ' 20) «Ἄφρων ταύτη τῇ νυκτὶ τὴν ψυχὴν σου ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ σοῦ...». Μεταξὺ ὅμως τῶν ἀγγέλων παρουσιάζονται κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ οἱ πονηροὶ δαίμονες (ὁ διάβολος) ὑπὸ ἁγρίαν ὄψιν, ἐπιζητοῦντες ἐπίσης ν' ἀρπάσωσι τὴν ψυχὴν καὶ κατηγοροῦντες διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς⁶. Εἰς τὴν φοβεράν αὐτὴν τῶν

¹ Βίος Θεοδώρου Στουδίτου (9 αἰ.), Migne, 99, 325c· «...ὡς ᾔσθητο ἑαυτὸν ἡτοννότητα, προσέταξεν ἡσυχῇ κηραψίαν γενέσθαι...».

² Σπ. Συγκολλίτου, Ἐνθ' ἀν., σ. 388-389.

³ Τὸν Θεόν.

⁴ Ἰωάνν. Μαρτίνοῦ, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις, 1899, σ. 409.

⁵ Ἐνθ' ἀν., σ. 434.

⁶ Ἰδε Λουκᾶτον, σ. 43. Περὶ τῶν κακοποιῶν τούτων δυνάμεων μαρτυρεῖ καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «ὅτε ἐκ τοῦ σώματος ψυχὴ μέλλει

πονηρῶν πνευμάτων ἐμφάνισιν ὁ πνέων τὰ ἔσχατα καταλαμβάνεται ὑπὸ τρόμου καὶ ἀγωνίζεται ἐπὶ τῆς κλίνης, ἵνα ἀπαλλαγῇ τούτων¹. «καὶ ὄψεις φοβεράς... τῆς ψυχῆς ἔνδον ἑαυτὴν εἰσωθούσης καὶ ὀκνούσης ἀπορραγῆναι τοῦ σώματος καὶ τὴν ὄψιν τῶν ἐρχομένων ἀγγέλων οὐ φερούσης»².

Περὶ τῆς δεινῆς θέσεως τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων καὶ τῆς πάλης πρὸς αὐτοὺς ὁμιλεῖ ἔτι καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία· «Ἄγων ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος»³, «οἷμοι οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος... πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὅμματα ρέπουσα ἀπρακτα καθικετεύει»⁴. Ἡ ἀντίστασις τοῦ ἀποθνήσκοντος εἶναι μακροτέρα καὶ περισσότερον ἀγωνιώδης προκειμένου περὶ ἁμαρτωλῆς ψυχῆς, βραχεῖα δὲ καὶ ἥρεμος περὶ δικαίας⁵.

Ἡ πίστις αὕτῃ περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ δαίμονος (ἀγγέλου) ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων ἐν Φαίδωνι 108 ab μαρτυρεῖ ὅτι «ἡ μὲν κοσμία τε καὶ φρόνιμος ψυχὴ ἔπεται τε καὶ οὐκ ἀγνοεῖ τὰ παρόντα· ἡ δ' ἐπιθυμητικῶς τοῦ σώματος ἔχουσα... περὶ ἐκεῖνο πολὺν χρόνον ἐπισημένη καὶ περὶ τὸν ὁρατὸν τόπον πολλὰ ἀντιτείνασα καὶ πολλὰ παθοῦσα βία καὶ μόγισ ὑπὸ τοῦ προστεταγμένου δαίμονος οἴχεται ἀγομένη».

Ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων γίνεται, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος, ἡ κρίσις αὐτῆς διὰ τῆς σταθμήσεως τῶν καλῶν καὶ κακῶν ἐν τῷ βίῳ ἔργων τῆς. Περὶ τῆς πίστεως ταύτης μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος τονίζων ὅτι ὁ ψυχορραγῶν τρέμει καὶ ἀνα-

μετὰ βίας ἀρπᾶσθαι ὑπὸ ἀγγέλων φρικτῶν» (Ἰ. Μαρτίνοῦ, Ἐνθ' ἀν., σ. 439). «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων, κατέχοντες τῶν ἑμῶν ἁμαρτιῶν ἐγγραφὰς καὶ κράζουσι σφοδρῶς, ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν» (Ἰω. Μαρτίνοῦ, Ἐνθ' ἀν., σ. 408) καὶ περαιτέρω «νέφος γὰρ δαιμόνων ἄφνω ἐπῆλθέ μοι καὶ σκότος τῶν αἰσχυρῶν μου ἔργων καλύπτει με» (Ἐνθ' ἀν., σ. 409).

¹ Λουκᾶτος, σ. 43.

² Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Εἰς Ματθ. ὁμιλ. νγ' (παρὰ Λουκάτω, σ. 43, ἀρ. 4). Περὶ τῆς πάλης ταύτης τῆς ψυχῆς ἴδε καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β', 1874, σ. 315 κέξ.

³ Ἰωάνν. Μαρτίνοῦ, Ἐνθ' ἀν., σ. 409.

⁴ Ἐνθ' ἀν., σ. 434.

⁵ Ἰδε Β. Schmidt, Ἐνθ' ἀν., σ. 284. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία Β', 1874, σ. 314. ΛΣ, Γ', σ. 324. Σπ. Συγκολλίτου, ἐν Λαογρ. 11, σ. 389-390. Μ. Λιουδάκη, Ἐνθ' ἀν., σ. 404. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας εἰς ψυχορραγοῦντα, ἀναγινωσκομένην πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τελευτῆς, ὁ λαὸς παρ' ἡμῖν, ὥς καὶ παρ' ἄλλοις ἔθνεσι, ἐπιζητεῖ καὶ δι' ἄλλων μέσων νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐκ τῶν βασάνων του. Ἰδε ΛΣ, Γ', 323-324. Μ. Λιουδάκη, Ἐνθ' ἀν., σ. 404-405. Ern. Samter, Ἐνθ' ἀν., σ. 128. Arn. van Gennep, Ἐνθ' ἀν., σ. 664-665 κ.ά.

πηδᾷ ἐπὶ τῆς κλίνης αὐτοῦ ὄρων «τὰς δυνάμεις τὰς ἐναντίας παρισταμένας, λογοθετούσας, κατηγορούσας, ἀρπάσαι ἐπιχειρούσας»¹.

Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν ἁγίων γερόντων ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου Ἑλενοπόλεως, τοῦ 5ου αἰ., λέγεται ἐπίσης : «Κατανόει οὖν ἡ ψυχὴ, μέση ἵσταμένη, ποίῳ ἄρα φόβῳ καὶ τρόμῳ στήκει ἕως οὔ ἡ κρίσις αὐτῆς ἀπόφασιν λάβῃ παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ»². Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) βίον τοῦ Ἀνδρέου Σαλοῦ παρίσταται κηδεῖα τοῦ νεκροῦ μεγιστᾶνός τινος ἦν συνοδεύει «πλήθος αἰθιόπων δαιμόνων», λέγεται δὲ ὅτι «κεκληρονόμηκεν αὐτὸν ὁ διάβολος»³.

Παραλλήλως πρὸς τὰς εἰδήσεις ταύτας περὶ ἀντισταθμίσεως τῶν καλῶν ἔργων ἐν τῷ βίῳ πρὸς τὰ κακὰ ἀναφέρει καὶ ἡ εἰς ψυχορραγοῦντας ἀναγινωσκομένη ἀκολουθία καὶ κατόπιν αἱ ἐκ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου πηγαί. Οὕτως ἐν αὐτῇ παρακαλεῖ ὁ ἀποθνήσκων : «Ἀγαπητοί μου ἀδελφοί, τὰς ἐμὰς καθορῶντες πράξεις ἐλεγχομένας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ, Χριστὸν τῶν πάντων Θεὸν δυσωπεῖτε, ἵλεων γενέσθαι μοι»⁴ καὶ συνεχίζει : «ἐλεήσατέ με, ἄγγελοι πανάγιοι... οὐκ ἔχω γε ἔργον ἀγαθὸν ἀντισταθμίζειν τὸν ζυγὸν τῶν φαύλων πράξεων»⁵. Καὶ ὁ Χάρος εἰς τὸν διάλογον αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου λέγει :

«Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου τῆς ἐλεημοσύνης
γιὰ νὰ ζυάσω τὰ ἴκαμες...»⁶.

Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τέλος παρίσταται ὁ Χάρος καταπατῶν ἁμαρτωλὸν ἐκπνέοντα καὶ κρατῶν ρομφαίαν καὶ πλάστιγγα⁷. Εἰς τὴν πίστιν αὐτὴν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν, στηρίζεται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλῆ δημοσιευθεῖσα μαρτυρία τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου (12 αἰ.) κατὰ τὴν ὁποίαν «Ἡ καθωμλημένη γλῶσσα τὸν

¹ Περί ὑπομονῆς· ἴδε Λουκάτον, σ. 43, ἀρ. 3. Πρβλ. καὶ μαρτυρίαν Θεοφύλακτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (τέλος 11ου καὶ ἀρχαὶ τοῦ 12 αἰ.), εἰς Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴν μυθολογίαν, Β', 1874, σ. 304.

² Migne, 65, 200.

³ Migne, 111, 724 B, 725 A'.

⁴ Σπ. Παπαδοπούλου, Ἀγιασματάριον τὸ μέγα, Ἑνετίσιν 1779, σ. 208.

⁵ Ἐνθ' ἀν., σ. 210. Κατὰ δοξασίαν σήμερον εἰς τὴν Θράκην (Τσανδῶ) ἡ ψυχὴ ζυγίζεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου μετὰ τὴν ἐκπονήν. Θρακ. 2 (1929), 139.

⁶ Giul. Moravcsik, Il Caronte bizantino. Studi Bizant. e Neoellenici III (1931), 63, στ. 33 - 34. Ὁμοίως καὶ ἐκ κώδ. XVII αἰ. (Moravcsik, Ἐνθ' ἀν., σ. 66, στ. 23 - 24. «Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου ὅλες νὰ τίς ζυγιάσω | τίς καλωσύνης πού ἴκαμες...».

⁷ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β', 1874, σ. 304.

θανεῖν κινδυνεύοντα ἔλθειν εἰς τὰ τοῦ θανάτου λέγει ζυγά» ἢ «φησὶν εἰς τὰ τοῦ Ἄδου κεῖσθαι ζυγά»¹. Ὁ Φαίδ. Κουκουλὲς ὀρθῶς συνδέει ἐνταῦθα τὴν λαϊκὴν αὐτὴν ἔκφρασιν πρὸς τὸν ζυγόν, καθ' ὅσον πράγματι ἡ ψυχὴ ἐκπνεύουσα ἀμφιταλαντεύεται ἐπὶ τοῦ ζυγοῦ, σταθμιζομένων ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἐν τῇ ζωῇ πράξεων αὐτῆς².

Ὅτε ὁ ἀσθενής, ἄφρονος πλέον, εὗρίσκετο εἰς τὰ τοῦ θανάτου ζυγά, ἤτοι εἰς τὰς τελευταίας πνοάς, οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ἀνέστελλον τοὺς θρήνους. Ἐπεβάλλετο ἄκρα σιωπὴ, διότι ὑπῆρχε, φαίνεται, εἰς τὸν λαὸν ἡ ἰδέα ὅτι οἱ θρήνοι ταρασσουσι τὸν ἐτοιμοθάνατον καὶ οὕτως ἐμποδίζεται οὗτος νὰ ἐκπνεύσῃ.

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου τῆς σιωπῆς, λέγει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, (Μακρίνα, σ. 985D) ὅτι μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς Μακρίνης «καὶ τὴν ἀκοὴν διὰ τῆς γοεῖας τῶν παρθένων οἰμωγῆς περιηχοῦμην. τέως μὲν γὰρ ἐν ἡσυχίᾳ διεκαρτέρουν καὶ τῇ ψυχῇ τὴν δδύνην ἐγκατακλείουσαι, τὴν τῆς οἰμωγῆς ὁρμὴν τῷ πρὸς αὐτὴν φόβῳ κατέπνιγον». Εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.) ἀναφέρεται ὅτι αὕτη πνέουσα τὰ λοίσθια καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἐκπνεύσῃ, ἔνεκα τῶν θρήνων τῆς πλησίον ἱσταμένης μοναχῆς, εἶπε: «Τί ὀδυνᾷς με, ἀδελφὴ; ἄφες ἀναπαύσασθαι με ὅτι ἐκλείπω»³. Περὶ τῆς διαδόσεως τῆς δοξασίας ταύτης εἰς τὸν λαὸν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχει αὕτη⁴, ἐμφαίνει καὶ ἡ σύστασις τῆς σιωπῆς, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ: «Ἡσυχάσατε δὴ, ἡσυχάσατε, τῷ κειμένῳ λοιπὸν ἡρεμήσατε· ἡρεμήσατε θόρον· βὸν λύσαντες, καὶ τὸ μέγα μυστήριον βλέψατε· φοβερὰ γὰρ ἡ ὥρα· σιωπήσατε, ἵνα μετ' εἰρήνης ἡ ψυχὴ ἀπέλθῃ· εἰς ἀγῶνα γὰρ μέγαν συνέχεται...»⁵.

Ἡ δοξασία αὕτη ἀπαντῶσα εἰς πολλοὺς λαοὺς καὶ δὴ καὶ εἰς πρωτογόνους⁶, ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Πλά-

¹ Φαίδ. Κουκουλὲς, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, τόμ. Α' 1950, σ. 483. Πρβλ. καὶ Κουκουλὲς, σ. 6.

² Ἡ κρίσις τῆς ψυχῆς συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸν αὐτῆς ἐκ τοῦ βίου. Ἰδε Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 82). Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλήσι, 1939, σ. 30.

³ AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

⁴ B. Schmidt, Ἐνθ' ἄν., σ. 284. Σπ. Συγκολλίτης, Ἐνθ' ἄν., σ. 388. Κ. Παπαϊωαννίδου, Λαογραφικά Σωζοπόλεως, Θεακικά 19 (1944), 280. «Τὸν πνέοντα τὰ λοίσθια στρέφουν πρὸς ἀνατολὰς, ἀποφεύγοντες τοὺς μεγαλοφώνους κλαυθμούς «ξεφωνητά», ἵνα μὴ «ἀγγελόκοφουν τὸν ψυχορραγοῦντα».

⁵ Ἰωάνν. Μαρτίνοῦ, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 483.

⁶ Rohde, Psyche³ I, 223, σημ. 2. P. Geiger, Tod ἐν Handwört. d. deutsch. Aberggl. VIII, 979. Παρὰ τοῖς πρωτογόνοις τοῦ Nord-Neumeklenburg ἀπαγορεύεται μετὰ τὸν θάνατόν τινος νὰ ἀστείεῖται τις ἢ νὰ ὀμιλῇ μεγαλοφώνως ἢ νὰ γελάῃ ἐκ τοῦ φόβου μὴ ὀργισθῇ ὁ προστάτης δαίμων τοῦ ἀποβιώσαντος «big fellow man». Zeitschr. f. Ethnologie, 72 (1940), 12.

των (Φαίδων 117d - e) λέγει ὅτι, ὅτε ὁ Σωκράτης ἔπιε τὸ κώνειον καὶ εὐρίσκειτο εἰς τὰς τελευταίας τοῦ βίου του στιγμὰς, οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔξετραπήσαν εἰς θρήνον. Ὁ Σωκράτης, ἐπεμβαίνων, παρατηρεῖ εἰς αὐτούς: «οἷα ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. Ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν. Ἄλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων δοξασίας κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ χθόνιοι δαίμονες καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ταράσσονται ἐκ τῶν θρήνων. Σχετικῶς μαρτυρεῖ ὁ Στοβαῖος (Ἀνθολ. 44, 80, σ. 183, 15): «χρὴ δὲ τῶν τελευτώντων ἕκαστον τιμᾶν μὴ δακρύοις μηδὲ οἴκτοις... ὥς ἀχαριστίας οὔσης πρὸς δαίμονας χθονίους λύπης ὑπὲρ τὸ μέτρον γιγνομένης»¹.

Ἡ πίστις αὕτη συνεχίσθη διὰ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. Οὕτω πιστεύει ὁ λαός, ὅτι οἱ γοεροὶ θρήνοι «ἀγγελοκόβουν»² τὸν ψυχορραγοῦντα, ἥτοι ἀποδιώκουν τὸν ἄγγελον, ὅστις μέλλει νὰ παραλάβῃ τὴν ψυχὴν, παρατείνοντες οὕτω τὴν ἀγωνίαν αὐτοῦ ἢ ἄλλως ἀναγκάζουσι τὴν ψυχὴν νὰ παραμῆνῃ ἐν τῷ σώματι ἐπὶ περισσότερον χρόνον.

Αἱ ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν εἰδήσεις ὁμιλοῦσιν, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, περὶ παραλαβῆς τῆς ψυχῆς ὑπὸ ἀγγέλων³. Οὕτω τοῦ ὁσίου Νικήτα (9 αἰ.) ἡ ψυχὴ «τοῖς ἑλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν»⁴, ὁ δὲ ὁσιος Πλάτων (9 αἰ.) «ἡρεμαῖα τῇ κινήσει τοῦ σώματος... παρέδωκε τὴν ἁγίαν ψυχὴν τοῖς ἀπάγουσιν αὐτὴν ἁγίοις ἀγγέλοις πρὸς τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης»⁵. Καὶ παλαιότερον, τὸν 7ον αἰῶνα, ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος λέγεται· «καὶ ὅταν ἀπὸ τῆς γῆς ἕως τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἀθλία μου ψυχὴ λογοθετουμένη ἔσσηται, παρὰ μίαν αὐτῆς οἱ ἅγιοι ἄγγελοι ἵστανται καὶ οὐ βοηθοῦσιν αὐτῇ, εἰ μὴ αἱ ἄρεται αὐτῆς»⁶.

¹ Ἴδε ἔτι ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Rohde, *Psyche*, I, 223, σημ. 2. M. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion* I, 1941, σ. 676, ἴδε καὶ βυζαντινὰς εἰς Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 96-99). Fr. J. Dölger, *Antike und Christentum*, 2 (1930), 3.

² Ἐλπιν. Σταμούλη - Σαραντῆ, Ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς Θράκης (Σάκκων (Τσανδῶ)). *Θρησκικά* 2 (1929), 131. Κ. Παπαϊωαννίδου, Ἐνθ' ἄν.

³ Περὶ τούτου μαρτυροῦσι καὶ ἄλλαι ἐκκλησιαστικαὶ πηγαί, ὡς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κ.ά., ἴδε καὶ ἄνωτ. σ. 95 κέξ. Βλ. ἔτι Γρηγόριον Θεολόγον, *Migne*, 36, 601A. Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον, *Migne*, 34, 225B καὶ Κουκουλέν, σ. 7.

⁴ Ἐπιτάφιος εἰς ὁσιον Νικήταν. AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48).

⁵ Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42). Βλ. καὶ Βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἡγουμ. τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.), *Migne*, 105, 916B, 921c. Fr. J. Dölger, *Sol Salutis*, 1925, σ. 228, σημ. 5.

⁶ Ἐκδ. H. Gelzer, σ. 82. Πρβλ. καὶ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου

Παραλλήλως πρὸς τοὺς ψυχοπομποὺς τούτους ἀγγέλους, ἐμφανίζεται ἐνίοτε εἷς μόνον ἄγγελος πρὸς παραλαβὴν τῆς ψυχῆς¹. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὁ ἀποθνήσκων ἐβλεπε τὸν φύλακα αὐτοῦ ἄγγελον, ὅστις παρελάμβανε τὴν ψυχὴν του· μετὰ τὴν ἐκπνοὴν δὲ τῆς ψυχῆς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἔξ Ἀλεξανδρείας Μακάριος, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἐπεμελεῖτο οὗτος τῆς ταφῆς τοῦ σώματος².

Ἡ πίστις περὶ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁδηγοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Ἡράκλειτον: «ἦθος ἀνθρώπων δαίμων»³. Ὁ ἐκάστου δαίμων, ὡς λέγει ὁ Πλάτων (Φαίδ. 107d - 108b), ὁδηγεῖ καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν τὴν ψυχὴν εἰς τὸν τόπον τῆς κρίσεως, ἀπ' ὅπου κατόπιν θὰ μεταβῇ αὐτὴ εἰς τὸν Ἄδην. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος, στηριζόμεναι εἰς τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ⁴, ἐγένοντο κατόπιν δεκταὶ καὶ ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐδέχθη τὸν δαίμονα τοῦτον ὡς ἄγγελον φύλακα ἐκάστου χριστιανοῦ⁵. Οὕτω κατὰ τὴν διδασκαλίαν Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (τέλη τοῦ 4ου αἰ.) λαμβάνει ὁ ἀνθρώπος ἄγγελον «παρὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς φυλακὴν καὶ σκέπην τοῦ ὄντος ὧδε ἀνθρώπου»⁶. Ὁ ἄγγελος οὗτος δίδεται εἰς τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος: «ὁ ἄγγελος ὁ ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος δοθεὶς αὐτῷ εἰς παραφυλακὴν...»⁷.

Ἐκ τῶν πολλῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου, ἀπαντῶσιν εἰς τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα πλὴν τῶν λέξεων ἀποθνήσκω καὶ θάνα-

(4 αἰ.), Δηγήσεις ἐν Migne, 34, 225B. Οἱ ἄγγελοι, ὁδηγοὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπαντῶσιν καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ εἰς ψυχορραγοῦντας, ἴδε ἀνωτ. σ. 95 - 96.

¹ Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β', 1874, σ. 302, 306.

² Βλ. Κουκουλέν, σ. 7.

³ «Ἦν γὰρ ἀσχολούμενος περὶ τῆς ταφῆς τοῦ σώματος αὐτοῦ...». Migne, 34, 225B.

⁴ Fr. Phil. Gr. I, 324, 68 (Mullach.). Ἴδε καὶ Πλάτωνος, Συμπόσιον (ἐκδ. Ἰ. Σκουτρή, σ. 193*, σημ. 1). Περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρει ὁ Πλάτων καὶ εἰς τὴν Πολιτ. X 617e, 620d καὶ εἰς τοὺς Νόμους, ε' 730a, θ' 877a.

⁵ Καὶ ὁ Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 123, διακρίνει δαίμονας φύλακας θνητῶν ἀνθρώπων.

⁶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β', 1874, σ. 493 κἑξ. G. N. Hatzidakis, Ἄγγελος und Verwandtes, (Sitzungsb. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph.-hist. kl. Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 4).

⁷ Migne, 34, 221.

⁸ Αὐτόθι, σ. 225B. Διεξοδικώτερον περὶ τοῦ ἀγγέλου φύλακος λέγεται ἐν τῷ βίῳ Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 61 (ἐκδ. H. Delehaye) καὶ ἐν τῷ βίῳ Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου (11 - 12 αἰ.), Νέον Ἐκλόγιον, σ. 228β.

τος, καὶ αἱ λέξεις καὶ ἐκφράσεις: *τελευτῶ καὶ τελευτή, ἀναλύω καὶ ἀνάλυσις*¹, *ἐκδημῶ καὶ ἐκδημία*², *κοιμῶμαι καὶ κοίμησις*³, *μεθίσταμαι καὶ μετástασις*⁴, *ἀναπαύομαι καὶ ἀνάπαυσις*⁵, *ἐκνήχω*⁶, *καμνύω τοὺς ὀφθαλμούς*⁷, *καταλύω τὸν βίον καὶ μεταλλάσσω τὸν βίον*⁸, *ἐξέρχομαι τοῦ βίου*⁹, *ἐξοδος*¹⁰, *τελειοῦμαι*¹¹, *τὰ ἐξιτήρια*¹², *τὰ κοινὰ πράττω*¹³, *τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων τέλος*¹⁴, *τὸ ἀνθρώπινον*¹⁵ κ.ἄ.

¹ Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης (3 αἰ.). Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 79. Μαρτύριον ἁγίας Αἰκατερίνης (J. Vit eau, Passions des Saintes Écaterine etc., σ. 26, κεφ. 4). Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Βίος Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας (5 αἰ.), Migne, 82, 308D. Μαρτύριον ἁγίου Πατρικίου ἐπισκ. Προύσης, AS, April. 3 (σ. LV, κεφ. 6). Βίος ἁγ. Δημητρίου (9 αἰ.) (ἐκ. H. Grégoire), Byz. Zeitsch. 16 (1907), 232, στ. 531. Βίος ἁγ. Θεοδώρου. W. Regel, Anecd. Byz.-russ., σ. 16-17, στ. 29 κἑξ. καὶ στ. 7 κἑξ.

² H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 1 καὶ σ. 67, στ. 34. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Ἐφραίμ τοῦ Σύρου. Migne, 114, 1268A.

³ Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Ἐνθ' ἁν., σ. 62, στ. 9. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ μεγάλου, Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, σ. 11. Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), AS, Mart. 2, 927, κεφ. 37. Βίος τοῦ ἁγίου ἀρχιμανδρ. Δαλμάτου (5 αἰ.), BE, σ. 148a. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), Ἐνθ' ἁν., σ. XXVII (κεφ. 48).

⁴ Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Ἐνθ' ἁν., σ. 11.

⁵ Βίος τῶν ὁσίων Παύλου τοῦ ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, AIE, 5, 377, στ. 21 κἑξ.

⁶ Μαρτύριον ἁγίου Φωκᾶ (2 αἰ.), AS, Julii 3, 616 (κεφ. 19). Βίος καὶ μαρτύριον ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 875 (κεφ. 33). Βίος Ἰγνατίου Πατρ. Κων/πόλεως (9 αἰ.), Migne, 105, 565B.

⁷ Βίος Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Migne, 47, 61. Καὶ σήμερον λέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ περὶ τοῦ ἀποθανόντος ὅτι «ἐκάμνυσε τὰ μάτια του» ἢ «ἐκλεισε τὰ μάτια του».

⁸ Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου (13 αἰ.), Λόγος εἰς τὸν ἅγιον ἱερομ. Θεοδόσιον, Migne, 140, 897C-D.

⁹ Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 25D, 35C. Ἰ. Μόσχου, Λεμῶν, Migne, 87, 2881C.

¹⁰ Μακρίνα, σ. 984B. Βίος ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στυλίου (5 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), σ. 43, στ. 27. Λεοντίου Νεαπολέως, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 81, 7 καὶ σ. 83, 13). Μαρτύριον τῶν ἁγίων Πατέρων ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 5, κεφ. 29). Βίος ὁσ. Θεοφάνους (ἐκδ. C. de Boor, σ. 24, στ. 14-15). Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42).

¹¹ Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), Ἐνθ' ἁν., σ. 926, κεφ. 36.

¹² Βίος ἁγίου Εὐδοκίου (9 αἰ.), Iszwetija 13 (1908), 211, στ. 4-5.

¹³ SEC, σ. 829, στ. 13 κἑξ. «τὰ κοινὰ πράττειν».

¹⁴ Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἐκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 3 κἑξ.).

¹⁵ Βίος Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1685C.

Γ' ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ

α') Αἱ πρώται περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες.

Κατ' ἔθος, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένον¹, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπνοὴν οἱ οἰκεῖοι ἀνέκλινον τὸν νεκρὸν ἐπὶ κλίνης², συνήθως χαμηλῆς, ἢ ὁποῖα εἰς τοὺς βίους τῶν ἁγίων λέγεται καὶ *χαμεύριον*³ ἢ *σκαμνίον*⁴, καὶ ἐσχημάτιζον αὐτὸν νεκρικῶς. Ἀκολουθῶς ἔκλειον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα· «καθαίρουντες τε ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες» κατὰ τὸν Εὐσέβιον (Ἐκκλησ. ἱστορ. VII, 22, 9.). Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει περὶ γυναικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἣτις τοῦ τελευτήσαντος «τοὺς ὀφθαλμοὺς ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυσεν»⁵.

Σύνηθες φαινόμενον ἐπὶ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ ἄλλων ὁσίων καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν ἦτο, νὰ σχηματίζωσιν ἑαυτοὺς νεκρικῶς πρὸ τῆς τελευτῆς καὶ νὰ ἔχωσι μετ' αὐτὴν κεκλεισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα, ὥστε οὕτω νὰ μὴ ἔχωσιν ἀνάγκην τῶν πρώτων τούτων εἰς τὸν νεκρὸν περιποιήσεων. Σημειῶνομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ θανάτου τῆς Μακρίνης, ὅτι μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτῆς «οὐδὲ γὰρ τῶν ἐπανορθούντων οἱ ὀφθαλμοὶ προσεδέοντο· καθάπερ ἐπὶ τοῦ κατὰ φύσιν γίνεται ὕπνου, τοῖς βλεφάροις εὐκόσμως διελημμένοι, τὰ χεῖλη προσφυῶς μεμυκῶτα καὶ αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει, πᾶσα ἡ τοῦ σώματος θέσις αὐτομάτως κατὰ τὸ εὐσχημον ἀρμοσθεῖσα, οὐδὲν τῆς τῶν κοσμοούντων χειρὸς ἐπεδέετο»⁶. Ἡ δὲ ὡς μοναχὸς ἀποβίωσασα ἐν Αἰγύπτῳ Ἀναστασία ἡ πατρικία «ποιεῖ εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ σταυρὸν καὶ λέγει... καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχὴν»⁷.

¹ Ἴδε Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München, 1893, σ. 219. Rohde³, I, 218-219. Βουλόδημον, σ. 363-364. Blümner, σ. 483. Petrakakos, σ. 6-7.

² Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἔκδ. J. Viteau, σ. 81).

³ Μακρίνα, σ. 984B.

⁴ H. Usener, Legenden der heil. Pelagia, Bonn, 1879, σ. 15, στ. 20 κέξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Εἰς κώδικα ἐκ τοῦ XVII αἰῶνος φέρεται ὅτι οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὴν κόλασιν «κεῖνται ὡσεὶ νεκροὶ εἰς τὰ κλινάρια αὐτῶν», A. Delatte, Anecd. Athen. I, 282, στ. 36.

⁵ Migne, 47, 61, στ. 35-36. Βλ. περὶ τοῦ ἐθίμου: Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53, στ. 7 κέξ. H. Delehay, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κέξ. Ἄλλαι μαρτυρίαι καὶ παρὰ Καλλινίκου, σ. 200-201. ΛΣ, Γ', 325-326, σημ. 8. Κουκουλέ, σ. 7-8. Δουκάτω, σ. 46.

⁶ Μακρίνα, σ. 985c. Βλ. καὶ Βίον ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 5 «καὶ τὰ βλέφαρα εὐφυῶς μεμυκῶτα».

⁷ Δανιήλ Σκητιώτης, σ. 3, στ. 20 κέξ.

Αἱ ἐνέργειαι αὐταί, ἀρχαιόταται ὡς ἔθος εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχεγόνου λαϊκῆς πίστεως, καθ' ἣν ὁ θάνατος παραλληλίζεται πρὸς τὸν ὕπνον¹, ὡς ἐκ τούτου δὲ πρέπει, ὅπως κατὰ τὸν ὕπνον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν, νὰ εἶναι κεκλεισμένοι οἱ ὀφθαλμοί. Ἐπίσης ἐκλείετο καὶ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἵνα μὴ, μετὰ τὴν ἔξοδον δι' αὐτοῦ τῆς ψυχῆς², εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἐγκαταλειφθὲν σῶμα ἄλλο πνεῦμα, συνήθως κακοποιὸν (διάβολος), ἢ ἐκ δευτέρου ἢ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ³.

Εἰς τὴν πίστιν αὐτὴν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς εισόδου πονηροῦ πνεύματος εἰς τὸν ἄνθρωπον, διαδεδομένην εὐρέως καὶ εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὴν, ὡς ἀνωτέρω, σφράγισιν διὰ τοῦ σταυροῦ τοῦ στόματος τῆς Ἀναστασίας τῆς πατρικίας προτοῦ αὕτη ἐκπνεύση, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ σταυρὸς ἦτο σύμβολον φυγαδεύσεως τῶν δαιμόνων⁴.

Αἱ πρῶται αὐταὶ περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες συνεχίσθησαν ὁμοιοτρόπως καθ' ἅσας τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἐξακολουθοῦν αὐταὶ νὰ ἀποτελῶσιν εὐσεβεῖς καθήκον τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τοῦ λαοῦ γενικῶς ἀνεγνωρισμένον⁵, μαρτυρούμενον δὲ ὁμοίως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων⁶. Ἐν τῇ Ὀδυσσ. (ω 296) θεωρεῖται ὡς «γέρας θανόντων» τὸ συγκλείειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀποβιώσαντος, λέγεται δὲ σχετικῶς περὶ τοῦ ἔθνους τούτου καὶ ἐν λ. 426: «χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἐλέειν

¹ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17, σημ. 1, σ. 271. Rohde, Psyche³, II, 361, 4, 386, 2. M. Nilsson, gesch. d. griech. Relig. I, 1941, σ. 657. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 80. Ὁ παραλληλισμὸς παρ' Ἑλλήσι τοῦ θανάτου πρὸς ὕπνον ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ἡσιόδῳ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 116.

² Ἴδε Rohde, Psyche³, I, σ. 3. Blümner, σ. 483 (παρὰ Ῥωμαίους). M. Nilsson, Ἐνθ' ἄν., σ. 657.

³ Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 298. Isidor Scheftelowitz, Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker, Giessen 1912, σ. 23-25 καὶ 27, σημ. 1. Παρὰ διαφόροις λαοῖς κλείονται πλὴν τοῦ στόματος καὶ οἱ ῥῶθνες καὶ τὰ ὦτα. Παρ' ἡμῖν σήμερον εἰς διάφορα μέρη τίθεται σταυρὸς ἐκ κηροῦ ἢ ἐκ βάμβακος ἐπὶ τοῦ στόματος, ΛΣ, Γ', 325-326, 332, σημ. 8. Ἐν Ἀνασελίτῃ τῆς Μακεδονίας θέτουσι ἐπὶ τοῦ στόματος κόκκινον μετάξι, Σπ. Συγκολλῆτου, ἐν Λαογρ. 11 (1934-1937), 391.

⁴ Ὁ Χρυσόστομος (Migne, 49, 396, στ. 32-33) λέγει: «περὶ τὸν σταυρὸν κατεπάλαψε τὸν διάβολον ὁ Χριστός» καὶ προσθέτει ἔτι, στ. 52-53 «σταυρὸς τὸ κατὰ τῶν δαιμόνων τρόπαιον, ἢ κατὰ τῆς ἁμαρτίας μάχαιρα, τὸ ξίφος ᾧ τὸν ὄφιν ἐκέντησεν ὁ Χριστός» βλ. καὶ Ἀνδρ. Ἱ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 34-36.

⁵ Petrakos, σ. 97-98. Anrich, II, 249. Κουκουλές, σ. 7. Λουκάτος, σ. 46.

⁶ Βουλόδημος, σ. 363-364. Rohde, Psyche³, I, 218. Κουκουλές, σ. 7.

σύν τε στόμ³ ἐρεῖσαι»¹. Πλὴν τῶν Ἑλλήνων τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις (Γέν. 46,4) «καὶ Ἰωσήφ ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς σου» (=τοῦ Ἰακώβ).

Κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἀπεδίδετο ὁμοίως τοσαύτη σημασία εἰς τὴν τήρησιν τοῦ νομίμου τούτου, ὥστε πολλοί, προτοῦ ἀποθάνωσιν, ἄφινον εἰδικὰς περὶ τούτου παραγγελίας· ὡς π.χ. ἡ Μακρίνα, ἡ ὁποία ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν, ἵνα τοὺς ὀφθαλμούς αὐτῆς συγκλείσῃ ὁ ἀδελφός της Γρηγόριος². Πατὴρ δὲ θρηνῶν τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἐπιλέγει: «τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ;»³.

Ἐκ τῶν πρώτων ἐνεργειῶν τῶν οἰκείων ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ ἦτο ἀκόμη καὶ ἡ ἔκτασις τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ἡ τοποθέτησις τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ στήθους ἐν σχήματι σταυροῦ «σταυροειδῶς» καὶ ἡ σύσφιγξις τῆς κάτω σιαγόνης πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως μὴ παραμορφωθῇ τὸ πρόσωπον. Ταῦτα πάντα ἐγίνοντο ἐν ὧσιν τὸ σῶμα διετηρεῖτο ἀκόμη θερμόν. Σχετικῶς λέγεται περὶ τούτου ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅτι «ὑπολαβόντες ὅτι ἐξέλιπεν (=ἐξέπνευσεν) ἐπειρώμεθα τανύειν αὐτῆς τοὺς πόδας»⁴. Παλαιότερον, κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀναφέρεται περὶ τῆς Μακρίνης (Μακρίνα, 985B) ὅτι, μετὰ τὴν ἐκπονήν αὐτῆς, εὐρέθησαν «αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει». «Καὶ τὰς χεῖρας... ὅψει καὶ ταύτας τῇ γαστρὶ προσδεδεμένας καθάπερ τῶν οἰχομένων», λέγει ὁ Χρυσόστομος⁵, ὅστις, ὁμιλῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ⁶, εἶχε προφανῶς ὑπ' ὅσιν του ἔθιμα τῆς πόλεως ταύτης. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, ἐὰν ἐννοῇ ὁ Χρυσόστομος πρόσδεσιν τῶν χειρῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἢ, τὸ πιθανώτερον καθ' ἡμᾶς, πρόσδεσιν αὐτῶν ἐπὶ τῆς γαστροῦ.

Πλὴν τῆς νεκρικῆς ταύτης διαθέσεως τοῦ προσώπου, οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ ἅγιοι Πατέρες, ἐλάμβανον πρόνοιαν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σώματος. Οὕτω τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) τὸ λείψανον «οὐκέτι τῶν κοσμοῦντων ἐδέετο· οἳ τε γὰρ πόδες αὐτῆς ἐκτεταμένον ὑπῆρχον καὶ αἱ χεῖρες τῷ στήθει ἀμφοτέραι προσκεκολλημέναι»⁷.

¹ Ἴδε ἄλλας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Βουλοδήμου, σ. 363-364 καὶ ΔΣ, Γ', 325, σημ. 7. Περὶ τοῦ ἐθίμου παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, ἴδε Bläuner, σ. 483. ΔΣ, Γ', 325, σημ. 8.

² Migne, 46, 985B.

³ Συμεὼνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 796D.

⁴ Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κέξ.

⁵ Ὁμιλία εἰς Ματθ. κζ', Migne, 57, 350, στ. 3-5.

⁶ Δημ. Σ. Παλάνοῦ, Πατρολογία, 1930, σ. 363.

⁷ Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4, ἴδε καὶ Μακρίνα, σ. 985c. Kurtz, Βίον Θεοδώρας (τέλος 9 αἰ.), σ. 41, στ. 13 κέξ.

‘Ο ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) ἐν Βιθυνίᾳ «σεμνοπρεπῶς ἐξάρας τοὺς δσίους πόδας εἰς χεῖρας Κυρίου τὸ πνεῦμα παρέδωκε»¹. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικόλαος (9 αἰ.), ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, «ἐξάρας τοὺς πόδας καὶ σταυρικῶ τὰς χεῖρας τυπώσας τῷ σχήματι» παρέδωκε τὴν ψυχὴν². Περὶ τῆς συσφίξεως τέλος τῆς σιαγόνης παραθέτομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Νικολάου (6 αἰ.) ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιών καὶ ἐπισκόπου τῆς Πιναρέων πόλεως ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καθ’ ἣν, μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτοῦ, τῶν περιεστώτων τις «συνέστειλε τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον καὶ τὴν κόρην τῶν ὀμμάτων καὶ τὴν ἔνδοξον στήλην τοῦ προσώπου ἔσφιγγεν»³.

Καθ’ ὃν χρόνον παρείχοντο αἱ περιποιήσεις αὐταὶ εἰς τὸν νεκρὸν καὶ ἐσχηματίζετο οὕτω τὸ σῶμα νεκρικῶς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος καὶ οἱ εὐρισκόμενοι εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ συγγενεῖς καὶ φίλοι, ἰδίᾳ δ’ ἐκ τούτων αἱ γυναῖκες, τέως σιωπῶσαι, ἐξέσπων νῦν εἰς θρήνους καὶ κοπετοὺς καὶ γενικῶς εἰς γοεράς κραυγάς. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ ὅτι μετὰ τὴν τελευταίην τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης (τῷ 379) ἐξέσπασεν ἡ γοερὰ οἰμωγὴ τῶν παρθένων, αἵτινες μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης «ἐν ἡσυχίᾳ διεκατέρουν»⁴. Ἐξ ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν ἐκ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σημειώνομεν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς μαρτυρησάσης τῷ 304 ἐν Μεσοποταμίᾳ (Νίσιβις) Φεβρωνίας⁵, «πολλῆς οὔσης συγχύσεως καὶ βοῆς, ἥδη δὲ καὶ τῆς ἐσπέρας καταλαβούσης, λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου»⁶.

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου συνεχιζομένου καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν βυζαντινοὺς χρόνους ἔχομεν σαφεστέραν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μαρίας τῆς νέας, ἣτις ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ἐν Βιζύῃ τῆς Θράκης κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ἐνάτου καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι αὐτῆς τελευτησάσης⁷ ἠγέρθη θρῆνος καὶ κοπετὸς τοῦ τε συζύγου καὶ τῶν προσελθουσῶν γυναικῶν· «τοῦ δὲ θρήνου κατασιγασθέντος ἐπιτάφια λουτρὰ ἡτοιμάζετο»⁸.

¹ AS, April. 1 (σ. XXII, § 23, σ. XXVII, § 48).

² Migne, 103, 921c.

³ Anrich, I, 54 (κεφ. 78) (ἐκ κώδ. X αἰ.).

⁴ Migne, 46, 985D.

⁵ Κατὰ τὸν J. Simon, Anal. Boll. 42 (1924), 69 κξ., ἴδε καὶ ἐν Byz. Zeitschr. 25 (1925), 441 (βιβλιοκρισίαν), τὸ πρότυπον τοῦ μαρτυρίου τῆς Φεβρωνίας ὑπῆρξε τὸ συριακόν, ἐξ οὗ μετεφράσθη τὸ ἐλληνικὸν συναξάριον.

⁶ AS, Junii 7, 28, § 36.

⁷ Ὁ βίος συνεγράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχάς τοῦ 11ου αἰῶνος· ἴδε BE, σ. 295.

⁸ BE, σ. 297β. Ὑπδείξεις περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου ὑπάρχουσιν καὶ εἰς τοὺς βίους: Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVIII, § 37). Ἀγίου Νικολάου ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53. Συμμεῶν τοῦ Στυλίου (ἐκδ. H. Lietzmann, σ. 58, στ. 17 κξ.).

Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν¹, διαλαμβάνομεν κατωτέρω.

β') Περιστολή τοῦ νεκροῦ (λοῦσις, σαβάνωμα, στολισμός).

Μετὰ τὸν διὰ τῶν πρώτων τούτων ἐνεργειῶν σχηματισμὸν τοῦ νεκροῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο *λείψανον*², ἐπηκολούθει ἡ λοῦσις αὐτοῦ καὶ ἡ ἄλειψις διὰ μύρων, ἔπειτα δὲ ἡ κυρίως περιστολή, ἥτοι ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμός³.

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία υἱοθέτησεν ἀπὸ τῆς πρώτης συστάσεως αὐτῆς τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ (Πράξ. Ἀπ., Θ' 37), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τότε λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον, γνωστὸν οὐ μόνον εἰς τοὺς Ἑλληνας ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων (Ἰλ. Η 425. Σ 343-350. Ω 582. Ὀδυσσ. ω 44-45, 189)⁴ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ εἰς πλῆθος ἄλλο λαὸν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν ἐκ τῶν σημερινῶν καὶ παλαιότερων χρόνων⁵.

Περὶ τῆς πλύσεως τοῦ νεκροῦ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὡς λαϊκοῦ ἔθιμου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔχομεν μαρτυρίαν ἐκ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος τοῦ ἁγίου Διονυσίου⁶, κατόπιν δὲ καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν ὡς ἔθους γενικοῦ πλέον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον⁷. Αἱ σχετικαὶ ἀγιολογικαὶ εἰδήσεις μαρτυροῦσι ὅτι *ἐλουον, ἐπλυνον ἢ ἀπέπλυνον* τὸν νεκρὸν⁸ διὰ καθαροῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον

¹ Μ. Λιουδάκη, Ἡ τελευταία στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ Β' (1939), 405.

² Usener, Θεοδ., σ. 94, στ. 4. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 231. Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9. SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ. κ.ά.

³ «Υδάσι καθαροῖς τὰ σώματα καὶ πολλῶ πρότερον τοῖς δάκρυσι πλύνασα καὶ... αἰδοὶ πάσῃ τιμίῳς αὐτὰ περιστεύλασα» Συμμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας ἐν Νικομηδείᾳ, Migne, 116, 1080B, ἴδε καὶ Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστίνων ἁγίων, σ. 80. Βλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 200-201.

⁴ Βλ. καὶ Rohde, Psyche³, I, 23. Iwan von Müller, Ἐνθ' ἀν., σ. 219. Βουλόδημον, σ. 364-365.

⁵ Ἰδε P. Sartori, Das Wasser im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 18 (1908), 363. Ν. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β', 1921, σ. 273, σημ. 4.

⁶ Καλλίνικος, σ. 200-201.

⁷ Καλλίνικος, σ. 200-201. Petrakakos, σ. 98. Κουκουλές, σ. 8. Λουκάτος, σ. 47.

⁸ Μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 28, § 35 «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα». Βίος Μαρκιανοῦ, BE, σ. 276β «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε», ἴδε καὶ σ. 277α (κεφ. ιγ'). Βίος Μαρίας τῆς νέας, BE, σ. 297β «ἐπιτάφια λουτρά». Συμμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας, Migne, 116, 1080B. Βίος ἁγίας

ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἀποδίδοντα ἔθιμα τοῦ ἐξδόμου αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει¹, ἥτο θερμόν².

Ἡ συνήθεια αὕτη τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ, ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν, ἀφοῦ καὶ σήμερον ὑπάρχει³, ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους⁴, καὶ παλαιότερον ἔτι κατὰ τοὺς δημοτικὸς χρόνους (Ἰλ. Σ 343-350).

Ἡ πλύσις ἐγίνετο εἰς ὅλον τὸ σῶμα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσ. Βαρθολομαίου τοῦ νέου ἐν Κρυπτοφέρνη (ἀρχομένου τοῦ 11 αἰ.): «Λοῦσαι τοίνυν αὐτὸν τὸ ἐπιτάφιον προθυμηθέντων, ὡς τὸ ὕδωρ αὐτῷ ἔβαλον καὶ περιστρέφειν ἔνθεν ἀκείθεν ἐπειρῶντο...»⁵. Κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλύσις ἐπὶ ἱερωμένων καὶ μοναχῶν ἐγίνετο εἰς ὠρισμένα μόνον μέρη τοῦ σώματος (Κορυλλέ, σ. 8)⁶.

Ἀφοῦ διὰ τοῦ λουτροῦ ἐκαθαίρετο τὸ σῶμα, ἠλείφετο τοῦτο κατόπιν διὰ μύρων. Οὕτω μετὰ τὴν τελευταίην τῆς δσίας Μαρίας, τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου, «λαβόντες οἱ ἀδελφοὶ τὸ ἅγιον λείψανον τῆς δσίας Μαρίας καὶ μυρίσαντες ἀπήγαγον ἐν Ἱεροσολύμοις»⁷. Ἐν Παλαιστίνῃ γυνή τις, τῆς ὁποίας ἀπεβίωσε τὸ τέκνον «τὸ ποθεινὸν ἐκεῖνο σωματίον λαμπρὰ ἀλειψαμένη καὶ περιβαλοῦσα τῷ μάρτυρι παρατίθεται»⁸. Παλαιότερον μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος ὅτι, παρὰ τὸν μυρισμόν, ἐγίνετο καὶ ἐπίχυσις ἐλαίου⁹, εἰς δὲ

Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 14 κέξ.) «καὶ ἡλθον ἀποπλῦναι αὐτόν». Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1744d. Βίος Μαρκανοῦ, ΑΙΣ, 4, 269, § 13 καὶ Migne, 114, 449c.

¹ Ἰδε Σωκρ. Κορυλλέαν, ἐν Λαογρ. Γ' (1911), σ. 278 καὶ 289 καὶ J. Tosti εἰς Byzantion III (1926), 53.

² Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia græca sacra*, 1909, σ. 52, στ. 10 κέξ. «καὶ τὸ θερμόν ὕδωρ πρὸς τὸ καταπλῦναι αὐτήν».

³ ΛΣ, Γ', σ. 326, σημ. 3.

⁴ Ἰδε Βουλόδημον, σ. 364-365. ΛΣ, Γ', 326, σημ. 4 καὶ Blümner, σ. 484 ἐνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

⁵ Migne, 127, 496c.

⁶ Ἡ συνήθεια αὕτη ἐπικρατεῖ καὶ σήμερον παρὰ τῷ λαῷ. Λουκάτος, σ. 48-49. Σπ. Συγκολλίτης, "Ἐνθ' ἀν., Λαογρ. 11 (1934-1937), 391 κ.ἄ.

⁷ Βίος ἁγίας Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 26 κέξ.), ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Migne, 115, 353c.

⁸ Migne, 115, 1157c-d. Ἰδε ἔτι μαρτυρίας ἐξ ἀγιολογικῶν πηγῶν εἰς: Βίον τῶν δσίων Παύλου ἐπισκ. καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 26 κέξ., σ. 378, στ. 1 κέξ. Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἔκδ. J. Viteau, σ. 83) καὶ παρὰ Κορυλλέ, σ. 9.

⁹ Ἰδε Λουκάτος, σ. 47, 11.

τὸ μαρτύριον τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος ἐν Ἀμασεῖα τοῦ Πόντου, φέρεται καὶ ἡ δι' οἶνον ἐπάλειψις: «οἶνω τε καὶ μύροις ὑπαλείψασα»¹.

Ὁ ἄρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ, ἔθος ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκόν², συνηθίζετο ἐπίσης καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις³, ἡ ἐνίσχυσις δὲ τοῦ ἐθίμου τούτου ὡς νεκρικοῦ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν ἑλληνικὸν κόσμον, νομίζω ὅτι, πλὴν τῆς ἐκ παραδόσεως ἀσκήσεως αὐτοῦ⁴, ὀφείλεται ἔτι καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐπαλείψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ διὰ μύρων κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν (Ἰωάν. ιθ' 40).

Περὶ τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλὲς (σ. 8) παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι αὕτη ἀπεσκοπεῖ ἀρχικῶς εἰς τὴν κάθαρσιν τοῦ μεμολυσμένου θεωρουμένου νεκροῦ.

Ὁ νεκρὸς κατ' εὐρύτητα διαδεδομένην εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν θεωρεῖται μεμολυσμένος ἐκ τῶν δαιμόνων τοῦ θανάτου. Εἰς τὸν εἰς κατωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ εὐρισκόμενον ἄνθρωπον, ὅστις ἀγνοεῖ τὰ αἷτια τῶν νόσων καὶ τὸν ἕξ αὐτῶν ἢ τὸν φυσικὸν θάνατον, ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι τὰ κακὰ εἰς αὐτὸν ὡς καὶ ὁ θάνατος συντελοῦνται ὑπὸ δαιμόνων ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὸν διακειμένων⁵ ἢ ὑπὸ πνευμάτων, ψυχῶν νεκρῶν, αἱ ὁποῖαι περιίπτανται ἐν τῷ ἀέρι καὶ εἶναι δυσηρεστημένοι κατ' αὐτοῦ⁶.

Κατὰ ταῦτα τὸ νεκρὸν σῶμα νομίζεται μεμολυσμένον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ δαίμονος τοῦ θανάτου καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ καθαρθῇ τοῦτο, τὸ μὲν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κακοποιῶν πνευμάτων καὶ προετοιμασίαν τοῦ διὰ τὴν ταφήν, τὸ δὲ καὶ πρὸς προστασίαν τῶν ἐπιζώντων οἰκείων καὶ τῶν

¹ H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909, σ. 146, στ. 19 κέξ., ἴδε καὶ σ. 135, στ. 6 κέξ. Περὶ τοῦ καθαρμοῦ σήμερον τοῦ νεκροῦ δι' οἶνου, βλ. ΛΣ, Γ', 326. Λουκᾶτον, σ. 48.

² Λουκιανού, Περὶ πένθ. 11' ἴδε καὶ Βουλόδημον, σ. 365. Blümmner, σ. 484.

³ Ἰωάν. ιθ', 40' ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 202. Κουκουλέν, σ. 8.

⁴ Δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Καλλίνικος, σ. 202, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἄρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἔχει ἑβραϊκὴν τὴν προέλευσιν.

⁵ J. Frazer, *Le bouc émissaire*. Traduct. franç. par Pierre. Sayn, Paris 1925, σ. 64 κέξ. Lucien Lévy-Bruhl, *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*, Paris 1931, σ. 168-172. M. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion*, I, 1941, σ. 42. Alfred Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, Leipzig 1913, σ. 297-298, ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 79.

⁶ L. Radermacher, *Das Jenseits im Mythos der Hellenen*, Bonn 1903, σ. 110. Εἰς τὰ σχόλια εἰς Εὐριπίδου Ἀλκιστιν 1140 (ἐκδ. Schwartz, II, 223-224) λέγεται: «φασὶ γὰρ καὶ τοὺς νεκροὺς δαίμονας». Οἱ νεοπυθαγόρειοι (Διογένοους Λαερτίου, VIII, 32) ἐδίδασκον: «εἶναι τε πάντα τὸν ἀέρα ψυχῶν ἐμπεσόντων καὶ τούτους δαίμονας τε καὶ ἥρωας νομίζεσθαι» καὶ ὑπὸ τούτων πέμπεσθαι ἀνθρώπους τοὺς τε ὀνειδίζουσ καὶ τὰ σημεῖα νόσου τε καὶ ὑγείας... εἰς τε τούτους γίνεσθαι τοὺς τε καθαροὺς καὶ τοὺς ἀποτροπιασμούς».

ἄλλων, οἱ ὅποιοι ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν νεκρὸν¹, καθ' ὅσον, συμφώνως πρὸς τὴν αὐτὴν λαϊκὴν πίστιν, ὁ νεκρὸς ἀποτελεῖ φοβερὰν μολυσματικὴν δύναμιν μαινοῦσαν τοὺς οἰκείους καὶ τὸν οἶκον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ², ἀπειλοῦσαν δὲ καὶ νὰ θανατώσῃ αὐτούς³.

Αἱ ἰδέαι αὗται περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ περὶ μίανσεως τῶν ἐρχομένων εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτοῦ, ὥς καὶ αἱ περὶ καθαρμῶν ἕνεκα ταύτης, ἀπαντῶσιν λίαν διαδεδομέναι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις⁴ καὶ τοῖς Ἑβραίοις⁵. Ἐκ τοῦ φόβου τοῦ μολύσματος τούτου, πιστεύεται σήμερον ὅτι προέρχονται τὰ πλεῖστα τῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τῶν ὁποίων ἀρχικῶς σκοπὸς ὑπῆρξεν ἡ ἀποτροπὴ δι' ἀποδιωκτικῶν καὶ καθαρτικῶν μέσων τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν κακοποιῶν δαιμόνων ἀπὸ τῶν ἐπιζώντων⁶.

Μεταξὺ τῶν καθαρτικῶν μέσων πρωτεύουσαν θέσιν παρὰ τὸ πῦρ κατέχει καὶ τὸ ὕδωρ⁷. Οὕτω διὰ τοῦ νεκρικοῦ, ὥς ἀνωτέρω, λουτροῦ ἐπεξητεῖτο ἀρχικῶς ὁ καθαρμὸς τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν ἐπ' αὐτοῦ δαιμόνων ἕξ ὧν διὰ τῆς ἀσθενείας προῆλθεν ὁ θάνατος⁸. Ὅμοιον σκοπὸν νομίζω ὅτι θὰ ἐπεδίωκε καὶ ὁ ἐπακολουθῶν ἀρωματισμὸς τοῦ λειψάνου, καθ' ὅσον ἡ ὁσμὴ τοῦ ἀρώματος εἶχεν ἀποδιωκτικὴν τῆς κακῆς ἐπηρείας δύναμιν⁹. Τοιοῦτον ἐπίσης σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπόθεσις εἰς τὸν νεκρὸν ὀριγάνου (Ἀ ρ ι σ τ ο φ ά ν ο υ ς, Ἑκκλησ. 1030) ὥς ἀκόμη καὶ ἡ ἐπάλειψις τῆς θύρας διὰ πίσεως κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια (ἡμέραν τῶν χοῶν) καὶ κατὰ τὸν τοκετὸν πρὸς ἀποδίωξιν βεβαίως τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἄλλων

¹ Πρβλ. P. Geiger, *Tod ἐν Handwört. des deutsch. Abergl.* VIII, 979.

² M. Nilsson, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 42-43.

³ Lucien Lévy-Bruhl, *L'âme primitive*, Paris 1927, σ. 275-277. Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, *Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ*, Ἀρχ.Θρακ. Θησ. II' (1946-1947), 206.

⁴ Th. Wächter, *Reinheitsvorschriften im griechischen Kult*, Giessen 1910, σ. 39 κέξ., 43 κέξ.

⁵ Ἀ ρ ι θ μ. ιθ', 11, 14-20.

⁶ Πρβλ. M. Nilsson, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 42 κέξ.

⁷ P. Sartori, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 363 κέξ., 371. Ern. Samter, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 84. Ν. Γ. Πολίτου (Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν), *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β'*, σ. 273-274.

⁸ Th. Wächter, *Ἐνθ' ἀν.* P. Sartori, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 364. P. Stergianoopoulos, *Die Lutra und ihre Verwendung bei der Hochzeit u. im Totenkultus der alten Griechen*, 1922, σ. 32. M. Nilsson, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 42. Ν. Γ. Πολίτου, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β'*, σ. 273. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ ἀπόλουσις τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ. Ἴδε Th. Wächter, *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 49.

⁹ Marzell, *Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl.* IX, 284. Πρβλ. καὶ S. Seligmann, *Der böse Blick und Verwandtes*, Berlin 1910, I, σ. 32, 287, 318-319 κ.ά., II, 52, 90, 97, 98, 100 κ.ά.

πνευμάτων¹. Τὴν αὐτὴν σημασίαν εἶχεν ἐπίσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λιβανωτοῦ παρὰ τῶν Ἰουδαίων².

³ Ακολουθῶς, μετὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ σώματος, ἐγίνετο ἡ διὰ τῶν *ἐνταφίων*⁴ σπαργάνωσις αὐτοῦ⁵, εἴτα δὲ ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμὸς ὑπὸ εἰδικῶν περὶ τὰ τοιαῦτα προσώπων, ἥτοι ἀπὸ τοὺς «περὶ τὰ ἐπικήδεια πονουμένους» ὡς λέγει ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγ. Σευηριανοῦ⁶. Οὕτω τὸ γυμνὸν σῶμα, μετὰ τὴν ἔκπλυσιν, περιεβάλλετο δι' *ὀθονῶν* λευκῶν, αἱ ὁποῖαι ἀλλαχοῦ καλοῦνται καὶ *σινδόνες*. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Μακρίνα 989Α) λέγει, ὅτι τελευτησάσης τῆς Μακρίνης, «ἔδει περισταλῆναι ταῖς ὀθόναῖς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα». Αὗται ἠδύναντο νὰ εἶναι εὐτελεῖς ἢ καὶ βαρύτεροι: «καὶ λαμπραῖς ὀθόναῖς κατακοσμήσαι τὴν καθαρὰν ἐκείνην καὶ ἀκηλίδωτον σάρκα»⁷. τὰ σώματα τῶν μαρτύρων «πλύναντες καλῶς ἐνετύλιξαν ταῖς σινδόσιν μετὰ τῶν θυμιαμάτων καὶ τῶν μύρων»⁸. Ἐν τῷ βίῳ τέλος τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) γίνεται λόγος περὶ τυμβωρύχου, ὅστις, ἀνοίξας τὸν τάφον νεανίδος τινος, «πρῶτον μὲν ἦρε τὸ σάβανον καὶ τὸ μαφόριον κάλλιστα ὄντα... ὁ δὲ μισάνθρωπος δαίμων ὑπέβαλεν αὐτὸν ἄραι καὶ τὴν ὀθόνην καὶ γυμνὸν τὸ σῶμα καταλιπεῖν»⁹. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης φαίνεται ὅτι σάβανον ἐλέγετο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, μόνον ἢ καλύπτουσα τὸν νεκρὸν

¹ Λεξ. Φωτίου, λ. μιὰρὰ ἡμέρα καὶ ῥάμος· βλ. καὶ Rohde, *Psyche*³, I, 218. Th. Wächter, *Ἐνθ'* ἀν., σ. 44, 54. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 92-93.

² Ἴδε Marzell, *Weihrauch*, *Ἐνθ'* ἀν. Ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας (λ. *θυμίαμα*, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 12, 735α), ἀναφέρει περὶ τῆς χρήσεως τοῦ θυμιαματος ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς νεκρικὰς κατ' ἀρχὰς τελετάς. Ἡ μαρτυρία τοῦ Λουκιανοῦ (π. πένθους 11) περὶ ἀλείψεως τοῦ σώματος διὰ μύρου πρὸς πρόληψιν τῆς δυσωδίας, «μύρω τῷ καλλίστῳ χρίσαντες τὸ σῶμα πρὸς δυσωδίαν ἥδη βιαζόμενον», ἀνταποκρίνεται πρὸς τοιαύτην συνήθειαν ἐκ λόγων ὑγιεινῆς, ἐπὶ περιπτώσεων μάλιστα καθ' ὅς ἀνεβάλλετο ἐπὶ πολὺ ἡ ταφή τῆς σοροῦ.

³ *Ἐντάφια* ἐκαλοῦντο τὰ χρησιμεύοντα εἰς τὴν σπαργάνωσιν καὶ ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), *Anal. Boll.* 22 (1903), 49, στ. 6 κἑξ. Βίος Θεοδώρας (W. Regel, *Anal. Byz-russ.*, σ. 16-17). Λουκάτος, σ. 47 καὶ 49. Ἡ λέξις χρησιμοποιοῖται ἐνταῦθα μετὰ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν: Σοφοκλέους, *Ἡλ.* 326. Εὐριπίδου, *Ἰφιγ. ἐν Ταύρ.* 632. Ἡρακλ. 1404, ἴδε καὶ *Ἡσυχιον ἐν λ. ταφήα*.

⁴ Ἴδε Κουκουλέν, σ. 9. Λουκάτον, σ. 47-48.

⁵ Migne, 115, 652B. Ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει αὐτοὺς «ἐπιτηδεῖους», Migne, 50, 691, στ. 59.

⁶ Μακρίνα, σ. 988D. Εἰς τὸν βίον Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκῃ (9 αἰ.) διαστέλλεται πρὸς τὴν λαμπρὰν σινδόνα ἢ ἐξ ἐρίου (Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 40, στ. 33 κἑξ.).

⁷ Βίος Ἰνδοῦ καὶ Δόμνης. Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, ἐν *Ἱεροσολύμοις* 1907, σ. 80 στ. 4-6.

⁸ Migne, 111, 745bc.

ἐξωτερικῶς σινδών, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τὸ γυμνὸν σῶμα περιβάλλουσα ὥς καλεῖται σήμερον¹.

Ἡ κάλυψις τοῦ νεκροῦ ἐξωτερικῶς διὰ σινδόνης μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅπου λέγεται περὶ αὐτῆς ταφείσης ὅτι «ὁθόνην οὐκ ἔλαβεν πλὴν τοῦ σινδονίου, ὅπερ ἔξωθεν αὐτῆς ἐνετυλίξαμεν»².

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι' ὁθόνης, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν κατὰ τοὺς ὁμηρικὸν χρόνον περιστολὴν διὰ τοῦ φάρους³, νομίζω ὅτι ἐπεβλήθη εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἐκ τῆς καλύψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος, διὰ σινδόνης⁴. Εἰς τὸ Εὐαγγ. κατὰ Ματθαῖον (κζ' 59-60) λέγεται ὅτι «λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ, ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καθαρῷ καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ»⁵.

Μετὰ τῆς περιβολῆς αὐτῆς τοῦ νεκροῦ σῶματος ἐγένετο καὶ ἡ κατάδεσις τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν διὰ ταινιῶν⁶, ἡ ὁποία συνήθεια συνεχισθεῖσα καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα διατηρεῖται καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν⁷. Περὶ τοῦ ἔθιμου τούτου γνωρίζομεν ἐξ ἀγιολογικῶν πηγῶν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Γεωργίου Κληρικοῦ περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκῃ, καθ' ἣν οἱ ἀνοίξαντες τὸν τάφον εἶδον ὅτι τὰ λείψανα αὐτῆς «ἄχρι τῆς σήμερον σῶα διατεθήρηται· τὸ δὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους, ὥς ἐπὶ τῶν κατοικομένων εἴθισται, δεσμοῦν σιμικίνθιον οὕτως σῶον καὶ ἀβλαβὲς διεφυλάχθη»⁸.

Ἡ εἰδησις αὕτη ὁμιλεῖ μόνον περὶ καταδέσεως τῶν χειρῶν ὡς νεκρικοῦ ἔθους· ἐν τούτοις ἐξ ἄλλων μὴ ἀγιολογικῶν πηγῶν γνωρίζομεν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον, ὅτι συνεδέοντο καὶ οἱ πόδες⁹. Ὡς δ' ἡ περικάλυψις τοῦ σώματος δι' ὁθόνης, οὕτω καὶ τὸ ἔθος τοῦτο τῆς καταδέσεως ἔτυχε διαδόσεως παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (ια', 44) χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ καταδέσεως τοῦ νεκροῦ τοῦ Λαζάρου, κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν· «καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο».

¹ ΛΣ, Γ', σ. 326.

² Anal. Boll. 22 (1903), 49. Ἰδε ἄλλας μαρτυρίας: Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2932bc-2933. Βίος ὁσ. Μάρθας μητρὸς Συμεὼν τοῦ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), AS, Maii 5, 407c. Μαρτύριον Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Ἐνθ' ἁν., σ. 146, στ. 19 κέξ. Kurtz, Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κέξ. SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ.

³ Ἰλ. Σ 353, Ω 580. Ὀδυσσ. β 97, τ 142, ω 132 κ.ά.

⁴ Ἰωάνν. ιθ', 40.

⁵ Ἰδε καὶ Λουκ. κγ', 53. Μάρκ. ιε', 46.

⁶ Κουκουλές, σ. 9. Λουκάτος, σ. 47.

⁷ Μ. Λιουδάκης, Ἡ τελευταίη στήν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β' (1939), 406.

⁸ Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 41, στ. 13 κέξ.

⁹ Ἰδε Κουκουλέγ, σ. 9. Λουκάτον, σ. 47-48.

Τὸ ἔθος τοῦτο δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δὲν εἶναι μόνον Ἰουδαϊκὸν καὶ χριστιανικόν· ἡ κατάδεσις τοῦ νεκροῦ συνηθίζεται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους σημερινοὺς λαοὺς πεπολιτισμένους καὶ πρωτογόνους. Οὕτω καταδέονται οἱ δύο μεγάλοι δάκτυλοι τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ σημερινοῖς Ἰνδοῖς, καὶ οἱ πόδες εἰς τοὺς Turis τῆς νοτίου Ἀμερικῆς κ.ἄ.¹

Ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἐνεργείας ταύτης ὥς καὶ ἡ σύγκλεισις τοῦ στόματος² καὶ ἡ ἀπόφραξις τῶν ὠτων καὶ τῶν ρωθῶνων εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ δυνατότης τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ ἐκ τοῦ τάφου καὶ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὸν οἶκον³.

Μετὰ τὴν σπαργάνωσιν τοῦ νεκροῦ σώματος, ἐπηκολούθει ἡ ἔνδυσις αὐτοῦ, συνήθως διὰ καινουργῶν λευκῶν ἐνδυμάτων⁴, τῆς *ἐνταφίου ἐσθῆτος*. Πρὸς περιστολὴν τῶν μαρτύρων ἐν Νικομηδείᾳ, περὶ τὸ 928, ἐχρησιμοποίησεν ἡ ἀγ. Λόμνα «σινδόνας καινὰς καὶ στολὰς λευκάς μύρα τε αὐτῆς καὶ θυμιάματα»⁵. Παρὰ ταῦτα ὅμως οἱ ἐκ πλουσίων οἰκογενειῶν νεκροὶ ἐθάπτοντο περιβεβλημένοι πολυτελεῖ καὶ βαρύντιμα φορέματα, «ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα», μάλιστα δὲ εἰς τὰ ἀστικά κέντρα, δι' ὃ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ἠναγκάσθησαν νὰ διαμαρτύρωνται καὶ νὰ καταδικάζωσι τὰς πολυτελεῖς κηδεῖας⁶. Ἐξ ἀντιθέτου οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἐθάπτοντο φοροῦντες τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἄμφια καὶ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα⁷.

Ἡ πολυτέλεια αὕτη κατὰ τὰς κηδεῖας, ἡ ὁποία συνέχιζε τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν. Ἐνδεικτικὸν περὶ τῆς συνηθείας ταύτης εἶναι οἱ σχετικοὶ περιορισμοὶ τῆς Πολιτείας. Οὕτως ὁ Λυκοῦργος (Π λ ο υ τ ἄ ρ χ ο υ, Λυκοῦργος 27): «καὶ τὰ περὶ τὰς ταφὰς ἄριστα διεκόσμησε... συνθάπτειν δ' οὐδὲν εἴασεν» καὶ ὁ Σόλων

¹ Ἴδε πλείονας μαρτυρίας παρὰ Isidor Scheftelowitz, *Das Schlingen- u. Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker*, Giessen 1912, σ. 24 κέξ.

² Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 103.

³ Isid. Scheftelowitz, Ἐνθ' ἀν., σ. 23 κέξ.

⁴ Μακρίνα, σ. 992c, ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 202-203.

⁵ Κλεόπα (Κοικυλίδου), Ἐνθ' ἀν., σ. 80 καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, ἐν Migne, 116, 1080b. Περὶ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν ἐνδεδυμένων λευκὰ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Ἀρτεμίδωρος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 13, σημ. 8.

⁶ Χρυσόστομος, Migne, 50, 691-692 (κεφ. ζ'). Ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 13. Λουκάτον, σ. 50-51.

⁷ Βίος ὁσίας Μελάνης, Anal. Boll. 22 (1903), 49. Βίος ὁσίου Ἰλαρίωνος (4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κέξ. Βίος Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 378, στ. 1 κέξ. Βίος ἀγίου Ἠλία (10 αἰ.), AS, Sept. 3, 862, § 35· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

(Πλουτάρχου, Σόλων 21) μεταξύ ἄλλων σχετικῶν περιοριστικῶν του διατάξεων «ἐναγίζειν δὲ βοῦν οὐκ εἵασεν, οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν». Ὡσαύτως ὁ νόμος περὶ ταφῆς τῆς Ἰουλίδος τῆς Κέω (5 αἰ. π.Χ.)¹ ὥριζε: «θάπτειν τὸν θανόντα ἐν ἱματίοις τρισὶ λευκοῖς, στρώματι καὶ ἐνδύματι καὶ ἐπιβλέματι.»²

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι' ἐνδυμάτων χρώματος λευκοῦ, μαρτυρουμένη, ὡς ἄνωτέρω, ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰνδοῦ καὶ τῆς Δόμνης ἐν Νικομηδείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, φαίνεται ὅτι θ' ἀπετέλει κοινὴν λαϊκὴν συνήθειαν. Περὶ τοῦ ἔθνους τούτου ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος (2. αἰ.): «τοὺς ἀποθανόντας ἐν λευκοῖς ἐκφέρεισθαι» (Ὀνειροκρ. 2, 3)³, τὸ ὁποῖον ὅμως ἦτο γνωστὸν καὶ παλαιότερον εἰς τοὺς Ρωμαίους⁴ καὶ τοὺς Ἕλληνας⁵. Τὸ λευκὸν ἐνδυμα συνεβόλιζε τὴν καθαρότητα, διὸ καὶ οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θυσιαζόντες ἢ εἰσερχόμενοι εἰς ἱερὸν ἐφόρουσαν λευκὴν ἐσθῆτα⁶. Συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας αὐτάς καὶ ὁ κεκαθαρμένος νεκρὸς ἔπρεπε νὰ ἐνδυθῇ διὰ λευκοῦ ἐνδύματος, ἵνα οὕτω διατηρήσῃ τὴν καθαρότητά του⁷.

Εἰς τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ ἐφόρουσαν ὑποδήματα⁸, διότι πρόκειται οὗτος, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, νὰ ταξιδεύσῃ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον⁹. Ἐπίσης περιέβαλλον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ διὰ καλύμματος¹⁰, ἐπέθετον δὲ ἐπ' αὐτῆς στέφανον ἐξ ἀνθέων¹¹ «στέφανον ἀνθινον διαπλέξαντες τῷ λειψάνῳ ἐπιτιθοῦσιν». Ἡ στεφάνωσις αὕτῃ τοῦ νεκροῦ ἀπετέλει λαϊκὸν ἔθος εὐρύτατα διαδεδομένον, τὸ

¹ Dittenberger, Syll³, ἀρ. 1218. Ziehen, Leg. Gr. Sacr., ἀρ. 93A στ. 2-4, σ. 260.

² Ἴδε καὶ M. Nilsson, Geschichte d. griech. Religion, I, σ. 676-677.

³ Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

⁴ Blümmner, σ. 484.

⁵ Ἴδε ἄνωτέρω ἐν τῷ νόμῳ τῆς Ἰουλίδος· βλ. καὶ Βουλόδημον, σ. 366. Ὁ Πλάτων (Νόμ. IB', 947) ἤθελε τοὺς ἐκφερομένους ἱερεῖς «λευκὴν μὲν τὴν στολὴν ἔχειν πάσαν».

⁶ Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 16.

⁷ Ὁ Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 16, σημ. 1, νομίζει ὅτι τὸ λευκὸν ἐνδυμα ἀπελαύνει τοὺς δαίμονας.

⁸ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 67, στ. 29-30. Ἡ εἰδησις, προσερχομένη ἐξ Αἰγύπτου, ἀναφέρει ὅτι ὅπου ἔκειτο νεκρὸς ἀναστὰς εὐρέθησαν μόνον «τὰ ἱμάτια αὐτοῦ καὶ τὰ σανδάλια».

⁹ Jul. von Nagelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitsch. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 151.

¹⁰ Μακρίνα, σ. 989A. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κέξ.

¹¹ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἀγ. Σευηριανοῦ, Migne, 115, 652B.

ὁποῖον συνεχίσθη ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος¹ διὰ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου² μέχρι τῆς σήμερον³.

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Λαογρ. σύμμ. Β', 234 - 235) ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν γαμηλίων ἑθίμων πρὸς τὰ νεκρικά, ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ στέφανος εἰς τὸν νεκρὸν προῆλθεν ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ θανάτου ὥς γάμου τοῦ νεκροῦ μετὰ τοῦ Ἄδου καὶ τῆς Γῆς.

Ἀντιθέτως ὁ Στίλπων Κυριακίδης (Πειραϊκὰ Γράμματα Α' (1940) τευχ. 2, σελ. 89β - 90) παρετήρησεν ὅτι οἱ στέφανοι παρέμειναν, μεταξὺ ἄλλων, ὥς τυπικὸν γαμήλιον ἑθιμον εἰς ἀγάμους νεκρούς, ἐξ ἀρχαιοτάτων πραγματικῶν γάμων νεκρῶν μετὰ ζώντων, οἵτινες κατόπιν ἐφονεύοντο καὶ συνεθάπτοντο μετὰ τοῦ νεκροῦ καὶ ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἡ στεφάνωσις, ὥς νεκρικὸν ἑθιμον, ἐπεξετάθη κατόπιν ἐκ τῶν ἀγάμων νεκρῶν καὶ εἰς τοὺς ἐγγάμους. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι ἀπαντᾷ ὥς λαϊκὴ ἢ πίστις περὶ τοῦ γάμου τῶν ἀγάμων νεκρῶν, τῶν μὲν γυναικῶν μετὰ τοῦ Ἄδου, τῶν δὲ ἀνδρῶν μετὰς Κῆρας⁴. Ἐκ τῆς πίστεως ταύτης πιστεύω ὅτι προέρχεται καὶ ἡ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἔνδυσις νυμφικῶς τῆς ἀνυμφεύτου ἀποβιώσασθαι Μακρίνης⁵.

Πλὴν τοῦ νεκρικοῦ στεφάνου δέον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, εἰς τοὺς νεκρούς καὶ εἰς ἄλλας χθονίας λατρείας, ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπλῶς καὶ ἄνθη καὶ φύλλα καὶ κλάδοι δένδρων ἀειθαλῶν, ὅπως τῆς ἐλαίας, τῆς δάφνης, τοῦ φοίνικος, τῆς μύρτου, τῆς κυπαρίσσου, καὶ φυτῶν ὥς τοῦ σελίνου κ.ἄ.⁶. Ὁ στέφανος δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον κατὰ τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον⁷ ἢ χρῆσις αὐτοῦ, ὥς παρατηρεῖ ὁ L. Deubner⁸, ἀρχαιοτάτη παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις, ἦτο εὐρυτέρα ἐπεκτεινόμενη εἰς λατρευτικὰς τελετὰς καὶ θυσίας, εἰς τοὺς ἀγῶνας πρὸς στεφάνωσιν τῶν νικητῶν, εἰς τὰ συμπόσια καὶ εἰς μαγικὰς ἐνεργείας.

¹ Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer, 1893, σ. 219. Rohde, Psyche³, I, 220. Βουλόδημος, σ. 367, 369. Blümner, σ. 485. Petrakakos, σ. 15, σημ. 10 III. ἴδε καὶ ΛΣ, Γ' 328, σημ. 1 ἐνθα παρατίθενται ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

² Petrakakos, σ. 99. Κουκουλές, σ. 13.

³ ΛΣ, Γ' σ. 327. Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καὶ τὰ λουλούδια, Πειραϊκὰ Γράμματα Α' (1940), τευχ. 2, σ. 89β - 90.

⁴ Σοφοκλέους, Ἀντιγ. 809 κέξ. ἴδε πλείονας μαρτυρίας παρὰ L. Radermacher. Das Jenseits im Mythos der Hellenen, Bonn 1903, σ. 118. Περβλ. καὶ J. Wiesner, Grab u. Jenseits, Berlin 1938, σ. 170 - 171.

⁵ Μακρίνα, σ. 992c. Ἡ πίστις αὕτη ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν.

⁶ Rohde, Psyche³, I, σ. 220 - 221, 225, σημ. 4. Ludwig Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 72, 75. Βλ. καὶ Νικ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37 - 39.

⁷ Ἐνθ' ἀν., σ. 71.

Ἐκ τῶν ποικίλων τούτων χρήσεων τοῦ στεφάνου καὶ τῶν κλάδων δένδρων, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὁ L. Deubner (Ἔνθ' ἀν., σελ. 72, 76, 86) περὶ τῆς ἐπωφελοῦς καὶ συγχρόνως τῆς προστατευτικῆς αὐτοῦ σημασίας διὰ τὸν φέροντα (σ. 76). Εἰδικῶς περὶ τοῦ νεκρικοῦ στεφάνου πιστεύει οὗτος (σελ. 94-97) ὅτι δι' αὐτοῦ ἐπεξητεῖτο ἡ προφύλαξις τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἀποτροπὴ ἐξ αὐτοῦ τῶν κακοποιῶν πνευμάτων.

γ') Πρόθεσις.

Μετὰ τὸν σχηματισμόν, τὸν καθαρόν, τὴν περιστολὴν καὶ τὸν στολισμόν τοῦ νεκροῦ, ἐπηκολούθει ἡ πρόθεσις αὐτοῦ, ἀνακειμένου ἐπὶ κλίνης ἢ βάρθρου¹.

Ἡ πρόθεσις ἐν ταῖς ἀγιολογικαῖς πηγαῖς δηλοῦται διὰ τοῦ *πρόκειμαι*. Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ἀποδίδοντα ἔθιμα τῆς Κύπρου, λέγεται ὅτι ὁ νεκρὸς αὐτοῦ «ὠφέλει... ἅπαντας οὐ μετρίως ὀρώμενος καὶ νεκρὸς ἐν κλίνῃ προκειμένος· οὕτω γὰρ αὐτοῦ τὰ θεῖα διήστραπται πρόσωπα»². Ὁμοίως καὶ ἐκ τοῦ βίου Βασιλείου τοῦ νέου, 10 (αἰ.) ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν ὅτι, ἀποβιώσαντος αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, «τοῦ οὖν τιμίου λειψάνου αὐτοῦ προκειμένου... ἦν ὁρᾶν τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ποταμηδὸν συρρέοντα, τοῦ τῇ θεᾷ καὶ μόνῃ ἁγιασθῆναι»³.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων φαίνεται ὅτι ἡ προσέλευσις τῶν συγγενῶν, τῶν γνωστῶν καὶ φίλων πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐγίνετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προθέσεως. Περὶ τούτου μανθάνομεν προσέτι καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.) ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ περὶ αὐτὴν «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου... καὶ ἐκέλευσεν ἡ Βρυνή⁴ ἀνοίγεσθαι τοῖς ὄχλοις. Εἰσελθόντα δὲ τὰ πλήθη ἐδόξαζον τὸν θεόν»⁵.

¹ Ἰωάνν. Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 10, καὶ Λουκάτφ, σ. 52. Βίος Εὐσεβίας, W. Regel, Anal. Byz.-russ., σ. 16-17. Βίος ἁγίου Τύχωνος (ἐκδ. H. Usener, σ. 138, στ. 10 κέξ). Βίος Μαρίας τῆς νέας, BE, σ. 297β· ἴδε καὶ ἀνωτ, σ. 102.

² H. Usener, Der heilige Tychon, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 138, στ. 10 κέξ.

³ AS, Martii 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55)· βλ. καὶ Βίον Μελετίου τοῦ νέου (11 αἰ.) ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης (12 αἰ.), Χρ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, 1935, σ. 43 «τοῦ λειψάνου δὲ προκειμένου».

⁴ Ἑγουμένη τῆς μονῆς.

⁵ AS, Junii 7, 27, § 32.

‘Ο νεκρὸς ἔκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον¹, ἔβλεπε δὲ πρὸς ἀνατολὰς² συγχρόνως παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ, καὶ μέχρι τῆς ἐκφορᾶς, ὑπῆρχον ἀνημμέναι λαμπάδες³, ἑκαίοντο δὲ καὶ θυμιάματα⁴.

Ἀνωτέρω (σ. 94) λέγομεν ὅτι ὁ ψυχορραγῶν ἐστρέφετο ὑπὸ τῶν οἰκείων του πρὸς ἀνατολὰς. Ὁ προσανατολισμὸς οὗτος ἐτηρεῖτο κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν ταφήν. Οὕτως εἰς τὸν βίον Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας (4 αἰ.) λέγεται ὅτι μοναχὸς τις εὗρεν αὐτὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ τοῦ Ἰορδάνου νεκρὰν «καὶ πρὸς ἀνατολὰς ὁρῶσαν κειμένην τῷ σχήματι»⁵, δηλαδή εἶχε σχηματίσει ἑαυτὴν νεκρικῶς καὶ ἦτο ἐστραμμένη, βλέπουσα πρὸς ἀνατολὰς. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου παρατηρεῖ ἀργότερον ὁ Χρυσόστομος ὅτι «πρὸς ἀνατολὰς τὴν σορὸν κειμένην σχηματίζομεν, τὴν ἀνάστασιν αὐτῷ διὰ τοῦ σχήματος προσημαίνοντες»⁶.

Πλὴν τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ νεκροῦ, ἡ στροφή πρὸς ἀνατολὰς ἐτηρεῖτο καὶ κατὰ τὴν προσευχήν, ἀπετέλει δὲ αὕτη ἔθος ἀνεγνωρισμένον ὑφ’ ὅλου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου⁷. Ἡ συνήθεια τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἑλληνας⁸ καὶ τοὺς Ρωμαίους, ὑπῆρχε δὲ εὐρὴως διαδεδομένη καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς⁹ καὶ τοῖς ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς (Πέρσαις¹⁰, Ἑβραίοις¹⁰ κ.ἄ.).

Πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον προσηύχοντο κατ’ ἐξοχὴν οἱ Ἰνδοί· ἐκεῖθεν δέ, ἐκ τῶν Ἰνδιῶν, πιστεύει ὁ Fr. J. Dölger (Sol Salutis, σελ. 22, 30,

¹ Καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁμοίως ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔκειτο ἀκάλυπτος· ἴδε Charles Picard, *La vie privée dans la Grèce classique*, Paris 1930, σ. 42.

² Βίος Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

³ Κουκουλές, σ. 14. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης, εἰς τὸν βίον τοῦ Κορνηλίου Κεντηριανός (Migne, 114, 1308 B) λέγει, ὅτι «Ἐσπέρας δὲ ἤδη ἐπιγινωμένης, προσευξάμενος ὁ ἐπίσκοπος καὶ αὐθις πάννυχόν τε ψαλμωδίαν παραγγέλλει τῷ κλήρῳ καὶ ὕμνοις παρ’ ὅλην τὴν νύκτα καὶ λαμπάσι καὶ θυμιάμασι τὴν σορὸν ἐτίμων». Ἐνταῦθα πρόκειται προφανῶς περὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους.

⁴ AS, April. 1 (σ. XVII, § 37).

⁵ Migne, 60, 725, στ. 77-78· ἴδε καὶ Λουκάτον, σ. 52, 4. Κουκουλέν, σ. 10.

⁶ ἴδε Fr. J. Dölger, *Sol Salutis*, Münster in Westf. 1925, σ. 29 κξ. Καὶ ὁ μάρτυς Πορφύριος ἐκ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ἐπὶ Λύρηλιανῷ μαρτυρήσας, «στάς... ἀντικρὺς κατὰ ἀνατολὰς καθὼς καὶ ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου... ἠϋξάτο τὴν εὐχὴν ταύτην», Anal. Boll. 29 (1903), 273, στ. 28 κξ., ἴδε καί: Βίον Θεοκτίστης, MA, σ. 28. Βίον Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, Α’, σ. 206, στ. 22 κξ.

⁷ Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 339. Πλάτωνος, Συμπ., 220d. Νόμ., Γ’, 887e. Παρὰ τοῖς Πυθαγορεῖσι, ἴδε Fr. J. Dölger, Ἐνθ’ ἀν., σ. 41 κξ.

⁸ ἴδε Fr. J. Dölger, Ἐνθ’ ἀν., σ. 21 κξ.

⁹ Ἐνθ’ ἀν., σ. 25.

¹⁰ Ἰεζεκ. 8, 16.

32-34), ὅτι ἐξετάθη ἡ συνήθεια αὕτη πρὸς δυσμὰς, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τοὺς κατόπιν ἑλληνιστικούς καὶ ἀκολούθως τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ.

Τὸ ἔθος τοῦτο παρατηρούμενον οὐ μόνον εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θυσίας καὶ τὸν προσανατολισμὸν τῶν ἱερῶν χώρων¹, προέρχεται ἐκ τῆς πανανθρωπίνου ἀντιλήψεως, καθ' ἣν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ H e i n r. N i s s e n², ἀπ' ἀνατολῶν ἔρχεται «τὸ φῶς, ἡ θεομότης, ἡ ζωὴ καὶ ἐλπίς³, ἐνῶ ἀπὸ δυσμῶν, τὸ σκότος καὶ τὸ ψῦχος, ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀμφιβολία, ἡ θλίψις καὶ ὁ πόνος».

Τὸν καθιερωμένον τοῦτον εἰς τὸν λαὸν τρόπον προσευχῆς συνέχισαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί, ἔχοντες δὲ περὶ αὐτῆς ρητὰς μαρτυρίας ἐκ τοῦ δευτέρου ἤδη αἰῶνος⁴. Πλὴν ὅμως τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, τὸ ἔθος τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, ἐνίσχυσεν ἔτι καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος πρὸς ἀνατολὰς καὶ περὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς θέσεως τοῦ παραδείσου ἐν τῷ οὐρανῷ⁵. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν πίστιν περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου, οἱ ἀποθνήσκοντες ὑπὲρ τῆς πίστεως μάρτυρες ἀνήρχοντο εἰς τὸν οὐρανὸν ἀπ' ἀνατολῶν. Σχετικῶς λέγεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς Περπετούης ἐν Καρχηδόνι: «et caerimus ferri a quattuor angelis in orientem»⁶. Τῆς πίστεως ταύτης φορεῖς ἦσαν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, διαβλέπει εἰς τὴν τοποθέτησιν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ νεκροῦ τὴν ἀνάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ὁ δὲ μέγας Βασίλειος (M i g n e, 32, 189C-192A) παρατηρεῖ περὶ τῆς στροφῆς πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὴν προσευχὴν ὅτι «τούτου χάριν πάντες μὲν ὀρῶμεν κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν ὁλογοὶ δὲ ἴσμεν, ὅτι τὴν ἀρχαίαν ἐπιζητούμεν πατρίδα, τὸν παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἐν Ἑδέμ κατ' ἀνατολὰς». Ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ μεγ. Βασιλείου στηρίζεται εἰς τὴν Βίβλον (Γέν. β', 8): «Καὶ ἐφύτευσεν Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἑδέμ κατ' ἀνατολὰς καὶ ἔθετο ἐκεῖ τὸν ἄνθρωπον ὃν ἔπλασε». Κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ μεγάλου Βασιλείου διδάσκει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης (M i g n e, 44, 1184B-C): «ἐπειδὴ πρὸς ἀνατολὴν ἑαυτοὺς τρέψωμεν οὐχ ὥς μόνον ἐκεῖ τοῦ

¹ E d. T y l o r, "Ενθ' ἀν., II, σ. 423, 30.

² Orientation I, Berlin 1906, σ. 21.

³ Ἡδη κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ὁ προσανατολισμὸς τοῦ τάφου μὲ τὴν εἰσοδὸν εἰς αὐτὸν ἀπ' ἀνατολῶν. J. Wiesner, Grab und Jenseits, Berlin 1938, σ. 167.

⁴ Fr. J. Dölger, "Ενθ' ἀν., σ. 136-137, 141.

⁵ "Ενθ' ἀν., σ. 219-220.

⁶ Αἰτόθι, σ. 228, σημ. 5.

θεοῦ θεωρουμένου· ὁ γὰρ πανταχοῦ ὢν καὶ οὐδὲν μέρος ἰδιαζόντως καταλαμβάνεται, ἐπίσης γὰρ περιέχει τὸ πᾶν· ἀλλ' ὥς ἐν ἀνατολαῖς τῆς πρώτης ἡμῖν πατρίδος οὔσης· λέγω δὲ τῆς ἐν παραδείσῳ διαγωγῆς, ἧς ἐκπεπτώκαμεν· ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἑδέμ κατὰ ἀνατολὰς¹. ὅταν τοίνυν πρὸς ἀνατολὰς βλέπωμεν, καὶ τῆς ἐκπτώσεως τῶν φωτεινῶν καὶ ἀνατολικῶν τῆς μακαριότητος τόπων, τῇ διανοίᾳ μνήμην λάβωμεν...».

Κατὰ τὸ γενικὸν τοῦτο ἔθος τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς², ἔστρεφον καὶ τὸν ψυχορραγοῦντα καὶ κατόπιν τὸν νεκρὸν ἐν τῇ προθέσει καὶ ἐν τῷ τάφῳ πρὸς ἀνατολὰς³, ἵνα οὕτω διευκολύνωσι τὴν ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ προσευχὴν του· πλην τούτου ὅμως, ἡ πρὸς τὴν ἀνατολὴν στροφή, κατ' ἀρχέγονον δοξασίαν, ἀπετέλει καὶ τὴν παρήγορον πίστιν καὶ ἐλπίδα τοῦ λαοῦ περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον ἐν τῷ ᾧδῃ⁴.

Ἡ πρόθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἐν τῷ κυρίῳ δωματίῳ αὐτῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διευκολύνσεως τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ὅπως ἐπισκεφθῶσι τὸν νεκρὸν. Τοῦτο ὅμως μόνον διὰ τοὺς κοσμικοὺς, καθ' ὅσον, προκειμένου περὶ προθέσεως κληρικῶν ἢ μοναχῶν, οὗτοι προετίθεντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρὸς προσκύνησιν ὑπὸ τοῦ πλήθους⁵.

δ') Θρηῆνος.

Περὶ τὸν προκειμένον νεκρὸν συνηθροίζοντο κύκλῳ οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ προσερχόμενοι συγγενεῖς καὶ φίλοι, θρηνοῦντες καὶ μυρολογοῦντες αὐτόν⁶.

Αἱ θρηγῶδεις κραυγαὶ τῶν οἰκείων καὶ γνωρίμων ἐξέσπων καθ' ἣν στιγμὴν μετὰ τὴν περιστολὴν καὶ τὴν ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ ἤρχιζεν ἡ πρόθεσις αὐτοῦ. Αἱ γοεραὶ αὗται φωναὶ σκοπὸν εἶχον ν' ἀναγγείλωσι τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ συμφορὰν⁷. Ἐν τῷ βίῳ Συμεὼν τοῦ Στυλίου (ὁ αἰ.), ἀσκήσαντος ἐγγὺς τῆς Ἀντιοχείας, λέγεται, ὅτι τὸ πλήθος πληρο-

¹ Βλ. παρὰ Fr. J. Dölger, "Ενθ' ἀν., σ. 234 κέξ. ἄλλας ἔτι μαρτυρίας περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου πρὸς ἀνατολὰς.

² "Ενθ' ἀν., σ. 261.

³ "Ενθ' ἀν., σ. 259, 261.

⁴ Heinr. Nissen, "Ενθ' ἀν., σ. 21. J. Wiesner, "Ενθ' ἀν., σ. 171, 217. Fr. J. Dölger, "Ενθ' ἀν., σ. 261.

⁵ H. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 138, στ. 10 κέξ. (κεφ. 28). Συμεὼν οὗτος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Θεοδώρου τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Migne, 115, 689A.

⁶ Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίου (ἐκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 19, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter., Bd. 32, 4).

⁷ Οὕτω καὶ σήμερον, ἴδε Λουκάτον, σ. 58.

φορηθὲν περὶ τοῦ θανάτου του «ἤρξατο στρεγγίζειν καὶ κόπτεσθαι κοπετὸν μέγαν»¹.

Οἱ θρηνοῦντες καὶ γοερῶς κραυγάζοντες ἐκάλουν συγχρόνως τὸν νεκρὸν μεγαλοφώνως διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Οὕτως ἐν τῷ ὑπὸ Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου βίῳ τοῦ δσίου Ἰλαρίωνος, θανόντος ἐν Αἰγύπτῳ (4 αἰ.), μνεία γίνεται περὶ γυναικὸς «ριψάσης... ἑαυτὴν ἐπὶ τὸ ἔδαφος καὶ ὀδυρωμένης τὴν ὑπερβολὴν τῆς συμβάσης αὐτῇ συμφορᾶς καὶ μετὰ δακρύων ἀνακαλουμένης τὰ τέκνα»². Περὶ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Χρυσόστομος (M i g n e, 63, 785, στ. 1-3): «καὶ θρήνον ἐθρήνησεν, ὃν ἄν τις θρήνησειε παῖδα μονογενῇ καὶ γνήσιον ἀποβαλὼν, συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν»³ καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶπε περὶ τῆς Μακρίνης († 379) ὅτι ταύτην ἀποθνήσκουσαν ἐθρήνουν «μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι»⁴. Ἐπίσης ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου βίῳ τῆς Θεοδώρας τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀκμασάσης κατὰ τὸν 5 αἰ., φέρεται ὅτι ἡλθέ τις εἰς τὴν μονὴν «ἐν ἧ τὸ θεῖον σκῆνος προέκειτο, ᾧ καὶ ἐπιπεσὼν, πρὸς ὄνομα τὴν ὁσίαν ἀνεκαλεῖτο»⁵.

Τὸ ἀνακαλεῖν τὸ νεκρὸν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀπαντᾷ ὡς λαϊκὸν ἔθιμον ἀπὸ τῶν δημοτικῶν χρόνων (Ἰλ. Ψ 178), τὸ ὁποῖον διὰ τῶν βυζαντινῶν συνεχίσθη μέχρι τῆς σήμερον⁶. αἱ λέξεις δὲ ἀνάκλημα καὶ ἀνάκλησις συνέπεσαν κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, ὡς παρετήρησεν ὁ καθ. Φαίδων Κουκούλης, εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπικηδείου θρήνου ἢ ἀπλῶς τοῦ θρήνου⁷.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς κλήσεως τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, νομίζω ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς πρωτογόνου δοξασίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μνημόνευσις τοῦ ὀνόματος ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐπάνοδον τοῦ πνεύματος (ψυχῆς)

¹ Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίου, Ἐνθ' ἀν., σ. 58, στ. 17 κέξ. Βλ. καί: Ἐξήγησιν, ἥτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55) «κοπετὸν οὖν καὶ ὀδυρμὸν μέγαν ποιήσαντες». Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιών (ἐν Λυκίᾳ), A n r i c h, I, 53, στ. 7 κέξ. «καὶ γεναμένης θλίψεως, κραυγῆς τε καὶ ὀδυρμοῦ καὶ πένθους μεγάλου».

² A I Σ, 5, 90, στ. 24 κέξ.

³ Ἰδε Λ ο υ κ ᾱ τ ο ν, σ. 59, στ. 2-4.

⁴ Μ α κ ρ ί ν α, σ. 988A.

⁵ M i g n e, 115, 689A. Βλ. προσέτι: Ἐφφραίμ τοῦ Σύρου, Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀσκητοῦ (ἔκδ. J. Assemani, Romæ 1746, τόμ. III, σ. 256 f). Βίον δσίου Θεοδώρου, MA, σ. 474, § 124.

⁶ Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβιώσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν, Ἡμερ. Μεγ. Ἐλδος, ἔτ. 1929, σ. 375 κέξ. Τὸ ἔθιμον ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ἴδε B l ü m m e r, σ. 483, 497.

⁷ Ἐνθ' ἀν., σ. 375, ἴδε Κουκουλέν καὶ ἐν ΕΕΒΣ, ΙΣ' (1940), 21.

εἰς τὸ σῶμα· διὸ ἀποφεύγεται ἡ κλήσις τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματός του¹, ἀντ' αὐτοῦ δὲ χρησιμοποιοῦνται ἄλλαι λέξεις, ὡς π.χ. παρ' ἡμῖν σήμερον, μακαρίτης κ.ἄ. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Πρωσσίᾳ ὑπάρχει ἡ πίστις, ὅτι ὁ νεκρὸς παρουσιάζεται, ἐὰν τις καλέσῃ αὐτὸν τρις διὰ τοῦ ὀνόματός του². Πρὸς τὴν λαϊκὴν αὐτὴν δοξασίαν νομίζω ὅτι σχετίζεται ἐπίσης καὶ ἡ ὀνομαστὶ πρόσκλησις ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ νεκροῦ Λαζάρου, ὅπως ἐγερθῇ ἐκ τοῦ τάφου: «φωνῇ μεγάλη ἐκραύγασε, Λάζαρε, δεῦρο ἔξω· καὶ ἐξηλθεν ὁ τεθνηκώς...» (Ἰωάν. 43 - 44).

Ἐκ τῆς πίστεως λοιπὸν ταύτης περὶ τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ, ἐὰν κληθῇ οὗτος διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι προέρχεται ἡ, ὡς ἀνωτέρω, ἀνάκλησις τοῦ ἀποθανόντος ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐπανόδου τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα³. Ἡ διαμόρφωσις ὅμως τοῦ ἐθίμου τούτου, προϋποθέτει λατρείαν τοῦ νεκροῦ παρὰ λαῶν εὐρισκομένων εἰς ἀνωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ, παρὰ τῷ ὁποίῳ ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι πλέον ἀπεριορίστως πηγὴ κακοῦ εἰς τοὺς ἐπιζῶντας, ἀλλὰ καὶ τὸ προσφιλὲς μέλος τῆς οἰκογενείας τοῦ ὁποίου τὴν ἀπώλειαν θρηνοῦσιν οἱ περιλειπόμενοι οἰκεῖοι αὐτοῦ⁴.

Πλὴν τῶν γοερῶν θρήνων καὶ ὀλολυγμῶν⁵, οἱ πενθοῦντες, παραφερόμενοι ὑπὸ τοῦ ψυχικοῦ πάθους, διερρηγνυον καὶ τὰ ἐνδύματα αὐτῶν, ἔτυπον τὸ πρόσωπον καὶ τὸ στήθος, αἱ δὲ γυναῖκες κατέβαινον μέχρι αἱματώσεως τὰς παρειάς⁶, ἐσπάραττον καὶ ἔτιλλον τὰς τρίχας τῆς κεφα-

¹ J. G. Frazer, *Tabou et les périls de l'âme*. trad. franç. par H. Peyre, Paris 1927, σ. 287 κξξ.

² Ἰδε W. Kroll, *en Rhein. Mus. f. Philolog.* N.F. 55 (1897), 345.

³ Ἡ δοξασία αὕτη ὑπόκειται καὶ παρὰ Σοφοκλέους, *Τραχιν.* 909 - 910

ἔκλαιεν ἡ δύστηνος εἰσορωμένη,
αὐτὴ τὸν αὐτῆς δαίμον' ἀνακαλουμένη,

ἴδε καὶ Andres, *Daimon. en Pauly - Wissowa*, RE, Suppl. Bd. III, 288.

⁴ Παραθέτομεν ἐνταῦθα χαρακτηριστικὴν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος Μεταφράστου (*Migne*, 115, 649b - 652A) μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Σευηριανοῦ ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπὶ Λικινίου. Γυνή, ἣς ἀπεβίωσεν ὁ σύζυγος «παραθεμένη τὸν τοῦ συζύγου νεκρὸν ἐκόπτετο, ἔστενε, ὠλοφύρετο, οἷα ζῶντι τῷ τεθνηκότι συνδιελέγετο. Ἐγείραι, ὃ ἄνερ, ἔγειραι, λέγουσα· ὑπαντήσωμεν τῷ ἡμετέρῳ δεσπότη... ἡρέμα δὲ καὶ χιτῶνος ἦπτετο καὶ δάκρυα μετὰ φωνῆς ἤφει... ὦ τοῦ θαύματος! ὁ νεκρὸς ὁράται, καὶ τὰ περικείμενα ῥίψας, διαξωσάμενος εὐθύς, τῷ μάρτυρι καὶ αὐτὸς προϋπήντα...».

⁵ Διήγησις θανμάτων ἁγ. Ἀρτεμίου, Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Græca sacra*, 1909, σ. 52, στ. 10 κξξ. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος ὁσ. Σάβα τοῦ νέου (14 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 286, στ. 28 κξξ.

⁶ Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 29, στ. 26 κξξ. Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλείνου (10 αἰ.) (ἔκδ. L. Petit, Paris 1903, σ. 12, στ. 20). Συμεῶνος

λῆς¹ καὶ οἱ ἄνδρες ἐξεργίζουσιν τὸ γένειον καὶ ἐπέρριπτον κόνιν χώματος ἐπὶ τῆς κόμης². Περὶ τῆς μητρὸς τῆς Μακρίνης ἐν Καππαδοκίᾳ λέγεται, ὅτι αὕτη, μαθούσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ της, «οὐ παρεσύρη πρὸς τὸ πάθος... ὥστε βοῆσαι πρὸς τὸ κακόν, ἢ περιρρήξασθαι τὸ ἱμάτιον»³. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τοῦ Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου (5 αἰ.) φέρεται ὁ πενθῶν «τίλλων τὰς τρίχας πικρῶς, πλήττων τὰ στέρνα σφοδρῶς, τῷ μετώπῳ κόπτων δεινῶς τὸ ἔδαφος, ὅξιν καὶ μακρὸν ἀνοιμῶζων»⁴. Αἱ πενθοῦσαι γυναῖκες μάλιστα, ἐν τῇ ἐξάψει τοῦ θρήνου, ἐγύμνουν τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς μαστούς⁵. Οὕτω μήτηρ, ἀπολέσασα τὸν υἱὸν της, «τοῖς ὄνυξι τὴν κόμην σπαρραττομένη καὶ τοῦ κόλπου προτείνουσα τοὺς μαστούς, τῶν ὠδίνων τοῦ γάλακτος καὶ τῶν ἄλλων ἐν δάκρυσιν ὑπεμύνησκε πόνων, οὓς περὶ τὴν παιδοτροφίαν ἠνέσχετο»⁶. Οἱ θρηνοῦντες πρὸς τοῦτοις ἐπιπτον πρηνεῖς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ ἐκυλίοντο ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης (10 αἰ.) ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του ὅτι ἐθρῆνει κατὰ τὸν ἐκάστοτε θάνατον ἀδελφοῦ τῆς μονῆς καὶ μετὰ «τὴν ἐπιτάφιον ὑμνωδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ, ἐπιπτε δὲ κατὰ γῆς ἐπὶ πρόσωπον»⁷.

Μετὰ τοσαύτης παραφορᾶς ἐθρῆνουν οἱ πενθοῦντες καὶ τοιαύτας κακώσεις ἐπέφερον εἰς τὰ σώματα αὐτῶν, ὥστε ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν ἀντετάχθησαν κατὰ τῶν ἐθίμων τούτων. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός⁸, παρουσιάζων μητέρα πενθοῦσαν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῶν τέκνων αὐτῆς, χαρακτηρίζει τὰς θρηνητικὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις τῶν γυναικῶν ὡς «τῶν ἀγεννῶν μητέρων, αἱ σαρκῶν μόνον εἰσὶ μητέρες». Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne, 31 229C καὶ 232B-C) κατηγορηματικώτερος, διδάσκει μεταξὺ ἄλλων ὅτι «οὔτε οὖν γυναῖξιν οὔτε ἀνδράσιν ἐπιτέτραπται τὸ φιλοπενθῆς καὶ πολύδακρυ, ἀλλ' ὅσον ἐπιστυγνᾶσαι τοῖς λυ-

Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Migne, 114, 313b καὶ Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκράγαντος, Migne, 116, 248c. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐνθ' ἀν. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 17. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

¹ Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλείνου, Ἐνθ' ἀν., σ. 12, στ. 21· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 15-16. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

² Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης, Ἐνθ' ἀν. καὶ Βίος ὁσ. Εεροφῶντος, Migne, 114, 1029A, ἴδε καὶ τόμ. 116, 425η καὶ Κουκουλέν, σ. 18-20.

³ Μακρίνα, σ. 969A· ἴδε καὶ Anrich, II, 559, στ. 24 κέξ., I, 17. Κουκουλέν, σ. 18, σημ. 2.

⁴ Migne, 114, 552B.

⁵ Ἰδε Κουκουλέν, σ. 16-17. Λουκᾶτον, σ. 56-57.

⁶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 797A.

⁷ Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 21 κέξ.

⁸ Λόγος ΙΕ', εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.

πηροῖς καὶ μικρόν τι δάκρυον ἀποστάξει καὶ τοῦτο ἡσυχῇ μὴ ἀναβρυχώμενον οὐδὲ ὀλολύζοντα, μηδὲ καταρρηγνύντα χιτῶνα ἢ κόριν καταχεόμενον, μηδ' ἄλλο τι τοιοῦτον ἀσχημονοῦντα τῶν ἐπιτηδευομένων παρὰ τῶν ἀπαιδευτῶς ἐχόντων πρὸς τὰ σθράνια...». Μετ' αὐτὸν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸ κήρυγμά του κατεδίδασκε τὰς ὑπερβολὰς αὐτάς, ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν γυναικῶν, «τῶν γυναικῶν τὸ νόσημα» (Migne, 59, 346, στ. 46-50), προσθέτων ὅτι αἱ γυναῖκες «ἐπίδειξιν γὰρ ἐν τοῖς θρήνοις ποιοῦνται καὶ τοῖς κωκυτοῖς, γυμνοῦσαι βραχίονας, σπαράττουσαι τρίχας, χαράδρας ποιοῦσαι κατὰ τῶν παρειῶν» (Migne, "Ενθ' ἄν.). Τοὺς τρόπους τούτους τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους ἐχαρακτήριζεν ὁ Χρυσόστομος (Migne, 62, 430) εἰδωλολατρικὰς συνηθείας. Ἡ πολεμικὴ ὁμως αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι δὲν ἔσχεν ἀποτέλεσμα, διότι τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐξηκολούθησαν καθ' ἅσας τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ ἐν πολλοῖς μέχρι τῆς σήμερον.

Αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ τοῦ πένθους συνεχίζονται ἐκ παραδόσεως εἰς τὸν λαὸν ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων, ὅτε εἰς τὴν πρωτόγονον ἀκόμη λαϊκὴν ἀντίληψιν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον ἔτι παρὰ τοῖς μὴ προηγμένοις εἰς πολιτισμένους λαοῖς, ὑπελαμβάνετο ὁ θάνατος ὅτι ἐπεφέρετο εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ κακοποιῶν πνευμάτων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν¹. Κατὰ ταῦτα ἐθεωρεῖτο ὁ νεκρός, ὡς λέγεται καὶ ἀνωτέρω σ. 108, ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ζωὴν καὶ εὐτυχίαν τῶν οἰκείων του, παραλλήλως δὲ ἐπιστεύετο ὅτι συνεχίζει οὗτος τὸν βίον του ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ καὶ ἐπομένως ὅτι ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαιῶν πρὸς συντήρησίν του καὶ ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν οἰκείων αὐτοῦ².

Κατ' ἀκολουθίαν τῶν δοξασιῶν τούτων, ὥφειλον οἱ ἐπιζῶντες, ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ προσφέρωσιν εἰς τὸν νεκρὸν ὅ,τι ἐνόμιζον ὅτι ἐχρειάζετο, ὅπως ἱκανοποιηθῇ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καὶ διατεθῇ εὐμενῶς πρὸς αὐτούς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα λάβωσι προφυλακτικὰ μέτρα ἐκ τῆς κακοποιουῦς ἐνεργείας τῶν πνευμάτων (δαιμόνων) καὶ μάλιστα τῆς τυχόν μὴ εὐχαριστημένης ψυχῆς τοῦ ἀποβιώσαντος³.

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης, ἀλλ' ἀπὸ διαφόρου ἐκάστοτε θέσεως, ἔχουσιν ἐξετασθῇ μετὰ τῶν ἄλλων νεκρικῶν νομίμων καὶ αἱ ὡς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεις τῶν πενθούντων. Οὕτως ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ προσφορὰ αὐτῆς τιμη-

¹ Ἰδε ἀνωτ. σελ. 79 - 80, 108 - 109.

² v. Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen, I, Berlin 1931, σ. 313. Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278 κέξ. Fr. Pfister, Die Religion der griechen u. Römer, 1930, σ. 144. Andres, Daimon, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 269. J. Wiesner, "Ενθ' ἄν., σ. 167, 213.

³ Πρβλ. Ern. Samter, "Ενθ' ἄν., σ. 179. P. Stengel, "Ενθ' ἄνωτ. σ. 138 P. Geiger, Tod, Handwört. des deutschen Aberggl. VIII, 979.

τικῶς εἰς τὸν νεκρὸν ὡς καὶ ἡ αἱμάτωσις τῶν παρειῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ὡς λαϊκὰ ἔθιμα συνεχίσθησαν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων¹ διὰ τῆς βυζαντινῆς περιόδου μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν. Οἱ Μυρμιδόνες, (Ίλ. Ψ 135, 152), τὸν νεκρὸν Πάτροκλον «θριξί... καταείνυσαν, ἃς ἀπέβαλλον κειρόμενοι» καὶ ἐν Ὀδυσσ. δ 197 - 98 τονίζεται :

«τοῦτό νυ καὶ γέρας οἶον διζυροῖσι βροτοῖσιν,
κείρασθαι τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν»².

Πλὴν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ αἱμάτωσις τοῦ σώματος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις³, καὶ τοῖς Ἑβραίοις⁴.

Εἰς τὴν πρωτόγονον ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου αἱ ἀποκοπόμεναι καὶ αὐξανόμεναι ἐκ νέου τρίχες τῆς κεφαλῆς θεωροῦνται πηγὴ δυνάμεως, ἔδρα τῆς ζωτικότητος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ατόμου⁵. Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ἐν τῇ Παλ. Διαθ. (Κριταὶ 16, 17) περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Σαμψών : «ἐὰν οὖν ξυρήσωμαι (λέγει ὁ Σαμψών εἰς τὴν Δαλιδά), ἀποστήσεται ἀπ' ἐμοῦ ἡ ἰσχύς μου, καὶ ἀσθενήσω καὶ ἔσομαι ὡς πάντες οἱ ἄνθρωποι». Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὑπάρχει ἔτι διαδεδομένη ἡ πίστις ὅτι ὁ κατέχων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τινος ἔχει καὶ τὸ αὐτομὸν ἐξ οὗ αἱ τρίχες ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ⁶ (pars pro toto). Οὕτως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θυσιάζοντες ἀπέκοπτον ἐκ τοῦ θύματος τρίχας καὶ ἔρριπτον εἰς τὸ πῦρ

¹ v. Wilamowitz-Moellendorf, "Ενθ' ἀν., σ. 306. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berlin 1910, σ. 138.

² "Ἰδε καὶ Βουλ. ὁδηγόν, σ. 385-390 ἐνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

³ Cicer., d. leg. II, 23. "Ἰδε καὶ Blümmner, σ. 497.

⁴ Λευίτ. 19, 27-28. Δευτ. 14, 1. Ἰώβ 1, 20. Ἀμώς 8, 10. Ἰερεμ. 16, 6. Ἡσαίας 7, 20 κ.ά. "Ἰδε καὶ Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 179. J. Scheftelowitz, Der Seelen- und Unsterblichkeitsglaube im Alten Testament, Archiv f. Religswiss. 19 (1916-1919), 220-221. Ed. Dhorme, L'idée de l'au-delà dans la religion hébraïque, Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 125. Ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ὁ τραυματισμὸς τοῦ σώματος ἀπαντῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις πένθους καὶ παρ' ἄλλοις προσέτι λαοῖς, τοῖς Αἰγυπτίοις, Ἀραβί, Πέρσαις, Ἰνδοῖς κ.ά. Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 179 κ.εξ.

⁵ J. G. Frazer, Balder le magnifique. traduct. franç. par P. S a y n, τόμ. II, Paris 1934, σ. 140 κ.εξ. Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, "Ενθ' ἀν., σ. 125. Fr. Schwenn, Die Menschenopfer der Griechen und Römer, Giessen 1915, σ. 84, 88. Πρβλ. καὶ Fr. Pfister, Deutsches Volkstum im Glauben und Aberglauben, Berlin u. Leipzig 1936, σ. 31.

⁶ Fr. Schwenn, "Ενθ' ἀν., σ. 85.

καθοσιούμεντες οὕτω αὐτὸ εἰς τὴν θεότητα¹. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν καὶ εἰς τὸν νεκρὸν, συνεχίζοντα τὸν βίον του ἐν τῷ τάφῳ καὶ ἔχοντα ἀνάγκην τὸ μὲν τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν μέσων τὸ δὲ καὶ τῆς κοινωνίας μετὰ τῶν οἰκείων του, διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ προσφορᾶς εἰς αὐτόν, προσέφερον οὗτοι μέρος ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ γενικῶς τῆς ζωτικότητος αὐτῶν. Οὕτω ἡδύνατο αὕτη μὲν νὰ συντροφεύῃ καὶ ὑπηρετῇ τὸν νεκρὸν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, οὗτος δὲ νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος ἐναντι τῶν οἰκείων αὐτοῦ². Πρὸς τὸν ἴδιον ἔτι σκοπὸν ἐγίνοντο καὶ αἱ αἱματώσεις τοῦ σώματος, ἰδίᾳ τῶν παρειῶν, καθ' ὅσον καὶ τὸ αἷμα, ὡς ἡ κόμη, ἐθεωρεῖτο φορεὺς τῆς ψυχῆς³. Τὰ ἔθιμα ταῦτα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, παρὰ πᾶσαν τὴν ἀγριότητα αὐτῶν, ἀπαντῶσι πλέον ὥς τυπικοὶ τρόποι ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους, λησμονηθείσης πρὸ πολλοῦ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν σημασίας⁴.

Ἐκ τοῦ φόβου πρὸς τὸν νεκρὸν⁵, οἱ ἐπιζῶντες, ὡς ἀναφέρομεν ἀνωτέρω, ἐπεζήτουν, τὸ μὲν διὰ προσφορῶν νὰ διαθέσωσιν εὐμενῶς τὴν ψυχὴν του, τὸ δὲ δι' ἄλλων μέσων νὰ ἀποτρέψωσι τὸ μετ' ἐχθρικῆς τυχὸν διαθέσεως πνεῦμα του ἀπ' αὐτῶν· οὕτω διὰ σειρᾶς ἐνεργειῶν ἐπεδίωκον, νομίζω, νὰ καταστήσωσιν ἑαυτοὺς δυσδιαγνώστους εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ⁶· πρὸς τοῦτο ὁ πενθὼν, κατὰ τὴν ὀρθὴν λαογραφικὴν παρατήρησιν τοῦ Χρυσοστόμου, λαμβάνει τὸ ἐναντίον τοῦ συνήθους σχῆμα: «τῷ πενθοῦντι τὸ σπουδαζόμενον ἦν εἰς τὸ ἐναντίον σχῆμα περιστῆσαι τὴν κατάστασιν. Ὅπου οὖν τιμᾶται κόμη, σημεῖον πένθους τὸ κείρεσθαι»⁷.

Ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίθετον σχῆμα μεταβολῆς, πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀποτροπὴν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀποθανόντος νομίζω ὅτι προήλθον εἰς παναρχαίους χρόνους πολλὰ ἐκ τῶν, ὡς ἀνωτέρω, ἐκδηλώσεων

¹ Fr. Schwenn, "Ενθ' ἀν., σ. 22-23. P. Stengel, "Ενθ' ἀν., σ. 40 κέξ. Ὁ Θάνατος (Εὐριπίδου, Ἀλκ. 75) κόπτων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀλκήστιδος ἐπιδιώκει ὁμοίως νὰ καθοσιώσῃ αὐτὴν εἰς τὸν Ἄδην.

² Fr. Schwenn, "Ενθ' ἀν., σ. 88. Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, "Ενθ' ἀν., σ. 125. Ἄλλοι ἐρευνῆται διακρίνουσιν εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς κόμης ἔθιμον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὰς ἀνθρωποθυσίας πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν, ἴδε Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 182. Κουκουλέν, σ. 12. Fr. Schwenn, "Ενθ' ἀν.

³ Fr. Schwenn, "Ενθ' ἀν., σ. 90-91, 172.

⁴ Πρβλ. καὶ J. Scheftelowitz, "Ενθ' ἀν., σ. 223 ἐνθα ὁ λόγος περὶ νεκρικῶν ἐθίμων παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις.

⁵ Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 179.

⁶ Ἴδε καὶ J. Scheftelowitz, "Ενθ' ἀν., σ. 222.

⁷ Migne, 64, 537A καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 102, ἀρ. 2. Τὴν παρατήρησιν ταύτην εἶχε κάμει προηγουμένως καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἡθικ. 267A ἢ Ρωμ. κεφαλ. καταγρ. 14: «πένθους μὲν οἰκτεῖον τὸ μὴ σύνηθες».

τοῦ πένθους, ὥς εἶναι ἡ διάρρηξις τῶν ἐνδυμάτων ἐξ Ἰουδαϊκῆς κυρίως ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν χριστιανικὸν κόσμον¹, ἡ ἀποκάλυψις τῆς κεφαλῆς, ἡ σπάραξις τῆς κόμης καὶ ἡ διάλυσις τῶν πλοκάμων² καὶ τέλος ἡ πένθιμος ἀμφίεσις.

Ἡ γύμνωσις καὶ ἡ ἐπίδειξις ὑπὸ τῶν γυναικῶν τοῦ στήθους καὶ τῶν βραχιόνων θὰ εἶχεν ἐπίσης ἀποτρεπτικὸν τῆς κακῆς ἐπηρείας σκοπόν. Περὶ τοῦ ἔθιμου τούτου κατὰ τὴν τελευταίην ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος II, 85 παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Πλὴν τούτων ἡ γύμνωσις ἀπαντᾷ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, τοῖς Ἀραβῖν, Ἑβραίοις, Ἰνδοῖς³, Πέρσαις καὶ ἄλλοις, ὥς μέσον ἀποκρουστικὸν τοῦ κακοῦ⁴. Παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἡ γύμνωσις εἶχε καταστή ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τυπικὸν ἔθιμον κατὰ τὴν τελευταίην καὶ εἰς ἄλλας πενθίμους περιστάσεις⁵, ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ αὐτὴν συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους⁶ μέχρι τῶν σημερινῶν⁷.

ε') Μυρολόγιον.

Παρὰ τὰς οἰμωγὰς καὶ τὸν συνεχῆ θρήνον «ἐν φωναῖς ἀσήμεοις», ὁ ὁποῖος ἐν τοῖς ἀγιολογικοῖς μνημείοις λέγεται *θρήνος*⁸, *ἐξόδιον*⁹, *ὀλολυγμός*¹⁰,

¹ Γέν. 37, 34. Βασιλ. I, Δ, 12. II, Α, 2, 11-12. Γ, 31. Ἰωβ Α, 20, Β, 13. Ἑσθῆρ Δ, 1. Πρβλ. καὶ εἰς Εὐάγγ. κατὰ Ματθ. 26, 65. Πλὴν τῶν Ἰουδαίων, τὸ ἔθιμον τῆς διαρρήξεως τῶν ἐνδυμάτων ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν (Εὐ-ρῆπιδου, Ἑκάβη, 555 κέξ.).

² Ο J. Frazer πιστεύει ὅτι διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ δι' ἄλλων μέσων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξαπάτησις τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ. Journal of the Anthropol. Instit. of Gr. Brit. XV, 94 κέξ.

³ Ern. Samter, Ἑνθ' ἀν., σ. 110-111.

⁴ Ἰδε Ern. Samter, Ἑνθ' ἀν., σ. 114 κέξ. H. Vowahl, ἐν Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 395-397. P. Sartori, ἐν Archiv f. Religionswiss. 32 (1935), 191-192. Δημ. Πετροπούλου, Ἡ γύμνωσις στὶς μαγικὰς ἐνέργειαις, Ἀρχ. Θεολ. II' (1916-1947), 107-108.

⁵ Ἰλ. X 79-80. Εὐρῆπιδου, Ἑκάβη, 555-561, ἴδε καὶ Ern. Samter, Ἑνθ' ἀν., σ. 110 κέξ.

⁶ Ἰδε ἀνωτ. σ. 121-122.

⁷ Ἰδε Δικ. Βαγιαζᾶκον, ἐν Σπαρτ. Χρον. Ε' (1942), 137 (ἐν Μάνη).

⁸ Ivan de Gheyn, Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 236. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος ΙΕ', εἰς Μακκαβ., Migne, 35, 928A, ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 21.

⁹ Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 214.

¹⁰ Διήγησις θανμάτων ἁγίου Ἀρτεμίου (7 αἰ.), Ἁ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κέξ. Migne, 31, 257A, ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 21.

καὶ τὸ ρῆμα ἐξοδιάζω¹, ἀνακαλῶ², ἀνακλαίω³, ὁ νεκρὸς ἐθρηνολογεῖτο τιμητικῶς⁴ καὶ δι' εἰδικῶν μυρολογίων, μάλιστα ἐμμέτρων, τὰ ὁποῖα, ἀναλόγως πρὸς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου καὶ τὴν σχέσιν τοῦ θρηνοῦντος πρὸς τὸν νεκρόν, ἦσαν ποικίλα⁵.

Ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν πηγῶν⁶. δὲν ἔχομεν σωθέντα τοιαῦτα μυρολόγια. Παρὰ τοῦτο ὅμως ὑπάρχουσι περὶ αὐτῶν ρηταὶ μαρτυρίαι ἤδη ἀπὸ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne, 31, 232B) λέγει σχετικῶς περὶ τοῦ θρηνοῦντος: «Σὺ δὲ ψδαῖς τισι πρὸς τὸ κατηφές πεποιημέναις παραθρηνεῖς καὶ μέλεσι γοεροῖς ἐκτῆκιν σεαυτοῦ τὴν ψυχὴν ἐπιτηδεύεις· καὶ ὥσπερ τῶν τραγωδῶν ἰδιὸν ἔστι τὸ ἀνάπλασμα, καὶ ἡ σκευὴ μεθ' ἧς τὰ θέατρα καταλαμβάνουσιν»⁷. Περὶ τῶν ἐμμέτρων μυρολογίων μαρτυρεῖ κατόπιν καὶ ὁ Χρυσόστομος (Migne, 63, 785, στίχ. 1-4) λέγων: «θρῆνον ἐθρήνησεν... συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν... καὶ ἐγκώμια συντιθεῖς» καὶ (Migne, 48, 560) «ἐγκώμια τῆς ἀπελθούσης διελθόν, καὶ τὸν βίον ἀβίωτον εἶναι φήσας αὐτῷ»⁸. Ἡ μαρτυρία ἐνταῦθα τοῦ Χρυσοστόμου περὶ ἐγκωμίων εἰς τὸν νεκρόν, ἀναφέρεται, ὡς παρατήρησεν ὁ Λουκάτος⁹, εἰς μυρολόγιον, τὸ ὁποῖον πιστεύω ὅτι θὰ ἦτο ἔμμετρον.

Τὰ ἔμμετρα μυρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς παρατηροῦμεν ὅτι συνηθίζοντο καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις, ὡς ἀναφέρει διὰ τὰς Ἀθήνας ὁ Πλούταρχος (Σόλων 21). Οὗτος ρητῶς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σόλων, ρυθμίσας τὰ τῶν κηδειῶν, ἀπηγόρευσε μετ' ἄλλων ἐθίμων καὶ «τὸ θρηνεῖν πεποιημένα».

Ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν μεσαιωνικῶν μυρολογίων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδήσεων ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει ὅτι

¹ Βλ. κατωτέρω.

² Ἰδε ἀνωτ. σ. 119.

³ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Migne, 114, 649 B καὶ Βίος ὁσίου Ξενοφώντος, Migne, 114, 1029A, στίχ. 3 καὶ 13, ἴδε καὶ Migne, 115, 1156c.

⁴ Πρβλ. διὰ τὴν ἀρχαιότητα: Rohde, *Psyche*, II, 204 κέξ. Fr. Pfister, *Reliquienkult im Altertum*, II, Giessen 1912, σ. 554.

⁵ Κουκουλές, σ. 23 κέξ.

⁶ Κουκουλές, σ. 20.

⁷ Ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ. ὑπάρχει μαρτυρία καὶ ὑπὸ τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (ἐκδ. J. Assemani, τόμ. III, Romæ 1746, σ. 256 f), ἐκ τῆς περιοχῆς ὅμως τῆς Συρίας, καθ' ἣν γὰρ κλαίων ὥσπερ ὁ θάψας υἱὸν ἢ θυγατέρα μονογενὲς καὶ ἀνακαλούμενος μετὰ μέλους».

⁸ Βλ. καὶ παρὰ Λουκάτω, σ. 59, § 5.

⁹ Λουκάτος, σ. 61-62.

αἱ μυρολογοῦσαι τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μακρίναν παρθένοι ἔλεγον : « ἐσβέσθη... τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ λύχνος, ἀπῆρθη τὸ φῶς τῆς τῶν ψυχῶν ὁδηγίας, διελύθη τῆς ζωῆς ἡμῶν ἡ ἀσφάλεια· χαλεπώτερον δὲ παρὰ τὰς ἄλλας τὸ πένθος ἐξέφερον αἱ μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι... »¹. Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου μαρτυρίῳ τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ, ὁ μυρολογῶν πατὴρ τὰ ἀποθανόντα τέκνα αὐτοῦ φέρεται λέγων : « τίς μοι, ὦ τέκνα, βακτηρίον τοῦ γήρως γενήσεται ; τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ ; τίς δώσει ταφῇ τὸ ταπεινὸν τοῦτο καὶ ταλαίπωρον σῶμα ; τίς διαδέξεται τὸν ὑμέτερον κληρον,... »² καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγ. Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ³ λέγεται : « Ποῖ πεπόρευσαι, τέκνον ; ... τί με τὸν σὸν πενθεῖν καὶ σκυθρωπάζειν γεννήτορα καταλέλοιπας ;, οὐκ ἐπὶ τοιαύταις ἐλπίσιν ἀνέτρεφον, ἀλλ' ὥστε βακτηρίαν τοῦ γήρως ἔχειν καὶ τῆς ἀσθενείας παράκλησιν. Οἷμοι ! τέκνον ἐμὸν, πῶς τὴν σὴν οἶσω στέρησιν ; πῶς ἐνέγκω τὴν μόνωσιν ; ... » Ἡ μήτηρ θρηνοῦσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς λέγει : « ... οἷμοι, ὦ παῖ, οἷμοι, φίλον ἄνθος, πρὸ τῆς ὥρας οὕτως ἐλεινῶς ἀπομαρανθεῖς ! Φεῦ ! ὅτι τὸ σὸν ἐγὼ τέλος ὀρῶ, ἥτις ὑπὸ σοὶ μᾶλλον καὶ ταῖς σαῖς ἐλπίσι γηροτροφηθήσεσθαι ἤλπιζον, τοιαῦτά μοι νῦν ἐκτίνεις, ὁ φίλτατος, τὰ τροφεῖα ; ... ποίῳ στόματι, ποίᾳ γλώσσει τὰ σὰ φθέγγομαι, ποίοις ὅμμασιν ἀνακλύσομαι ; ... » Ὁφελον αὐτῇ σοι προεκέειμην μᾶλλον νεκρὰ ταῖς σαῖς ἐπὶ τὸν τάφον τιμωμένη προόδοις. Οὕτω γὰρ ἦν εὐδαίμων ἐγώ... »⁴. Ὁ πατὴρ τέλος, θρηνῶν τὴν κόρην αὐτοῦ, ἔλεγε : « τὸ φῶς τῶν ἐμῶν ὀφθαλμῶν, τίνα, γλυκύτατόν μου τέκνον, περιβλέψομαι, ἵνα μικρὸν εὐφρανθῶ ; πότε γάμον σοι ποιήσω ; πότε θάλαμον ὄψομαι ; πότε λαμπάδας ἀνάψω, πότε μελωδήσω, πότε καρπὸν κοιλάς σου ὄψομαι ; »⁵.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μυρολογίων καὶ τῶν θρήνων προσήρχοντο καὶ οἱ παραμυθούμενοι τοὺς πενθοῦντας συγγενεῖς καὶ φίλοι· οὗτοι ὅμως, ἀπαριθμοῦντες τὰς ἀρετὰς τοῦ μεταστάντος καὶ τὰς ἀγαθοεργίας του, ἐκίνουν ἢ μᾶλλον ἀνεζωογονοῦν τὸν θρῆνον⁶. Οἱ πενθοῦντες ἔτι ἔκλειον τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ὥστε ἡ οἰκία ἐσωτερικῶς νὰ καταστῇ σκοτεινὴ⁷, καλοῦντες δὲ

¹ Migne, 46, 988A.

² Migne, 116, 796B.

³ Αὐτόθι, τόμ. 114, 316A. Πρβλ. καὶ μαρτύριον ἁγίου Ἰέρωνος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἁγίων ἐν Μελιτηνῇ ἀθλησάντων. Αὐτόθι, 116, 112B.

⁴ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, τόμ. 1156B-c.

⁵ J. B. Aufhäuser, Das Drachenwunder des heil. Georg in der griech. u. latein. Überlieferung, Leipzig 1911, σ. 56-57.

⁶ Βίος Μαρίας τῆς νέας (9-10 αἰ.), BE, σ. 297B.

⁷ Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 257A. Γρηγόριος Θεολόγος, Migne, 35, 928A.

καὶ θρηνηφούς, ὡς μαρτυρεῖ ἐκ τῆς Καππαδοκίας ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐμυρολόγουν τὸν νεκρόν¹.

ς') Φύλαξις τοῦ νεκροῦ.

Ὁ νεκρὸς δὲν ἐθάπτετο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπονήν τῆς ψυχῆς. Ἐπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα, νὰ ταφῇ δὲ τὴν ἐπομένην.

Αἱ ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν σχετικαὶ εἰδήσεις ὁμιλοῦσι περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ μαρτύρων, ὁσίων καὶ μοναχῶν, συνήθως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ², συνοδευομένου ἐκεῖ ὑπὸ ψαλμωδίας θρησκευτικῶν ὕμνων, τῶν «ἐξοδίων ὕμνων» καὶ «ἐπιταφίων ᾠσμάτων».

Οὕτω λέγεται περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ τῆς Μακρίνης, τῷ 379: «τῆς οὖν παννυχίδος περὶ αὐτὴν ἐν ὕμνωδiais καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως τελεσθεΐσης»³. Πρὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας «ἄυπνοι διετέλουν πᾶσαν τὴν νύκτα, πρωίας δὲ γενομένης παραγίνονται οἱ τὸ γλωσσόκομον κομίζοντες»⁴. τὴν δὲ ὁσίαν Μελάνην (5 αἰ.) νεκράν, συναχθέντες «οἱ ἅγιοι πατέρες τὴν ψαλμωδίαν καὶ τὰς ἀναγνώσεις ὅλην τὴν νύκτα φαιδρῶς συντελέσαντες, ἐνεταφίασαν»⁵. Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης λέγεται: Πᾶσαν οὖν οὕτως ἐκείνην τὴν νύκτα διαγρυπνήσαντες... Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἐστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην»⁶. Καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἡλίου (10 αἰ.) ἐν Καλαβρίᾳ ὁμοίως λέγεται ὅτι «δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐπιτάφια ᾠσματα σὺν δάκρυσι θάναντες κατέθεντο τὸ ἅγιον λείψανον»⁷. Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ὑπάρχον καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὸν λαόν⁸, μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς δημοτικῆς περιό-

¹ Γρηγόριος Θεολόγος, Ἐνθ' ἄν. «οὐ καλέσω τὰς συνθρηνούσας».

² Τὸ λείψανον τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου, ἐπὶ τοῦ μεγ. Θεοδοσίου, διεκομίσθη «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῇ τότε Εἰρήνῃ ἐπιλεγομένη κακεῖθεν ἐκκομισθῆναι» καὶ τούτου γενομένου παννύχιον γέγονεν ἐν τῇ προλεχθείσῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ. AS, Maii 7, 253D.

³ Μακρίνα, σ. 992D.

⁴ AS, Junii 7, 27, § 32.

⁵ Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4 κέξ.

⁶ Συμεὼν Μεταφράστης, ἐν Migne, 114, 997B-c.

⁷ AS, Sept. 3, 880, § 78. Migne, 120, 164B. Βλ. δι' ἄλλας μαρτυρίας, Συμεὼν Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1157C-D. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, MA, σ. 321, § 43. Βίον ὁσ. Ἰλαρίωνος. A1Σ, 5, 135, στ. 1 κέξ.

⁸ Ἰδε Σπ. Συγκολλίτην ἐν Λαογρ. 11 (1934-1937), 396. Μ. Λιουδάκη, Ἐνθ' ἄν., σ. 322, Λουκάτον, σ. 55.

δου¹ ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις² καὶ πολλοῖς σήμερον προηγμένοις εἰς τὸν πολιτισμὸν³ ἢ πρωτογόνους λαοῖς⁴, οὐ μόνον δὲ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου διὰ τὸν νεκρὸν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν γάμον διὰ τοὺς νεονύμφους καὶ τὸν τοκετὸν διὰ τὴν λεχώ⁵.

Τὴν δι' ὅλης τῆς νυκτὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ νομίζει ὁ Arn. van Genep⁶, ὡς καθῆκον κοινωνικόν, τὸ ὁποῖον ἀνανεώνει τὴν ἀλληλεγγύην τῶν ὁμαιμόνων καὶ τῶν ἑγχωρίων πρὸς τὸν ἀπελθόντα ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Διὰ τῆς συντροφεύσεως ταύτης τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, διατρίβουσα ἔτι ἐν τῇ οἰκίᾳ⁷, πιστεύεται ὅτι μένει εὐχαριστημένη, οὔτω δὲ δὲν θὰ ὑπάρξῃ κίνδυνος νὰ βλάβῃ αὕτη τοὺς κοιμωμένους, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, διατρέχουσι κίνδυνον ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ⁸.

Δ' ΤΑΦΗ

α') Ἡ ἀνάγκη τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ.

Μετὰ τὴν τελευταίην, ἐκ τῶν πρώτων καθηκόντων τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ἦτο, ὡς καὶ σήμερον, ἡ κατὰ τὸ παραδεδομένον ἔθος προετοιμασία διὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ ἐθεωρεῖτο εὐσεβὲς καθῆκον τῶν ἐπιζώντων οἰκείων αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν πανανθρωπίνην πίστιν περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον⁹, δὲν ἔπρεπεν οὔτοι ὁπωσδήποτε νὰ παραμελήσωσι, διότι οὔτω, τοῦ νεκροῦ μένοντος ἀτάφου καὶ καταβροχθιζομένου ὑπὸ τῶν θηρίων καὶ τῶν ὀρνέων, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ θὰ ἐστερεῖτο τῆς κοινῆς ἐλπίδος¹⁰ περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ.

¹ Πλ. Σ 354 - 355 «παννύχιοι μὲν ἔπειτα πόδας ταχὺν ἄμφ' Ἀχιλῆα Μυρμιδόνες Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο γοῶντες».

² Blümner, σ. 487.

³ Arn. van Genep, "Ενθ' ἀν., σ. 703.

⁴ H. Nevermann - E. Walden, Totenfeiern u. Malagane von Nord-Neumecklenburg, Zeitschr. f. Ethnologie 72 (1940), 12.

⁵ Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 131 - 135.

⁶ Manuel de folkl. français contemp. I, II, σ. 707.

⁷ J. Scheftelowitz, "Ενθ' ἀν., Archiv f. Religionswiss. 19 (1916 - 1919), 215 - 216.

⁸ Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., 133 - 134.

⁹ N. Γ. Πολίτου, Λαογραφικά σύμμεικτα, Β', 1921, σ. 278. J. Scheftelowitz, "Ενθ' ἀν. ἐν, Archiv f. Religionswiss. 19 (1916 - 1919), 210.

¹⁰ Κουκουλές, σ. 49.

Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης, κοινῆς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, ἔχομεν μαρτυρίαν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἥδη ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ('Ιλ. Ψ 69 - 74)· ἐνταῦθα ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου, ἐμφανισθεῖσα ὡς φάσμα εἰς τὸν Ἀχιλλέα, παρεκάλει διὰ τὴν ταχεῖαν ταφήν τοῦ σώματος, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νὰ μεταβῇ εἰς τὸν Ἄδην· ἐθεωρεῖτο δὲ τότε μεγάλη κατάρα τὸ νὰ καταρασθῇ τις εἰς τινα νὰ μείνῃ «ἄφαντος καὶ ἀκήδεστος» ('Ιλ. Ζ' 60)¹. Εἰς τὸ εὐσεβές τοῦτο καθήκον περὶ τῆς ταφῆς, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ Σοφοκλῆς ('Αντιγ. 454 - 55) ὡς «ἄγραπτα κἀσφαλῇ τῶν θεῶν νόμιμα», ὑπακούουσα ἡ Ἀντιγόνη (στ. 245 - 46 καὶ 255 - 56) ἔθαψε, παρὰ τὴν ἀντίθετον διαταγὴν τοῦ Κρέοντος, τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Πολυνείκη², ἐπιρρίψασα ἐπὶ τοῦ σώματος ὀλίγην κόνιν. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ταφῆς, ἀπαντῶν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ('Ο ρ α τ ί ο υ, 'Οδ. I, 28), ἐπεβάλλετο, ὅτε δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ κατάθεσις τοῦ σώματος ἐν τάφῳ.

Παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ἡ ταφή ἀπετέλει ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀδάμ (Γέν. Γ' 19): «ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φάγη τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέφαι σε εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθης· ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ».

Κατὰ ταῦτα ἡ στέρησις τοῦ νεκροῦ σώματος τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν γῆν καὶ ἡ παράδοσις αὐτοῦ «τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῖς κτήνεσι τῆς γῆς» (Βασιλ. Ι. ιζ' 44 καὶ 46) ἐλογίζετο μέγα κακόν.

Οὔτως ὁ ἀνθρώπινος νόμος περὶ τῆς κατακρύψεως τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῆς γῆς, γενικοῦ κύρους κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους, λαμβάνει κατόπιν καὶ τὴν χριστιανικὴν σφραγίδα ἐξ ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς Παλ. Διαθήκης καὶ ἰδίᾳ τοῦ κηρύγματος τοῦ χριστιανισμοῦ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν³. Ὁ Χρυσόστομος, ἀποβλέπων εἰς τὴν σημασίαν τῆς ταφῆς ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, τονίζει: «Κοινοὶ γάρ εἰσι τῆς φύσεως νόμοι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τὸν ἀπελθόντα τῇ γῇ κρύπτεσθαι καὶ ταφῇ παραδίδοσθαι καὶ τοῖς κόλποις τῆς πάντων μητρὸς περιστελλεσθαι γῆς»⁴. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ταφῆς ἐθεωρεῖτο ἔξευτελισμὸς καὶ ἀτιμία εἰς τὸν νεκρόν. Σχετικῶς φέρεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Βικεντίου, ὅτι μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτοῦ θάνατον, ἐδόθη ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος

¹ Ἡ κατάρα αὕτη συνηθίζετο κατόπιν καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ τὴν χριστιανικὴν περίοδον (ἴδε Ν. Πλάτων, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ., 1937, σ. 665) μέχρι τῆς σήμερον (Κουκοὺλές, σ. 50 καὶ Λουκάτος, σ. 88).

² Ἴδε πλείονας μαρτυρίας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ταφῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἐν Βουλοδήμου, σ. 418 κέξ. Alb. Dieterich, *Mutter Erde*, 1925, σ. 50 - 51. Preller, *Röm. Mythol.* II, 95. Petrakakos, σ. 29, 31. Κουκοὺλές, σ. 49 - 50.

³ Παύλου, Ἐπιστολ. πρὸς Θεσσαλόν. Α', δ', 14 - 16.

⁴ Migne, 50, 531, στίχ. 26 - 29. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ Petrakakos, σ. 90 - 91.

Δατιανοῦ ἡ διαταγή: «ΡΙπέσθω τοιγαροῦν κατὰ τοῦ πεδίου τὸ νεκρὸν σῶμα, μηδεμιᾷ τινι σκέπῃ παρακαλυπτόμενον, ὅπως εἴληπτον εἶη πρὸς βορρὰν θη-
ροῖς πᾶσι καὶ πετεινοῖς... ἄταφος προκείσθω καὶ τῆς νενομισμένης δόσις
ἄμοιρος· ἔκειτο δὴ τῷ δοκεῖν πρὸς ἀτιμίαν ἔκθετον καὶ ἄταφον τὸ πολύτιμον
τοῦ πολυάθλου μάρτυρος λείψανον...»¹.

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, οὕτω
καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἐλογίζετο ἐπίσης εὐσεβὲς καθήκον ἡ φρον-
τις περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, οὐ μόνον τῶν οἰκείων, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων,
συνήθως δὲ τῶν πτωχῶν· διὸ καὶ μεγάλη ἀσέβεια ἐθεωρεῖτο ν' ἀντιπαρέλθῃ
τις νεκρὸν ἐπὶ τῆς οδοῦ ἢ ἀλλαχοῦ κείμενον χωρὶς νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς πε-
ριστολῆς καὶ ταφῆς αὐτοῦ².

β') Ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ.

Διαρκούσης τῆς προθέσεως τοῦ νεκροῦ ἡτοιμάζετο ὁ τάφος καὶ τὰ διὰ
τὴν ταφὴν ἀναγκαῖα, εἴτα δὲ ἐγίνετο ἡ ἐκφορὰ τῆς σοροῦ ἐκ τοῦ οἴκου εἰς
τὴν ἐκκλησίαν, ὥς καὶ σήμερον, ἵνα ἐκεῖ ψαλῇ εἰς τὸν νεκρὸν ἡ νεκρώσιμος
ἀκολουθία, οἱ *ἐξόδιοι*³ ἢ *ἐπιτάφιοι ὕμνοι*· ἀκολουθῶς δὲ διεκομίζετο ἐκεῖθεν
καὶ κατετίθετο ἐν τῷ τάφῳ.

Ἡ ἐκφορὰ λέγεται ἐν τοῖς ἀγιολογικοῖς μνημείοις, *ἐκφορὰ*⁴, *κηδεία*⁵,

¹ Μαρτύριον ἀγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 321, στ. 5 κέξ. Βλ. καὶ Ἰωάν. Χρυσ-
σοστόμου, Ὁμιλ. εἰς ἀγίαν Πελαγίαν, Migne, 50, 582γ.

² Διὰ τὴν ταφὴν τῶν ἀπόρων ὑπῆρχον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν χρόνων
σύλλογοι εὐσεβῶν χριστιανῶν τοῦτο ὡς σκοπὸν ἔχοντες (Petra k a k o s, σ. 96).
Ἡ παράδοσις αὕτη συνεχίζεται καὶ κατόπιν, οὕτω δὲ ἀναφέρεται ἐν Κωνσταντινου-
πόλει κατὰ τὸν ἑνατον αἰῶνα, ὅτι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης μετεῖχε τοιοῦτου συλλόγου
(Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης, ΕΕΒΣ, 15
(1939), 14).

³ Βίος Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συναοῦ, Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως,
Varia Graeca sacra, σ. 22. Βίος Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου, ΜΑ, σ. 148, § 16·
ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 50.

⁴ Chr. Loparev, Βίος ἀγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

⁵ Βασιλείου Σελευκείας (5 αἰ.), Εἰς τὰς πράξεις τῆς Θέκλης, Migne, 85,
529d. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος δόσιου Μαρκέλλου, Migne, 116,
733A.

⁶ Βίος ἀγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. Hipp. Delehaye, Βίος
Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 62 στ. 40. Βίος ἀγίου Δαλμάτου,
BE, σ. 148a. Βίος Μαξίμου Ἀθωνίτου ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14
αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 4· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26.

ἔξοδος¹, ἐξόδιον², καὶ ἐξόδευσις³, ἀντὶ δὲ τοῦ ἐκφέρω φέρεται καὶ κηδεύω, ἐξοδίζω⁴, ἐξοδιάζω⁵ καὶ ἐκκομίζω⁶.

Ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς προθέσεως δὲν ἦτο καθωρισμένη. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διήρκει αὕτη ἐπὶ μίαν μόνον ἡμέραν, ἐγίνετο δὲ ἡ ἐκφορὰ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου⁷. Τὸ ἔθος τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χριστιανικοὺς χρόνους, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατ' αὐτοὺς ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα⁸. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀπετέλει κανόνα, διότι ὑπῆρχον συχναὶ αἱ περιπτώσεις προθέσεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐπισήμων προσώπων, δηλαδὴ ἀξιωματῶν τῆς Πολιτείας ἢ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ ὁσίων ἔτι ἀνδρῶν, καθ' ὧς διὰ τὴν ἐπίσκεψιν καὶ τὴν προσκύνησιν τοῦ νεκροῦ ἢ πρόθεσις παρελείνετο ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας· παρίστατο δὲ τότε ἀνάγκη νὰ ταριχευθῇ τὸ σῶμα πρὸς πρόληψιν τῆς ἀποσυνθέσεως αὐτοῦ⁹.

Οἱ χριστιανοί, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας παρὰ τοῖς ὁποίοις ὠρίζετο ἡ ἐκφορὰ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, τὴν ρωμαϊκὴν συνήθειαν ἀκολουθοῦντες¹⁰, ἐξεκόμιζον τοὺς νεκροὺς μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέ-

¹ Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. Iud. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.).

² Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 48, στ. 29. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 52, στ. 17 κἑξ.). Ἰ. Μόσχου, Λεμῶν, Migne, 87, 2932b. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724 b'. Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26. Λουκάτον, σ. 65, σημ. 1.

³ Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 48, στ. 27 κἑξ. «προγνοὺς τὴν ἡμέραν τῆς ἰδίας ἐξοδεύσεως καὶ βουλόμενος ἐν ἀταραξίᾳ νοὸς... ταύτην ποιήσασθαι».

⁴ Ἰωάννου Μόσχου, Λεμωνάριον, Migne, 87, 2932b.

⁵ Ἐγκώμιον Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινότην, Anal. Boll. 26 (1907), 187, § 11.

⁶ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 10, σ. 49, στ. 4. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d.

⁷ Rohde, Psyche³, I, 223-224. Ch. Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris 1930, σ. 42. Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 52. Petrakakos, σ. 8, σημ. 12, II.

⁸ Ἴδε ἀνωτ., σ. 128-129.

⁹ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 7 κἑξ. «ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι καὶ ἀναγκασθῆναι αὐτοὺς σμυρνίσαι τὸ λείψανον τοῦ μακαρίου Μάρκου», ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c. Petrakakos, σ. 99-100. Κουκουλέν, σ. 47-48.

¹⁰ Ἴδε Blümner, σ. 490. Λουκάτον, σ. 66, 68. Ὁ νόμος τοῦ Σόλω-

ρας καὶ μάλιστα κατὰ τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ περὶ τῆς κηδεῖας τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης († 379) ὅτι «ὥς δὲ προῆει κατ' ὀλίγον ἡ ἡμέρα... ὁ τῶν τόπων ἐκείνων προεστῶς... παράγειν ἡρέμα παρεκάλει τὸ σκήνωμα»¹. Περὶ ἐκφορᾶς κατὰ τὰς πρωινὰς ὥρας γίνεται λόγος ἐν τοῖς ἀγιολογικοῖς κειμένοις εἰς τοὺς βίους τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.)² καὶ τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μεγ. Θεοδοσίου³, καὶ μεταγενεστέρως εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νείλου († 1005)⁴ καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιώσας εἰς Μύλασαν τῆς Καρίας (5 αἰ.)⁵. Δὲν ἦτο ὅμως ἀσυνήθης ἡ ἐκφορὰ καὶ κατὰ τὰς μεταμεσημβρινὰς ὥρας. Σχετικαὶ περὶ αὐτῆς εἰδήσεις ἀπαντῶσιν ἐν τῷ βίῳ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ) ἐκ τῆς Αἰγύπτου⁶ καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐκ τῆς Παλαιστίνης⁷.

Περὶ τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὸ διάστημα μόνον τῆς ἡμέρας μανθάνομεν καὶ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ἀπαγορευτικοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Οὗτος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἐπαναφέρῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ἀπηγόρευσε, συμφώνως πρὸς τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς⁸, τὴν τέλεσιν τῶν κηδεῶν κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἡμέρας ἥτοι «πρὸ δεκάτης ἡμερινῆς ὥρας», ὁρίσας συγχρόνως δι' αὐτάς: «δύοντος ἡλίου καὶ οὐ πρὶν ἀνίσχειν... γινέσθω»⁹.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἡσυχολήθησαν, ἔλαβον δὲ καὶ νομοθετικὴν πρόνοιαν περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐν Κω-

νος (Δημοσθένους, Πρὸς Μακάρτ. 62) περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου νομίζω ὅτι ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς ex silentio νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ τότε παρὰ τῇ λαφῇ ἡ συνήθεια τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ ἐν καιρῷ ἡμέρας, τὴν ὁποίαν ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος σχολεῖ ἐνταῦθα ν' ἀπαγορεύσῃ.

¹ Μακρίνα, σ. 993λ.

² AS, Junii 7, 28, § 35-36.

³ AS, Maii 7, 253d «...ἔωθεν πᾶσα ἡ πόλις ἅμα τῷ ὁσιωτάτῳ Νεκταρίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ παντὶ τῷ κλήρῳ... προεκόμισαν αὐτὸν προπύμποντες ἄχρι ταφῆς».

⁴ Migne, 120, 164 (κεφ. 99).

⁵ Migne, 114, 997c (κεφ. 15). «Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἐστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην». Περὶ τῆς Μυλάσης καὶ τῆς διοικητικῆς αὐτῆς περιουχίης, βλ. Διον. Ἀ. Ζακυθηνόν, ἐν EEBΣ, ΙΘ' (1949), 9-11.

⁶ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 28-29: «Ἄνοιξον, φέρε τὸ σῶμα, ἵνα ἐνταφιασθῇ, ὅτι καιρὸς τῆς ἐνάτης ἐστὶν λοιπὸν».

⁷ Νέα Σιών, 12 (1912), 653 «πολλὰ δὲ παράδοξα θαύματα ἐποίησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον... καὶ μέχρις ὥρας ἐνάτης μὴ ἰσχύειν αὐτὸ καταθέσθαι».

⁸ Πλουτάρχου, Σόλων, 21. Λυκοῦργος, 27. Ziehen, L.G.S. 74c, 93A. Dittenberger, Syll.³, 1219.

⁹ L'empereur Julien, Lettres et fragments (ἐκδ. J. Bidez, Paris 1924, σ. 200, στ. 17 κέξ.).

σταντινουπόλει ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος (Κουκουλές, σ. 30) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Ἰουστινιανὸς (Νεαρ. 43 καὶ 59)¹.

Αἱ ἐπεμβάσεις αὐταὶ τῆς πολιτείας στηρίζονται ἐπὶ τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τῆς βυζαντινοῖς ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις ὁμοίως λαοῖς², ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ ἐκφορὰ καὶ ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ ἀποτελοῦσιν οὐχὶ μόνον στενῶς οἰκογενειακὸν ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον κοινωνικὸν καθήκον. Οὕτως εἰς τὴν ἐκφορὰν, γινομένην διὰ μέσης τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου, μετεῖχον, πλὴν τῶν οἰκείων, καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ κηδευομένου, ἔτι δὲ καὶ πλῆθος ἄλλο ἐκ τοῦ λαοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ παρακολούθησις τῆς κηδείας ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων ἀπετέλει ἐκφρασιν, οὕτως εἰπεῖν, ἀλληλεγγύης καὶ φιλικῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου. Ὡς κοινωνικὸν λοιπὸν πρόβλημα ἀντιμετωπίζοντες οἱ βυζαντινοὶ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ, ἐλάμβανον, ὡς λέγεται ἀνωτέρω, πρόνοιαν ἰδίᾳ ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν ἀποβιώσαντων πενήτων, ὁ δὲ Ἰουλιανὸς παρατηρῶν τὴν προκαλουμένην διαταραχὴν τοῦ κανονικοῦ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων κατὰ τὰς διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς νεκρικὰς πομπάς³, ὥρισεν, ἀκολουθῶν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ὅπως αἱ κηδεῖαι γίνονται μετὰ τὴν δύσιν καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου⁴.

Διὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἐχρησιμοποιοῦντο, τοῦλάχιστον εἰς τὰς πόλεις, ὡς γίνεται καὶ σήμερον, εἰδικοί ἐπαγγελματίαι, οἱ «ἐκκομισταὶ» καὶ «ἐνταφιασταὶ»⁵.

Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὡς μαρθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μάρθας, μητρὸς τοῦ ἁγ. Συμεὼν τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει, οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν ἐκφορὰν καὶ τὴν ταφὴν ἐκαλοῦντο *λεκτικάριοι* : «ὁ δὲ καταθέμενος αὐτὴν λεκτικάριος»· παρέλαβε δὲ τὸ νεκρὸν σῶμα «τοῦ λεκτικαρίου δακτυλοδεικτοῦντος αὐτοῖς αὐτὴν εἶναι τὴν ὁσίαν Μάρθαν»⁶. Ἡ πληροφορία αὕτη ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας τῆς Μάρθας ἀναφέρεται εἰς ἔθιμα τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Συρίας· παρὰ τοῦτο ὅμως οἱ λεκτικάριοι, ὡς ὀργανωμένη μάλιστα τάξις ἀναλαμβάνουσα τὴν φροντίδα τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν, ἦσαν τότε γνωστοὶ

¹ Τῶν νομοθετικῶν τούτων μέτρων ἀπὸ τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν πενήτων μνημονεύει καὶ ὁ Λέων Γ' εἰς τὴν σχετικὴν XII νεαράν αὐτοῦ.

² Πρβλ. Arn. van Gennep, *Manuel de folklore française contemporaine*, I, II, Paris 1946, σ. 654.

³ Ἰουλιανοῦ, *Ἔνθ'* ἀν., σ. 199.

⁴ Αὐτόθι, σ. 200, στ. 17 κέξ.

⁵ Θεοδώρου Στουδίτου, *Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα*, AS, April. 1 (σ. XI, § 4). «Θρήνοι παντοῦ περιχούμενοι καὶ ἔλεεινολογίαι» ἡτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί, ἐκλείοντο οἱκοί, ἐκενοῦντο ρεγεῶνες, ἐπληροῦντο πολυάνδρια». Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῶν θανατώσεων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ εἰκονομάρχου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ε'.

⁶ AS, Maii 5, 409c.

εἰς ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν καὶ διὰ τῶν ὀνομάτων ἔτι *δεκανοί* καὶ *κοπιатаί*.

Σημειοῦμεν σχετικῶς περὶ τούτων ὅτι ὁ Ἰουστινιανός, ρυθμίζων νομοθετικῶς τὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀναφέρει ὅτι ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος «τὸν τῶν καλουμένων λεκτικαρίων ἦτοι δεκανῶν ἀριθμὸν περιέστησαν εἰς ἓν μέτρον χιλίους ἑκατὸν εἶναι δεκανούς»· λέγει δ' οὗτος ἐν συνεχείᾳ: «προφάσει τῶν δεκανῶν ἦτοι λεκτικαρίων» ἐν τῇ νεαρχῇ αὐτοῦ 43 (=LX παρὰ Zach. v. Ling., Pars I, 387,¹⁹ 389,⁴). Ἐν τῇ νεαρχῇ του 59 (=LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 444,²⁴) ὁ Ἰουστινιανός καλεῖ αὐτοὺς καὶ κοπιατάς: «τοὺς δεκανοὺς ἦτοι κοπιατάς»¹. Οὗτοι «οἱ τῇ κλίνῃ ὑπηρετούμενοι δεκανοί» (νεαρχὰ 59 κεφ. ε'), ἐξηγητῶντο κατὰ τὰς ὡς ἄνω διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκ τῶν οἰκονόμων καὶ τῶν ἐκδίκων τῆς Ἐκκλησίας², ἀπετέλουν δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸ σωματεῖον τῶν κοπιατῶν (*fossores*), οἱ ὅποιοι κατεσκεύαζον καὶ τοὺς τάφους³.

Οἱ κατασκευασταὶ τῶν τάφων λέγονται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου (7 αἰ.) ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέντι βίῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος († 619) *μνημοράλιοι*. Ὅτε ἐστέφετο βασιλεὺς, λέγει ὁ Λεόντιος, «οὐδεὶς πρὸ τῶν μνημοραλίων μηνύει πρὸς αὐτόν, τῆς συγκλήτου ἀπάσης καὶ τῶν στρατευμάτων παρεστώτων· ἀλλ' εὐθέως οἱ εἰρημένοι τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι λαμβάνουσιν τέσσαρα ἢ πέντε κόμματα μαρμάρων μικρὰ ἐκ διαφόρων χροίων καὶ εἰσέρχονται πρὸς αὐτὸν καὶ λέγουσιν. Ποίου μετάλλου τὸ μνημὴ σου κελεύει γενέσθαι τὸ κράτος σου;...»⁴.

Περὶ τῶν μνημοραλίων τούτων παρατηρεῖ ὁ Gelzer (σ. 134-135), ὅτι ἀπετέλουν οὗτοι σύλλογον τεχνιτῶν, ἐχόντων ὡς ἔργον τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν μνημάτων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ὅμως ταύτης τοῦ Λεοντίου, ἔνθα οἱ μνημοράλιοι φέρονται ὡς «τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι», νομίζω ὅτι πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν αὐτοὺς ἀποτελοῦντας συντεχνίαν τεχνιτῶν κατασκευαζόντων γενικῶς τάφους. Οὗτοι δὲ θὰ ἀνελάμβανον προσέτι, προνομιακῶς, καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν τάφων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν, ὡς δέχεται περὶ αὐτῶν ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλές⁵.

¹ Ἰδε καὶ Κουκουλές, σ. 28. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τὴν ἐκφορὰν τῶν ὑπὸ λοιμωδῶν νόσων ἀποθνησκόντων ἀνελάμβανον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλές, σ. 28-29, οἱ *παραβολάνοι*. Πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 243.

² Ἰδε πλείονα περὶ τῶν δεκανῶν παρὰ H a n t o n, *Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byzantion IV* (1927-1928), 72-74. N. B e e s, *Die griech. christl. Inschriften des Peloponnes*, σ. 80-82.

³ Γεωργ. Σωτηρίου, Ἐνθ' ὄν., σ. 43.

⁴ Ἐκδ. Gelzer, σ. 36, 15 κέξ.

⁵ Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΕ' 1939), 67.

Παρά τοὺς λεκτικαρίους, εἰς τὰ τῆς κηδείας τῶν νεκρῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἠδύναντο νὰ μετέχουν καὶ αἱ ἀσκήτριάς ἢ κανονικαὶ καὶ αἱ ἀκόλουθοι. Ὁ Ἰουστινιανὸς (νεαρά 59 κεφ. δ' = LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 447,²) ὁρίζει περὶ αὐτῶν: «θεσπίζομεν ἐκάστη κλίνη προῖκα διδομένη ἐν ἀσκητήριον διδασθαι ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν, μὴ ἔλαττον ὀκτὼ γυναικῶν ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλλουσῶν καὶ τριῶν ἀκολούθων, οἵπερ οὐδ' ὅτιοῦν παντελῶς λήψονται». Αἱ κανονικαί, πλὴν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης νὰ προηγῶνται τοῦ φερέτρου ψάλλουσαι¹, εἶχον, εἰς χρόνους τοῦλάχιστον παλαιότερους τοῦ ἔκτου αἰῶνος, καὶ ἄλλας φροντίδας ὑπὲρ τῶν νεκρῶν ἐν ταῖς μοναῖς. Περὶ τούτου ἔχομεν σχετικὰς ἐιδήσεις ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Δροσίδος: «Κατὰ δὲ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἦσαν γυναῖκες τινες ἐν ἀσκητηρίῳ τινὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ τηροῦσαι καὶ ἔργον μετὰ τῶν ἄλλων ἀπαραίτητον ἔχουσαι, αἱ καὶ κανονικαὶ ἐγχωρίως καλούμεναι, τὰ τῶν ἁγίων λείψανα μύροις καὶ ὀθονίοις περιστέλλειν καὶ ἀποτίθεσθαι ἐν τῷ αὐτῶν κοιμητηρίῳ»³.

Διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ, ἡ σορὸς αὐτοῦ μετεποθετεῖτο ἐκ τοῦ βάθρου ἐφ' οὗ ἔκειτο εἰς φορεῖον, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο κλίνη⁴, ὅπως καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις (Θ ο υ κ υ δ. Β, 34, 3). Ἡ κλίνη αὕτη ἐκαλεῖτο καὶ κλινίδιον⁵, κράββατος⁶, κραββατοφόριον⁷, λεκτίκιον⁸ καὶ σκίμπους⁹.

¹ Πρβλ. καὶ Hanton, "Ενθ' ἀν., σ. 95. Fr. Cumont, ἐν Byzantion VI (1931), 531 - 532.

² SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ.

³ Μακρίνα, σ. 993β. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 691 - 692 ε'. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2860δ. Βίος Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ΛΙΣ, 4, 288, στ. 24. M. H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 161, στ. 22, 24. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου σαλοῦ, Migne, 111, 724β. Βίος ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172δ. Βλ. ἐτι Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 26. Λουκάτον, σ. 65.

⁴ Βίος ὁσίου Νεῖλου (10 αἰ.), Migne, 120, 164, κεφ. 99. SEC, σ. 894.

⁵ Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 44, κεφ. 18. Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κέξ.). Γ λ υ κ ᾱ ς, 499, 22 (Βόννης). Πρβλ. καὶ Βίον Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51 (ἔζησε κατὰ τὸν 2ον αἰῶνα ἐν Ἰλιουπόλει τῆς Συρίας, καταγομένη ἐκ Σαμαρειτῶν) ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26.

⁶ Βίος Εὐδοκίας, "Ενθ' ἀν., σ. 875, § 33.

⁷ "Ενθ' ἀν., σ. 875, § 33. Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d. Τὸ λεκτίκιον ἐχρησιμοποιεῖτο προσέτι καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν ἀσθενῶν (ἴδε Βίον Θεοδώρου Συκεώτου, MA, σ. 414, 19, 6 αἰ.), ὡς καὶ εὐτόρων γυναικῶν (Αὐτόθι, σ. 459 καὶ εἰς τὸν βίον καὶ ἀθλήσιν τοῦ ὁσίου Μαξίμου (7 αἰ.), Migne, 90, 108A): «μήτ' εἰς ὑπόζυγιον, μήτ' εἰς λεκτίκιον καθεσθῆναι δυνάμενον». Ἡ λέξις ἐκ τῆς λατ. lectica.

⁸ Βίος τοῦ ἁγίου καὶ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου, BE, σ. 148α. Βίος Εὐτυχίου,

Ἡ σορὸς τῶν ὁσίων ἀνδρῶν καὶ τῶν μαρτύρων, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ἐτίθετο ἐπὶ γλωσσοκόμου κατεσκευασμένου ἐξ ἀσήπτων ξύλων ἢ ἐκ μολύβδου, οὕτω δ' ἐξεκομίζετο, ἀφοῦ πρῶτον ἐμυρίζετο διὰ «τοῦ μύρου καὶ τοῦ μόσχου»¹.

Διὰ τὴν μεταφορὰν πρὸς ταφήν εἰς μακρινὴν ἀπόστασιν, συνήθως ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων, ἀπετίθετο ὁ νεκρὸς ἐντὸς λάρνακος², ἢ ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης «χρυσῷ καὶ πορφυρίδι» ἢ τέλος ἐντὸς γλωσσοκόμου³. Ὅπως δὲ ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφορᾶς ὀνομαστῶν μοναχῶν καὶ ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἐκηρύσσετο ἀργία εἰς τὴν πόλιν. Σχετικῶς ἀναφέρει ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), ὅτι τὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ Μάρκου τοῦ σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀνήγγειλεν αὐτὸς εἰς τὸν Πάπαν τῆς πόλεως «καὶ ὁ πάπας τῷ στρατηλάτῃ καὶ κελεύει ἄπρακτα γενέσθαι ἐν τῇ πόλει»⁴.

Κατ' εἰδήσεις ἐκ τῶν πρωίμων χριστιανικῶν χρόνων, εἰς τὰ μοναστήρια ἢ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ ἀνγγέλλετο διὰ τῆς κρούσεως τοῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον, ὡς σήμαντρον, ἐχρησιμοποιοῦτο καὶ εἰς ἄλλας ἀνάγκας τοῦ ἐν τῇ μονῇ βίου τῶν μοναχῶν, ὥς ἐπὶ παραδ. πρὸς ἀφύπνισιν αὐτῶν καὶ πρὸς πρόσκλησιν εἰς προσευχήν⁵. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) διηγεῖται περὶ τινος ἀναχωρητοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ὅτι, τούτου ἀποβιώσαντος, «ὡς οὖν ἔθηκαν αὐτὸν ἐμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, κελεύει (= ὁ ἡγούμενος) κροῦσαι τὸ ξύλον, ἵνα καὶ πᾶσα ἡ λαύρα συνάχῃ (sic) καὶ μετὰ δόξης τὸ σῶμα αὐτοῦ κατατέθῃ (sic)»⁶. Καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαι-

Migne, 86, 2384A. Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). SEC, σ. 894, Migne, 105, 557-560. Βλ. καὶ Καλλιπικόν, σ. 203. Κουκουλέν, σ. 26.

¹ Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρονίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίου (ἐκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 68, στ. 3 κέξ.) «ἀνήνεγκαν γλωσσοκομον μολύβδινον».

² Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἐκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 49, στ. 20). Συμεὼν ὁ Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c «λάρνακι τοῦτον ἐνέθεσαν καὶ εἰς ἄμαξαν ἐνθένενοι, ἐκόμεζον ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

³ Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίου, Ἐνθ' ἀν., σ. 72, στ. 9 κέξ., Migne, 96, 1316A. κέξ. Βίος Ἰγνατίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ Νικίτα Παφλαγόνος, Migne, 105, 557. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55).

⁴ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 13, στ. 33 κέξ.

⁵ Karl Krumbacher, Studien zu den Legenden des heil. Theodosios, (Sitzungsb. der phil.-hist. kl. d. k. Bayer. Akad. d. Wiss. 1892, Heft II, σ. 355 κέξ.). Ἡ κρούσις τοῦ ξύλου συνεχίζεται ἀκόμη καὶ σήμερον ἐν ταῖς μοναῖς.

⁶ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 21 κέξ. ἴδε καὶ σ. 14, στ. 2-3 «κρούσατε τὸ κροῦσμα καὶ συνάξατε τοὺς πατέρας».

στίνη ὅτι «κρούσαντος τοῦ κανονάρχου τὸ ξύλον, ἔφ' ᾧ πάντας τοὺς ἀδελφοὺς συναχθῆναι καὶ προπέμψαι τὸν τελευτήσαντα, ἔλθων ὁ γέρον καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ...»¹.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων συνάγεται ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων θὰ εἶχε καθορισθῇ εἰδικὴ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου², κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν δὲ περίοδον καὶ τοῦ κώδωνος, ἡ ὁποία κροῦσις συνεχίζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν κατὰ τὰς κηδεῖας κωδωνοκρουσίαν³. Ἡ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου μαρτυρεῖται ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του, τῷ 374, εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ (Migne, 35, 1020B). Ἐνταῦθα λέγεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὅτι ψυχορραγῶντος τοῦ πατρός, κατέφυγον εἰς τὸ ἱερὸν ὅπου «ἐζήτουν παρὰ τοῦ ἱεροῦ τὸν ἱερέα, παρὰ τοῦ μυστηρίου τὸν μυσταγωγόν, παρὰ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄξιον παραστάτην· καὶ ταῦτα ἦν, ἑξαρχούσης τῆς ἑμῆς Μαρίας καὶ ἀνακρουομένης τὸ τύμπανον, οὗ τὸ ἐπινίκιον, ἀλλὰ τὸ ἱκέσιον· καὶ τότε πρῶτον ἀναισχυντεῖν μαθούσης ὑπὸ τοῦ πάθους καὶ καταβοώσης τοῦ λαοῦ τε ὁμοίως καὶ τοῦ Θεοῦ· τοῦ μὲν, συναλγεῖν πασχούση, καὶ προσφιλοτιμεῖσθαι τοῖς δάκρυσι· τοῦ δέ, εἰσακούειν τῶν δεομένων, πάντων αὐτὸν τῶν πρὸ τούτου θαυμάτων (καὶ γὰρ εὐρετικὸν τὸ πάσχειν) ὑπομιμνήσκουσα». Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Γρηγορίου, ἀναφερομένη προφανῶς εἰς νεκρικὸν καππαδοκικὸν ἔθιμον, ὁμιλεῖ περὶ ἱκεσίας κρούσεως τοῦ τυμπάνου συνοδευομένης ὑπὸ θρηνωδῶν κραυγῶν διαρκούντος τοῦ ψυχομαχήματος. Ἡ ἱκέσιος ὅμως αὕτη κροῦσις θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως πένθιμος, διὸ καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἐπινίκιον ἥτοι τὴν χαρμόσυνον. Παρόμοιον περίπου ἔθιμον ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Σπάρτῃ, ἐνθα κατὰ τὴν τελευτὴν βασιλέως ἐκρούετο μετάλλινος δίσκος, λέβης⁴. Παρὰ τοῖς Κινέζοις ὑπάρχει προσέτι τὸ ἔθος, οἱ συγγενεῖς, καθ' ὃν χρόνον ὁ μελλοθάνατος ψυχορραγεῖ, νὰ τρέχουσι κύκλῳ περὶ τὴν οἰκίαν κραυγάζοντες, κρούοντες ἀκαταπαύστως τὸν κώδωνα καὶ ἀνάπτοντες πλῆθος πυραύλων⁵.

Εἰς τὰ ἔθιμα ταῦτα, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν σήμερον μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν γνώμην, ὑπόκειται ἡ λαϊκὴ δοξασία περὶ τῆς ἐκδιώξεως τῶν κακοποιῶν πνευμάτων ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ καὶ δι' ἄλλων μέσων καὶ διὰ τοῦ

¹ Ἰω. Μόσχου, Λεμωνάριον, Migne, 87, 2860b.

² Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 34-35. Ὁ Καλλίνικος, σ. 240, λέγει ὅτι κατὰ τὴν κηδεῖαν ἤχουν σήμαντρα καὶ κώδωνες, ἄνευ μνεῖας ὅμως τῶν πηγῶν.

³ ΔΣ, Γ', 334.

⁴ Ἡροδότου VI, 58. Βλ. περὶ τῆς κρούσεως μετάλλινων ἀντικειμένων πρὸς ἀποδιώξιν τοῦ κακοῦ καὶ εἰς Σχόλ. Θεοκρίτου, Φαρμ. II, 36 (C. Wendel, σ. 278-279). Πρβλ. καὶ Ern. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 61.

⁵ Ern. Samter, "Ἐνθ' ἄν.

ἤχου ἐκ τῶν κραυγῶν καὶ τῆς κρούσεως ἀντικειμένων ξυλίνων ἢ μεταλλίνων, μεθ' ὧν καὶ τὸ σήμαντρον, τὸ ξύλον, ὡς ἀνωτέρω, καὶ ὁ κώδων¹.

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ κώδων (τύμπανον) ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον² ὡς κίτριον μέσον πρὸς ἐκδίωξιν διὰ τῆς κρούσεώς του τῶν δαιμόνων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἐδρεύουσιν ἐν τῷ αἵρι³. Πρὸς τὴν πίστιν αὐτὴν συνδέεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς κρούσεως τοῦ σημάντρου, ὅτι «τὸ σήμανδρον αἰνίττεται τὰς τῶν ἀγγέλων σάλπιγγας καὶ διεγείρει τοὺς ἀγωνιστὰς πρὸς πόλεμον τῶν δοράτων ἐχθρῶν»⁴.

Πένθιμον ὡσαύτως κροῦσιν τοῦ ξυλίνου σημάντρου νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἁγίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου (5-6 αἰ.) ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Σεβήρου εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν. Οὗτοι προῖπνήτησαν τὸν Θεοδόσιον κρούοντες τὸ ξύλον τῆς ἀφυπνίσεως εἰς ἀσυνήθη ὥραν, ὁ δὲ Θεοδόσιος κατηράσθη αὐτοὺς διὰ τοῦτο⁵. Ἡ κατάρρα τοῦ Θεοδοσίου ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ κρούσις τοῦ σημάντρου ἐγένετο πρὸς ἀποδοκιμασίαν καὶ ἐκδίωξιν αὐτοῦ, ὡς καὶ σήμερον ἡ πένθιμος κροῦσις κατὰ τὴν ἄφιξιν ἢ τὴν ἀναχώρησίν τινος ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν ἀποδοκιμασίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χαρμόσυνον κροῦσιν, ἐνδεικτικὴν τῆς καλῆς διαθέσεως πρὸς ὑποδοχὴν.

Ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν φαίνεται ὅτι ἡ ταφή τῶν πιστῶν ἔπρεπε νὰ γίνεται μετὰ θρησκευτικῶν τιμῶν⁶. Ἐν τούτοις ἡ Ἐκκλησία, προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς μετὰ θάνατον σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ἤρχισε λίαν πρωίμως νὰ συμμετέχη εἰς τὰς κηδείας τῶν χριστιανῶν, προπέμπουσα τὸ νεκρὸν σῶμα εἰς τὸν τάφον μετὰ δεήσεων καὶ προσευχῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ μεταστάντος. Οὕτω τὴν ἔναρξιν τῆς κηδείας ἐδήλωνεν ἡ ἄφιξις κληρικῶν ἥτοι τοῦ ιερέως καὶ τῶν διακόνων ἢ καὶ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ⁷.

¹ P. Sartori, Glockensagen u. Glockenaberglaube, Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 7 (1897), 358-361. Ern. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 61-62. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικά σύμμεικτα, Β', 1921, σ. 172, 280-282. Πρβλ. καὶ Rohde, Psyche³, II, 28, σημ. 2.

² P. Sartori, "Ενθ' ἀν., σ. 360.

³ Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. 2, 2 «τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ αἵρος, τοῦ πνεύματος τοῦ νῦν ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας» καὶ περαιτέρω, 6, 12 «...τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις...».

⁴ K. Krumbacher, "Ενθ' ἀν., σ. 360 (ἐκ κώδ. XV αἰ.).

⁵ Usener, Θεοδ., σ. 82, στ. 11 κέξ.

⁶ Petrakakos, σ. 94.

⁷ Μακρίνα, σ. 993Α-Β καὶ ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ βίον τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, ἐν Παλαιστίνῃ μονάσαντος κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει

Ἐνιαχοῦ οἱ προπέμποντες ἐκράτουν εἰς χεῖρας μετὰ τῶν θυμαμάτων καὶ ἀνημμένας λαμπάδας¹, ἐνῶ οἱ μοναχοὶ τῆς Αἰγύπτου, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ.) ἐφόρουν λευκὴν στολὴν, ἐκράτουν δὲ καὶ κλάδους φοίνικος· «... ἀσπροφοροῦντες οὕτως γὰρ ἐστὶν τὸ ἔθος μετὰ κλάδων»².

Μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτῆς καὶ κατόπιν, συνέρχοντο εἰς τὴν οἰκίαν, ὅπως ἀκολουθήσωσιν εἰς τὴν ἐκφορὰν, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι καὶ ἄλλοι γνωστοὶ ἐν πενθίμῳ περιβολῇ³, φέροντες εἰς τὰς χεῖρας κηροὺς καὶ ἀρώματα καὶ θυμιάματα.

γ') Ἡ προπομπὴ τοῦ νεκροῦ.

Περὶ τοῦ καταρτισμοῦ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς νεκρώσιμου συνοδείας διὰ τὴν προπομπὴν τοῦ νεκροῦ γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης (379) ἐν Καππαδοκίᾳ. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης λέγει σχετικῶς ὅτι ἡ κλίνη, ἐφ' ἧς ἡ σορός, ἐφέρετο ὑπὸ κληρικῶν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ὅτι «τοῦ γὰρ λαοῦ περὶ τὴν κλίνην περικνωμένου καὶ πάντως ἀπλήστως ἐχόντων τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου θεάματος οὐκ ἦν ἐν εὐκολίᾳ τὴν πορείαν ἡμῖν διανύεσθαι· προηγεῖτο δὲ καθ' ἑκάτερον μέρος διακόνων τε καὶ ὑπηρετῶν οὐκ ὀλίγον πλῆθος στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος προπομπεῦον, τὰς ἐκ κηροῦ λαμπάδας ἔχοντες πάντες· καὶ ἦν τις μυστικὴ πομπὴ τὸ γινόμενον, ὁμοφώνως τῆς ψαλμωδίας ἐπὶ ἐσχάτους, καθάπερ ἐν τῇ τῶν τριῶν παιδῶν ὑμνωδίᾳ μελωδουμένης»⁴. Τῆς δ' ἀποστάσεως οὐσῆς ἑπτὰ σταδίων «διὰ πάσης σχεδὸν τῆς ἡμέρας μόλις τὴν ὁδὸν διηνύσαμεν· οὐ γὰρ εἶα τὸ πλῆθος... τὴν πρόοδον γενέσθαι»⁵.

Ἡ ὀργάνωσις αὐτῆς τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης, ἦτοι ἡ ψαλμωδία καὶ ἡ στοιχηδὸν κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ φερέτρου παράταξις τῶν διακόνων καὶ τῶν ὑπηρετῶν, προσδίδουσα οὕτως ἐπισημότητα καὶ λαμπρότητα

σχετικῶς: «ὁρᾷ δὲ τὸν τῶν ἱερέων κληρον, πρὸς δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ἐπίσκοπον λαμπάδας διὰ χειρὸς ἔχοντας καὶ τὴν τοῦ σώματος προπομπὴν ἀναμένοντας».

¹ Βλ. ἀνωτέρω σημ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἐκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 50, στ. 2-3): «κληρικῶν ἱερῶν προπομπῇ τιμώμενος, λαοῦ εὐσεβοῦς καὶ θεοφιλῶν γυναιῶν κηροφανείαις καταπυρσευόμενος...».

² Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 56, στ. 19 κέξ. Καὶ ἐν σ. 14, στ. 4 κέξ., 7, λέγεται ὅτι κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ Μάρκου σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: «ἀνέβη πᾶσα ἡ Σκήτη ἄσπρα φοροῦντες μετὰ κλάδων καὶ βαίῶν... ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι».

³ Γρηγόριος Νύσσης, Ἐπιτάφιος εἰς Πλακίλλαν βασιλίσαν, Migne, 46, 885A.

⁴ Μακρίνα, σ. 993B.

⁵ Ἐνθ' ἀν.

εἰς τὴν κηδεῖαν, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἐγένετο κατὰ τὸ πρότυπον ἀρχαίων μουσικῶν προπομπῶν κατὰ τὰς ταφὰς καὶ μνήμας ἡρώων καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐπιτάφιον τελετὴν, τὴν προσδιοριζομένην ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διὰ τοὺς ἱερεῖς (Νόμ. IB, 947b - c): «χορῶν δὲ χορὸν πεντεκαίδεκα καὶ ἀρρένων ἑτερον περισταμένους τῇ κλίνῃ ἑκατέρους οἷον ὕμνον πεποιημένον ἔπαινον εἰς τοὺς ἱερέας ἐν μέρει ἑκατέρους ᾄδειν, εὐδαιμονίζοντας ᾧδῃ διὰ πάσης τῆς ἡμέρας... παῖδας δὲ περὶ αὐτὴν τὴν κλίνην ἔμπροσθεν τὸ πάτριον μέλος ἐφυνμνεῖν...»¹. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀρχαίου τελεστικοῦ κατὰ τὰς κηδεῖας, παρετήρησεν ὡσαύτως ὁ Fr. Pfister² ὅτι ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς ὕμνους καὶ ἐπιταφίους λόγους τῶν ἀρχαίων κατὰ τὰς ταφὰς καὶ τὰς μνήμας ἡρώων διεμόρφωσαν καὶ οἱ χριστιανοὶ τὸ τυπικὸν τῆς κηδεῖας καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως, εἰσαγαγόντες πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ψαλμωδίας καὶ ἐπιταφίους ἐγκωμιαστικούς λόγους πρὸς ὕμνησιν αὐτῶν· οὕτω φέρεται ἐν τῷ βίῳ τῆς Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ ἡ ἔκφορα «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς»³.

Κατὰ τὴν κηδεῖαν τῆς Μακρίνης, ὥς λέγεται ἀνωτέρω, πάντες οἱ μέτεχοντες αὐτῆς ἐκράτουν λαμπάδας. Ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν μνημείων ἔχομεν πολλὰς περὶ τοῦ ἔθους τούτου μαρτυρίας. Οὕτως ἐκ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) μαρτυρεῖται ὅτι ἐκκομιζόμενον τοῦ Βιταλίου, τοῦ ὑποστηρίξαντος τὰς πόρνας, αὐταὶ «μετὰ κηρῶν καὶ λαμπάδων προεκόμιζον αὐτὸν κλαίουσαι»⁴. Τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.) ἀποδημήσαντος, οἱ ἀδελφοὶ τῆς μονῆς τῆς Κρυπτοφύρου «διαβαστάσαντες τὴν κλίνην μετὰ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων καὶ ψαλμωδιῶν» ἤγαγον τὸν νεκρὸν πρὸς ταφὴν»⁵. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιώσασσης ἐν Μυλάσῃ τῆς Καρίας κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει, ὅτι «οὕτω τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῶν τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἤγον τῆς πόλεως»⁶. Καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) ἀναφέρεται, ὅτι κατὰ τὴν κηδεῖαν μεγιστάνός τις «πλήθος δὲ ἀναρίθμητον περιήει αὐτῷ, βοή τε τῶν ψαλλόντων μεγίστη ἠκούετο, πλήθη δὲ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων, θρηῆνός τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν

¹ Βλ. πλείονας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Fr. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, Halbband 2, Giessen 1912, 497 κέξ.

² Ἐνθ' ἀν., σ. 499.

³ AS, Sept. 6, 159, § 15.

⁴ Ἐκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κέξ. ἴδε καὶ ἔκδοσιν τοῦ βίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ὑπὸ H. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 39 κέξ. «πάσαι αἱ πόρναι πρὸς τὴν τοῦ λειψάνου κηδεῖαν προεκόμιζόν τε τοῦτο μετὰ λαμπάδων καὶ ἀρωμάτων».

⁵ Migne, 120, 164, κερ. 99.

⁶ Migne, 114, 997B.

ἐξήρχετο... καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μανουαλίων πλῆθος αἰθιόπων δαιμόνων ἐπορεύετο...»¹.

Ἡ συνοδία αὕτη τοῦ νεκροῦ πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν του μετὰ κηραψίας καὶ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων καὶ ἀρωμάτων ἀπετέλει ἔθος παραδεδεγμένον εἰς ὅλον γενικῶς τὸν χριστιανικὸν κόσμον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν ἤδη περίοδον· τοῦτο δὲ ὑπάρχει καὶ μέχρι τῆς σήμερον διαδεδομένον εἰς ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης². Δέον ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ μετ' ἀνημμένων λαμπάδων προσομοιή τοῦ νεκροῦ συνηθίζετο ἤδη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις³. Ἡ τόσον εὐρεῖα ἐν τούτοις διάδοσις τοῦ ἔθιμου τούτου εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως υἱοθέτησεν εἰς τὰς κηδεῖας τὴν λαμπαδοφορίαν καὶ κηραψίαν γενικῶς, κατὰ τὴν ἐκφορὰν κατ' ἀρχάς, ἴσως ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον, τῶν μαρτύρων καὶ ἁγίων, ὥς καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς πολιτείας⁴. Οὕτω κατὰ τὴν ἐκκομιδὴν, τῷ 311, τοῦ λειψάνου τοῦ μαρτυρικῶν θάνατον ὑποστάντος Πέτρου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, οἱ πιστοὶ προέπεμψαν τοῦτον φέροντες τὰ σύμβολα τῆς νίκης, δηλαδὴ φοίνικας, ἀνημμένους κηρούς, «ὕμνωδοῦντες, θυμιῶντες, θρίαμβον σϑρανίας νίκης ἐπιτελοῦντες»⁵.

Τὴν διακοσμητικὴν καὶ τιμητικὴν σημασίαν τῆς κηραψίας κατὰ τὴν κηδεῖαν τονίζει καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων σχετικῶς: «Εἰπέ γάρ μοι, τί βούλονται αἱ λαμπάδες αἱ φαιδραὶ; οὐχ ὥς ἀθλητὰς αὐτοὺς προπέμπομεν; τί

¹ Migne, 111, 724 B. Βλ. ἔτι περὶ κηραψιῶν καὶ θυμιαμάτων: Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ (ἐκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.). Βίον ἁγίου Δαλμάτου, BE, σ. 148a. Βίον ὁσίων Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, AIE, 5, 377, στ. 21 κἑξ. Θεοφυλάκτου ἀρχιεπ. Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 25 μαρτύρων, Migne, 126, 188c. Ἰδε καὶ Petrakakos, σ. 101. Κουκουλέν, σ. 31. Λουκάτον, σ. 67.

² P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 366 κἑξ. Ern. Samter, "Ενθ' ἄν., σ. 77. Karl Friedenthal, Das Feuer im deutschen Glauben u. Brauch, Berlin u. Leipzig 1931, σ. 148 κἑξ. Arn. van Gennep, "Ενθ' ἄν., σ. 744 - 745.

³ Blümner, σ. 492. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχουν δίκαιον ὁ Mau, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350, ἐν τῷ ἄρθρῳ Bestattung καὶ ὁ Ern. Samter, "Ενθ' ἄν., σ. 77, σημ. 8, ὑποστηρίζοντες ὅτι ἠνάπτοντο οἱ κηροὶ λόγῳ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός· ἴδε καὶ P. Sartori, "Ενθ' ἄν., σ. 371. Ὅτι ὅμως οἱ Ρωμαῖοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς ἐν καιρῷ ἡμέρας, ἴδε G. Gius-sani, La vita dei greci e dei Romani, παρὰ Λουκάτω, σ. 68.

⁴ Οὕτω περὶ τὸν νεκρὸν τῶν αὐτοκρατόρων Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου, βλ. Φαίδωνος Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, IE' (1939), 59 καὶ Καλλίνικον, σ. 241.

⁵ Migne, 18, 465.

δὲ οἱ ὕμνοι ; οὐχὶ τὸν Θεὸν δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμεν ;...»¹ οὗτος προσθέτει ἀκόμη ὅτι αἱ λαμπάδες συνεβόλιζον καὶ τὴν πορείαν ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ βίου πρὸς τὸ ἀληθινὸν φῶς².

Πλὴν τῶν Ρωμαίων ὅμως, ὡς ἀνωτέρω, ἡ χρησιμοποίησις τῆς φλογὸς εἰς τὰ περὶ τὸν νεκρὸν ἔθιμα ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, σήμερον δὲ ἀπαντᾷ οὐ μόνον εἰς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς ἀσιατικούς καὶ ἄλλους προηγμένους καὶ μὴ εἰς τὸν πολιτισμὸν³.

Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῶν ἀνημμένων δάδων καὶ κηρῶν καὶ τῶν φώτων, πλὴν τοῦ σκοποῦ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ τάφου διὰ τῆς τοποθετήσεως ἑσωτερικῶς καὶ ἑξωτερικῶς λύχνων ἢ τῆς θερμάνσεως τοῦ ζῶντος κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν ἐν τῇ τάφῳ νεκροῦ⁴, ἀπεσκοπεῖ κυρίως καὶ εἰς ἀποδίωξιν τῶν κακοποιῶν δαιμόνων, ψυχῶν νεκρῶν, πρὸς προστασίαν οὕτω τοῦ νεκροῦ ἐξ αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν ἐπιζώντων οἰκείων του ἐκ τοῦ κινδύνου δι' αὐτοὺς τῶν θανατηφόρων πνευμάτων (ψυχῶν)⁵. Ἡ πίστις αὕτη περὶ τῶν κηρῶν καὶ τῶν λαμπάδων ὑπῆρχε συνειδητὴ εἰς τὸν λαὸν καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὡς μαρτυροῦμεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἱερωνύμου († 420)⁶ καὶ ἐκ τοῦ βίου Συμεῶν τοῦ Στυλίου, συγγραφέντος ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου κατὰ τὸ δευτέρον ἡμῖς τοῦ πέμπτου αἰῶνος⁷. «Ὁ μακάριος Συμεὼν ἐξηλθε τοῦ μοναστηρίου καὶ ἐπορεύθη εἰς ἔρημον τόπον ἐγγὺς φρέατος

¹ Βλ. παρὰ Καλλινίκου, σ. 242. Petrakakos, σ. 101, σημ. 21 καὶ Λουκάτου, σ. 73, § 4.

² Βλ. παρὰ Κουκουλέ, σ. 34.

³ Th. Wächter, "Ενθ' ἀν., σ. 44. Ern. Samter, Antike u. moderne Totengebräuche, Neue Jahrb. f. das klass. Altertum XV (1905), 34-36.

⁴ Βίος Θωμαῖδος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, SEC, σ. 603, στ. 32 κέξ. Βλ. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α', 1942, σ. 43. P. Sartori, Feuer u. Licht, "Ενθ' ἀν., σ. 371, 374, 385. Karl Freudenthal, "Ενθ' ἀν., σ. 9.

⁵ Βλ. P. Sartori, "Ενθ' ἀν., σ. 361 κέξ. Samter, "Ενθ' ἀν., σ. 76 κέξ. 79 κέξ. K. Freudenthal, "Ενθ' ἀν., σ. 2 κέξ. 5 κέξ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. II, 1111 ἐν ἀρθρ. Fackeln. Pauly-Wissowa, RE, VI, 1953, ἀρθρ. Fackeln. Γ. Α. Μέγα, Μαγικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδημικῶν νόσων, Ἐπετ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτ. 1943-1944, σ. 56. Ἐξ ἀρχαίων δοξασιῶν περὶ τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς διετύπωσαν Κλήμης ὁ Ἀλεξ. καὶ ὁ Ὠριγένης τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς τῆς ψυχῆς. Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 158, σημ. 6. Ἐκ τοῦ Ὠριγένους παραλαμβάνει Γρηγόριος ὁ Νύσσης λέγων ὅτι «οἱ ταύτης ἀμύητοι τῆς καθάρσεως, ἀναγκάως τῷ πυρὶ καθαρίζονται», ἴδε Δημ. Μπαλάνου, "Ενθ' ἀν., σ. 332, σημ. 3.

⁶ Βλ. Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, V (1936), 290.

⁷ Ἴδε H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. altchristl. Literatur, Bd. 32, Heft 4, σ. 19.

ἀρχαιοτάτου, ἐν ᾧ ὕδωρ οὐκ ἦν, πλῆθος δὲ πνευμάτων ἀκαθάρτων ᾤκει ἐν αὐτῷ· οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἀσπίδων πλῆθος καὶ ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ παντοδαπῶν ἑρπετῶν»¹. Ὁ ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς πληροφορηθεὶς τοῦτο εἶπεν εἰς τοὺς μοναχοὺς: «Ἀπέλθετε καί, ποιήσαντες εὐχήν, κατέλθετε μετὰ λαμπάδων καὶ ζητήσατε αὐτόν. Οἱ δὲ ἀπελθόντες ἐπὶ τὸν τόπον τοῦ φρέατος καὶ ποιήσαντες εὐχήν... τότε κατήλθον ἐν τῷ φρέατι πέντε μοναχοὶ κρατοῦντες λαμπάδας· ἰδόντα δὲ τὰ ἑρπετὰ τὰς λαμπάδας ἔφυγον ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ φρέατος»². Ἐνδεικτικὴ ἔτι τῆς πίστεως ὅτι ἀκολουθοῦσι τὸν κηδευόμενον νεκρὸν κακοποιὰ πνεύματα, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἀνδρέας συναντήσας ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ μεγιστάνος τινος «θεασάμενός τε ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων»³ τὸ ἐξόδιον... καὶ ἐννεὸς γενόμενος ἐπὶ πολλὴν ὥραν βλέπει· καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μαγουαλίων πλῆθος δαιμόνων αἰθιόπων ἐπορεύετο, σφοδρότερον τῶν ψαλλόντων κρίζοντες τὸ οὐαί... τοῦτο τὸ φοβερὸν ὄραμα τοῦ δικαίου βλέποντος καὶ ἰδοὺ ἄρχων τῶν πονηρῶν δαιμόνων ἀπηγριωμένους ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς...»⁴. Ὁμοίως ἀντιλήψεις ἀπαντῶμεν, ὥς εἵπομεν καὶ ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὴν εἰς ψυχορραγοῦντας ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας: «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων... καὶ κρίζουσι σφοδρῶς ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν»⁵.

Παρὰ τὰ πονηρὰ ὅμως ταῦτα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ ἀδίκων ἀνθρώπων κατέχουσι τὴν πρωτοπορείαν, τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ δικαίου συνώδευον ἄγγελοι, ὥς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ὁ δίκαιος, λέγει, «θαυμαστήν ἔχει τὴν ἐκφορὰν, ἀγγέλων παρόντων καὶ ψυχὴν ὀδηγούντων»⁶. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) «τοῖς ἐλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν»⁷. Ἄγγελος ἀκολουθεῖ ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλ' εἶναι κατηφὴς καὶ θρηνῶν, διότι τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ ἔχει κληρονομήσει ὁ διάβολος⁸. Διὰ τοῦτο πρὸς προστασίαν τοῦ νεκροῦ ἐκ τῶν πονηρῶν πνευμάτων τῶν περιστοιχοῦντων αὐτὸν καὶ τοὺς μετέχοντας τῆς κηδεῖας, ἐχρησιμοποιοῦντο,

¹ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κερამέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, Α', 1907, σ. 64, στ. 21 κέξ.

² Ἀ. Παπαδοπούλου - Κερამέως, Ἐνθ' ἀν., σ. 65, στ. 16 κέξ. Ἡ πίστις περὶ τῆς ἀποδιωκτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν· βλ. Ε. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, 1939, σ. 129.

³ Ὁ Ἀνδρέας Σαλός.

⁴ Migne, 111, 724 B-C.

⁵ Ἰωάνν. Μαρτίνοβ, Ἐνθ' ἀν., σ. 408. Δαίμονες, προσπαθοῦντες ν' ἀπαγάγῃσι τὴν ψυχὴν ἀναφέρονται πολλαχοῦ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας.

⁶ Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 51 - 52.

⁷ Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXVII, § 48).

⁸ Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Ἐνθ' ἀν., σ. 724 - 725.

πλὴν τῶν ἱκετευτικῶν πρὸς τὸν Θεὸν παρακλήσεων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ κηραψία καὶ αἱ λαμπάδες, ἔτι δὲ πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν καὶ τὰ ἀρώματα καὶ θυμιάματα, καὶ ταῦτα κατ' ἀρχαίαν ἐπίσης πίστιν, καθ' ἣν «λύχνων... ὁσμάς οὐ φιλοῦσι δαίμονες»¹.

Πλὴν τούτων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ Παλαιστίνην κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, οἱ προπέμποντες τὸν νεκρὸν μοναχοῦ ἢ κληρικοῦ, ἐν τοῖς μοναστηρίοις κυρίως, ἔφερον προσέτι εἰς χεῖρας κλάδους ἐλαίας καὶ φοίνικος. Οὕτω μετὰ φοινίκων ἐξεκομίσθη ὁ νεκρὸς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Πέτρου († 311)²· ὁμοίως «μετὰ κλάδων καὶ βαίτων» ὁ εὐσεβής, πρόφην μοναχός, Μᾶρκος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ³ καὶ «μετὰ βαίτων, κλάδων ἐλαιῶν» μοναχὰι ἐν Θηβαΐδι⁴. Εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Φιλίππου ἐν Παλαιστίνῃ, οἱ μοναχοὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν τῆς ἁγίας Σωσάννης ἔφερον «βαῖτα μετὰ καὶ κηρῶν»⁵.

Οἱ κλάδοι τῆς ἐλαίας καὶ τοῦ φοίνικος, ὥς παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω (σ. 82-83), εἶχον ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος χθονίαν σημασίαν, ἰδίᾳ δ' ἐκ τούτων ἐπεβλήθη ὁ φοινῖξ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς κατὰ τὰς ταφάς ὡς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ πιστοῦ κατὰ τοῦ θανάτου⁶.

Ὁ κηδευόμενος νεκρὸς φερόμενος ἐπὶ κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον⁷, κατὰ τὸ ἀρχαῖον παρὰ τοῖς Ἑλλήσι⁸ καὶ Ρωμαίοις⁹ ἔθος, ἤγετο ἐπὶ τὸ

¹ Ἀθηναίου, Δειπν. Γ', 58 (σ. 442α). Πρβλ. καὶ O. Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch. II, München 1906, σ. 894. Τῶν θυμιαμάτων ἐγένετο χρῆσις ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἐξ ἀρχῆς εἰς νεκρικά νόμιμα, ἐπεζητεῖτο δὲ διὰ τῆς βαρεῖας ἀρωματικῆς αὐτῶν ὁσμῆς (π.χ. τοῦ λιβάνου) καὶ τοῦ καπνοῦ αὐτῶν ἡ ἀποδιώξις τῶν κακοποιῶν πνευμάτων. Βλ. II. N. Τρεμπέλ, ἀρθρ. *θυμίαμα* ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ. 12, 735α. Marzell, Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. IX, 284 καὶ ἀρθρ. *Rauchen*, Αὐτόθι, VII, 524.

² Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 140.

³ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 5.

⁴ Παλλادίου, Λαυσ. ἱστορία, Migne, 34, 1105c.

⁵ AS, Sept. 6, 159, § 15.

⁶ Ἰδε ἀνωτ., σ. 83.

⁷ Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B «θεωρῶ νεκρὸν ἐξοδιζόμενον καλῶς φοροῦντα» ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἰδε καὶ Καλλίνικον, σ. 244-245. Κουκουλέν, σ. 37. Ν. Γ. Πολίτου, Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν, Λαογρ. Γ' (1911), 694-695.

⁸ Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου μανθάνομεν ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως αὐτοῦ: ἴδε νόμον τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέω (5 αἰ. π.Χ.). Ziehen, Leg. Gr. Sacr. 93A (σ. 260) καὶ Dittenberger, Syll³, ἀρ. 1218, στ. 10-11: «τὸν θανόν[ν]τα [φέρειν] κατακεκαλυμμένον σιωπῇ μέχρι [ἐπὶ τὸ σ]ῆμα...» καὶ διάταξιν τῶν Λαβυαδῶν ἐν Δελφοῖς (400 π.Χ.) «τὸν δὲ νεκρὸν κεκαλυμμένον φ[ε]ρέτω σιγῇ». Ziehen, Ἐνθ' ἀν., 74c, στ. 14-15 (σ. 217). Πρβλ. καὶ B. Schmidt, Totengebräuche, ἐν Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 305.

⁹ Blümner, σ. 495, ΔΣ, Γ', σ' 334, σημ. 3.

τιμητικώτερον διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως¹. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (5 αἰ.) ἐκ Μυλάσης τῆς Καρίας, ὅτι «τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῷ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἦγον τῆς πόλεως»².

Εἰς τὰς λαϊκὰς κηδεῖας συνήθως μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ψαλμωδίας ἠκούετο καὶ «ὁ θρηγὸς τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν»³ τοῦ ἐκκομιζομένου ἐπὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας τόσον ἦτο τὸ συρρέον πλῆθος τοῦ λαοῦ, πλὴν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε ἡ ὅλη ἐκφορὰ ἐλάμβανεν ἐπίσημον καὶ πάνδημον χαρακτῆρα. Ἐνδεικτικῶς περὶ τοῦτου παραθέτομεν ἐνταῦθα εἰδήσεις περὶ τῆς κηδεῖας τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Εὐτυχίου (6 αἰ.): «πλήρεις αἱ ἀγοραί, στοαί, διώροφα καὶ τριώροφα καὶ τὰ ὑπὲρ τούτων, ἐπέκεινα τῶν ἐκείνων παραπεμπόντων, προηγουμένων, ἐπομένων, ἀλλήλοις ἐπεμβαινόντων, μυριάδες γένους παντός, ἡλικία πᾶσα, οἱ περὶ τὸν βασιλέα ἔνδοξοι πάντες, ἑξαιρέτως δὲ ὁ τοῦ δήμου τὴν εὐταξίαν πεπιστευμένος ἑπαρχος, ὃς πάντας ὑπερενίκησε τιμήσας ὑπερβαλλόντως τοῦ ἁγίου τὴν προπομπήν... πᾶν γένος στρατιᾶς, πᾶσα τάξις ἱερατικῆς λειτουργίας, μοναστῶν ἄπειρα πλήθη, ψαλμωδαὶ θρήνοις ὑπερνικώμεναι»⁴. Πλῆθος λαοῦ παρηκολούθει ἔτι καὶ τὰς κηδεῖας τῶν πλουσίων, οἱ ὅποιοι, πρὸς ἐπίδειξιν τοῦ πλούτου αὐτῶν, ἐξεκομίζοντο ἐπὶ διαχρύσου κλίνης, ἐνδεδυμένοι διὰ χρυσῶν καὶ μεταξωτῶν ἱματίων⁵. τοῦτο δέ, διότι ἐθεωρεῖτο ὕβρις, ὥς παρετήρησεν ὁ Φαίδων Κουκουλές, ἡ πτωχικὴ ἐκφορὰ πλουσίου⁶. Οἱ ἅγιοι ἄνδρες, ἑξ ἀντιθέτου, ἀποστέργοντες τὴν μεγάλην συρροὴν τοῦ πλῆθους καὶ ἐπιθυμοῦντες ν' ἀπέλθωσι τοῦ κόσμου καὶ κηδεύωσιν ἡσυχῶς καὶ ἄνευ θορύβου πολλοῦ, ὥριζον πρὸ τῆς ἐκποῆς αὐτῶν,

¹ Λουκᾶτος, σ. 70.

² Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης, Migne, 114, 997B.

³ Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724A, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 33, Λουκᾶτον, σ. 70-71.

⁴ Βίος Εὐτυχίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 86, 2384B.

⁵ Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 38, στ. 15 κέξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγ. Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 4 κέξ. «τὸν ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς διαχρύσου φερόμενον... τὸν ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα...». Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582 γ'. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B. Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ (10 αἰ.), Migne, 111, 724A-B. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Οὐάγου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1153c, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 30.

⁶ Κουκουλές, σ. 29.

ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἤθελον νὰ παρίστανται κατὰ τὸν θάνατον καὶ ν' ἀκολουθήσωσι κατόπιν τὴν κηδείαν αὐτῶν¹.

Προπεμπόμενος οὕτως ὁ νεκρός, διεκομίζετο, ὥς καὶ σήμερον, εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐνθα ἐψάλλοντο εἰς αὐτὸν οἱ ἐξόδιοι ὕμνοι. Περί τούτου μαρτυρεῖται εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ, ὅτι ταύτην πάντες οἱ μοναχοὶ ἀποθανοῦσαν «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἀνήγαγον...ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελείᾳ καὶ προπούση ταφῇ παραδόντες»². Μαρτυρίαν περὶ ψαλλομένης ἐν τῷ ναῷ ἀκολουθίας εἰς τὸν νεκρὸν ἔχομεν τὸ πρῶτον εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμματα³, τὰ ὅποια φέρονται γραφέντα περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔκτου αἰῶνος⁴. Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων καὶ κατόπιν ἀπαντῶσι καὶ ἐν τοῖς ἀγιολογικοῖς μνημείοις εἰδήσεις περὶ διακομιδῆς τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα ψαλῇ εἰς αὐτὸν ἡ νεκρώσιμος ὑμνολογία, καλουμένη εἰς τὰς ἀγιολογικὰς πηγὰς μὲ τὰ ὀνόματα: ἐξόδια⁵, ἐξόδιοι ὕμνοι⁶, ψαλμωδία⁷, ἐπιτάφιος ὑμνωδία⁸, ἐξιτήριοι ᾠδαί⁹.

Οἱ μετέχοντες τῆς ἐκφορᾶς ἱερεῖς, οἰκεῖοι, συγγενεῖς καὶ φίλοι ἡσπάζοντο τὸ τελευταῖον τὸν ἀπελθόντα ἐκ τῆς ζωῆς πρὸ τῆς καταθέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ¹⁰. Ὁ ἀσπασμὸς οὗτος κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐγένετο μετὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν: «μετὰ τὴν εὐχὴν

¹ Eul. Kourilas et Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου τοῦ Κανυκαλύβη ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 8-11.

² AS, Sept. 6, 159, § 15. Ἐκ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἔχομεν ἔτι καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰω. Μόσχου (Migne, 87, 2860 c) ὅτι «ἐλθὼν ὁ γέρον καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ...», βλ. καὶ παρὰ Δανιὴλ Σκητιώτη, σ. 67, στ. 19 κέξ. πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 280.

³ Ἰδε Καλλίνικον, σ. 280-281. Κουκουλέν, σ. 38-39.

⁴ Ἰδε Δ. Μπαλάνον, Πατρολογία, 1930, σ. 514-515 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλαν, ἐν Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλ. 12, 735α (ἄρθρ. Θυμίαμα).

⁵ Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Iszwestija 13 (1908), 210 «ἐξόδια ποθῶν προσειπεῖν».

⁶ SEC, σ. 894, στ. 1 κέξ.

⁷ Kurtz, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 26, στ. 4 κέξ. «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμωδίας».

⁸ L. Petit, Βίος ὁσ. Ἀθανασίου Ἀθωνίτου (10 αἰ.), Anal. Boll. 25 (1906), 51, στ. 29. «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνωδίαν».

⁹ Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Ἰδε καὶ Petrakakos, σ. 102-103. Καλλίνικον, σ. 281, 358. Κουκουλέν, σ. 38.

¹⁰ ΛΣ, Γ', 335, σημ. 5. Ὁ Καλλίνικος (σ. 358) παραθέτει μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου (βίος Κωνσταντίνου), βιβλ. Δ', κεφ. ξξ', καθ' ἣν τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον νεκρὸν ἐντὸς λάρνακος οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στρατοῦ «οἷαπερ ζῶντα, καὶ μετὰ θάνατον γονυκλινεῖς ἡσπάζοντο».

αὐτός τε ὁ ἱεράρχης ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένον καὶ μετ' αὐτὸν οἱ παρόντες ἅπαντες»¹. Ἡ ρητὴ αὕτη μνεία περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ ἀρχομένου τοῦ ἔκτου αἰῶνος, μεταξύ τῶν εἰς τὸν κηδευόμενον νομίων, προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀσπασμός, ὡς νεκρικὸν ἔθιμον, θὰ εἶχε τότε ἀπὸ πολλοῦ ἤδη σταθεροποιηθῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Σχετικὴν πληροφορίαν περὶ τοῦτου παρέχει ὁ βίος τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Τοῦτου τὸ λείψανον συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, πλήθους μοναχῶν καὶ λαοῦ, κρατοῦντος κηρούς, μετήχθη ἐκ τοῦ μοναστηρίου «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πρὸς τὸ ἀσπασσάσθαι... αὐτό, κακείθεν προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ»².

Περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ ἀναφέρει κατόπιν καὶ ἡ ἀρχαία ἐπίσης νεκρώσιμος ἀκολουθία, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστανται οἱ παρόντες προτρέποντες ἑαυτούς: «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι, εὐχαριστοῦντες Θεῷ· οὗτος γὰρ ἐξέλιπε τῆς συγγενείας αὐτοῦ καὶ πρὸς τάφον ἐπιέγεται... ποῦ νῦν συγγενεῖς τε καὶ φίλοι; ἄρτι χωριζόμεθα...». Ὁμοίως προτρέπει ἐν αὐτῇ ἡ μήτηρ διὰ τὸ τέκνον αὐτῆς: «Δεῦτε οἱ φίλοι μοι, συγγενεῖς καὶ γείτονες ἅμα ἑμοί, τοῦτο ἀσπασώμεθα, τάφῳ προπέμποντες»· τέλος παρίσταται καὶ ὁ νεκρὸς λέγων πρὸς τοὺς παρευρισκομένους εἰς τὴν κηδεῖαν: «δεῦτε πάντες οἱ ποθοῦμενοί με, καὶ ἀσπάσασθέ με τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν. Οὐκέτι γὰρ μεθ' ὑμῶν πορεύσομαι ἢ συλλαλήσω τοῦ λοιποῦ...».

Ρητὰς μαρτυρίας περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ μετὰ τὸ πέρας τῆς νεκρώσεως ὑμολογίας ἐν τῷ ναῷ ἔχομεν εἰς ἀγιολογικὰς πηγὰς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου καὶ κατόπιν αἰῶνος. Οὕτω λέγεται περὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ὅτι ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἐνθα εἶχε γίνεαι ἡ πρόθεσις, «αὐτὸν μετὰ τὴν πάντων τῶν ἀθροισθέντων ἀπόλαυσιν καὶ τὴν πρέπουσαν ἀκολουθίαν ἀράμενοι (ὥρα δὲ πλείστη διέδραμεν, ἵνα πάντες αὐτὸν πόθῳ πολλῷ προσκυνήσωσι καὶ τὸν τελευταῖον διὰ στόματος ἀσπασμὸν περιπτύξωνται...)»³. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου τοῦ Κληρικοῦ⁴ πρὸ τοῦ 904 συγγραφέντα βίον τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ ἀπὸ τοῦ 812-892⁵ ἀκμασάσης δσίας Θεοδώρας, ὅτι κατὰ τὴν κηδεῖαν τῆς ἀσθενῆς τις «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμωδίας κατέλαβεν ἅμα δὲ τῷ προσπεσεῖν αὐτὸν ἐπάνω τοῦ ἁγίου ἐκείνου σώματος καὶ δοῦναι αὐτῷ τὸν τελευταῖον μετὰ πίστεως ἀσπασμὸν εὐθὺς τῆς ὑγείας ἐπέτυχεν...»⁶. Τέλος καὶ ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος ὁ ἐν Ἄθῳ (10 αἰ.) μαρτυρεῖται, ὅτι κατὰ τὰς

¹ Migne, 3 556b.

² BE, σ. 148a.

³ Her. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 139, στ. 18 κξξ.

⁴ Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. III.

⁵ Ἐνθ' ἀν., σ. I.

⁶ Ἐνθ' ἀν., σ. 26, στ. 4 κξξ.

κηδείας ἐν τῇ μονῇ «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνωδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ... ἡσπάζετο τοῦτον τὰ τελευταῖα καὶ τῷ τάφῳ παρέπεμπεν...»¹.

Ὡς νεκρικὸν ὅμως ἔθιμον ὁ ἀσπασμὸς φαίνεται ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο πρὸ τῆς τελευταίας², ἔπειτα δέ, ὡς ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Καλλίνικος (σ. 358), μετετέθη οὗτος μετὰ τὴν ἐκπνοὴν καὶ ἀργότερον ἔπειτα εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ὑπὸ τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτὴν μορφήν νομίζω ὅτι διετηρεῖτο ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὰ μοναστήρια καὶ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ὅτι ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ ἰδὼν γέρον μοναχὸς «τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐλυπήθη ὅτι οὐκ ἡσπάσατο αὐτὸν πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ βίου. Ἀπελθὼν δὲ πρὸς τὴν κλίνην λέγει τῷ τεθνεῶτι· ἐγείρου, ἀδελφέ, δός μοι ἀσπασμόν. Ὁ δὲ ἀναστὰς ἡσπάσατο τὸν γέροντα»³.

Τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παλαιότερον εἰς τὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ἑοῦ αἰῶνος βίον τοῦ ὁσ. Μαρκιανοῦ⁴. Οὗτος περιτρέχων εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εὑρίσκει «νεκρὸν κατακείμενον ἐν πτωχείᾳ» ἐπεμελεῖτο αὐτοῦ «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε, καὶ ἔλεγε πρὸς τὸ σῶμα: Δεῦρο, ἀδελφέ, δός μοι ἀγάπην. Καὶ ἡγείρετο ὁ νεκρὸς καὶ ἡσπάζετο αὐτὸν καὶ πάλιν ἀνεπαύετο»⁵.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν καὶ τῆς νεκρώσιμου ἀκολουθίας, ἐμφαίνεται νομίζω σαφῶς ὅτι ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὸν νεκρὸν, ὡς τελευταῖος χαρακτηριζόμενος, ἐπεῖχε θέσιν ἀποχαιρετισμοῦ πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ἐπιζώντων ἥτο δηλονότι οὗτος πρᾶξις ἐκφραστικῇ κοινωνικῇ συμπαράστασέως πρὸς τὸν νεκρὸν. Ὅτι δὲ καὶ μετὰ τὴν καθιέρωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν νεκρώσιμον ἱερολογίαν δὲν ἡμαυρώθη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ τῆς ἐνεργείας ταύτης ὁ ἀρχικὸς σκοπός, καταφαίνεται εἰς τὸν δι' ἀσπασμοῦ ἀποχαιρετισμὸν τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς τῶν Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Πλάτωνος ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτοῦ († 814)⁶.

¹ Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 28 κέξ.

² Ὁ ἀσπασμὸς ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν. Οὕτως ὁ Ὁριγένης ἡσπάζετο τοὺς μάρτυρας πρὸ τῆς θανατώσεως αὐτῶν. Βλ. Ἀ ν δ ρ. Φ υ τ ρ ἀ κ η, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1915, σ. 41.

³ Migne, 87, 2860b.

⁴ Βλ. BE, σ. 272a.

⁵ Αὐτόθι, σ. 276β «καὶ ἐγείραντος αὐτὸν καὶ ἀσπασάμενον καὶ πάλιν παλινδρομήσαντος τοῦ νεκροῦ», καὶ σ. 277a (κεφ. ιγ')· ἴδε καὶ ΑΙΣ, 4, 269, § 13. Σ υ μ ε ῶ ν Μ ε τ α φ ρ ᾶ σ τ η ν, ἐν Migne, 114, 449c.

⁶ Ὁσ. Θεοδόρου ἡγουμένου τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XLVI, § 42) «καὶ ἐπέπερ ἓνα ἕκαστον ἠλόγησε καὶ κατησπάσατο, ἅπεισι καὶ πρὸς τὸν τάφον...». Καὶ σήμερον εἰς τὸν λαὸν ὁ ἀσπασμὸς γενικῶς ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ.

δ') Οι τάφοι.

Μετά τὸ πέρας τῆς νεκρωσίμου ὑμνολογίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ¹, ὁ νεκρὸς ἦγετο πρὸς τὸν τάφον, προηγουμένου τοῦ κλήρου καὶ ψάλλοντος τοὺς ἑξοδίους ὕμνους².

Οἱ τάφοι ἀναλόγως τῆς μορφῆς, τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν διαρρυθμίσσεως, εἶχον διάφορα ὀνόματα³, ἐξ ὧν συνήθη εἰς τὰς ἀγιολογικὰς πηγὰς ἀπαντῶσι: *κοιμητήριον*, *μνήμα*, *μνημεῖον*, *θήκη*, *λάρα*ξ.

Ὁ μαρτυρήσας τῷ 311 ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Πέτρος ἤχθη καὶ ἐτάφη «εἰς τὸ κοιμητήριον ὃ αὐτὸς ἦν οἰκοδομήσας»⁴. Ἐκ Παλαιστίνης μαρτυρεῖ ὁ Ἰω. Μόσχος περὶ ἀναχωρητοῦ ἀποβιώσαντος, οὗ τὸν νεκρὸν διέταξεν ὁ Πατριάρχης «εἰς τὸ κοιμητήριον... ταφῆναι ἔνθα ἐπίσκοπος ἔκειτο». Ἐπειτα ὅμως, ὅτε τις ἤκουσε τὸν νεκρὸν διαμαρτυρόμενον ἐκ τοῦ τάφου, ἐπειδὴ ἐτάφη μετὰ αἵρετικοῦ, παρεκάλεσεν οὗτος τὸν Πατριάρχην «ἵνα λάβωμεν τὸ σῶμα τοῦ γέροντος καὶ εἰς ἄλλο μνημεῖον ἀποθώμεθα»⁵. Ἡ λέξις *κοιμητήριον* πρὸς δῆλωσιν κατ' ἀρχὰς τοῦ τάφου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἢ ὑπὸ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν χριστιανικὰς περιοχάς, ἀπαντᾷ δὲ αὕτη ἤδη εἰς ἀρχαίας χριστιανικὰς καὶ πρωτοβυζαντινὰς ἐπιγραφάς⁶. Ἀργότερον ἐπεξετάθη αὕτη σημασιολογικῶς καὶ ἤρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ πρὸς δῆλωσιν τῆς ὅλης περιοχῆς ἔνθα οἱ τάφοι, ἦτοι τοῦ νεκροταφείου.

Οἱ τάφοι ἦσαν μονόσωμοι, δηλαδὴ δι' ἕκαστον νεκρὸν ἰδιαιτέρος τάφος, ἢ πολυάνδρια, εἰς οἷς ἠδύναντο νὰ κατατεθῶσιν ὁμοῦ πλείονες νεκροί. Οὕτως ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ τοὺς φονευθέντας πατέρας τῆς μονῆς «ἐν μιᾷ θήκῃ αὐτοὺς ἐπ' ἀλλήλους κηδεύσαντες κατέθηκαν»⁷.

¹ Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου, BE, σ. 148α.

² Βίος Δαλμάτου, "Ενθ' ἁν., σ. 148α «προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ αὐτοῦ, προάγοντος ἐμπροσθεν τοῦ ἀγιοτάτου ἀρχιεπισκόπου Πρύγκλου καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου καὶ πάντων τῶν μοναστηρίων». SEC, σ. 894, στ. 1 κέξ. βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Petrakakos, σ. 94.

³ Βλ. Κουκουλέν, σ. 52. Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II, Giessen 1912, σ. 402, σημ. 1.

⁴ J. Viteau, Passions des Saintes Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia, Paris 1897, σ. 81, 85.

⁵ Migne, 87, 2892c, 2893b.

⁶ Βλ. N. Bees, Die Griech. - Christl. Inschriften des Peloponnes, I, 1, Athen 1941, σ. 68-69.

⁷ Ἐξήγησις ἦτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55).

Περὶ πολυανδρίων χρησιμοποιοιμένων ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ταφὴν τῶν νεκρῶν μαρτυρεῖ κατὰ τὸ 814 ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «ἡτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί... ἐπληροῦντο πολυάνδρια»¹. Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἥτοι τοῦ 9 αἰ., ἔχομεν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μηδικίου εἰς Βιθυνίαν τὴν πληροφορίαν: «τοιγαροῦν κηδεύσαντες αὐτὸν κατεθήκαμεν ἰδίῳ μνημείῳ· οὐ γὰρ ἔθος τοῖς ἡμετέροις πατράσιν, ὥς τοῖς ἄλλοις μοναστηρίοις, εἰς ἓν καταθέσιον ὁμοῦ πάντας κατατιθέναι τοὺς τελευτῶντας, ἀλλ' ἐπιτηρήσαντες τόπον ἐπιτήδειον ἑκάστου ἐκεῖσε ἴδιον μνημεῖον ποιοῦντες, τοῦτον τῇ γῇ κρύπτουσιν»². Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης συνάγεται ὅτι εἰς πολλὰ μοναστήρια ἐπῆρχε κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν εἰς κοινούς τάφους, τὰ *πολυάνδρια* ἢ *κοινοτάφια* λεγόμενα, τὰ ὁποῖα, ὥς γνωστόν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους³.

Τὸν νεκρὸν, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν (Blümner, σ. 502 - 503), κατέθετον καὶ κατέχωνον ἐντὸς τοῦ τάφου· πολλάκις ὅμως κατ' ἐπισημότερον τρόπον θάπτοντες ἐναπέθετον αὐτὸν πρῶτον ἐντὸς σαρκοφάγου, ἢ ὁποῖα ἐκαλεῖτο *θήκη*, *λάρναξ* ἢ *γλωσσόκομον*⁴, ἔπειτα δὲ τὸν κατεκάλυπτον ἐν τῷ τάφῳ. Οὕτως ἔχομεν τὰς μαρτυρίας: «Ἐξῆραι κελεύει τὸν λίθον καὶ τὴν θήκην ἀναγαγεῖν»⁵ καὶ «κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι»⁶.

Αἱ σαρκοφάγοι κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλου ἢ ἐκ μετάλλου ἢ καὶ ἐλαβεύοντο εἰς τὸν λίθον καὶ τὸ μάρμαρον. Οὕτως ἀναφέρονται λάρνακες ξύλιναι «ἀπὸ

¹ AS, April. 1 (σ. XI, § 4).

² AS, April. 1 (σ. XXII, § 3).

³ Βουλόδημος, σ. 423 - 424.

⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. εἰς ἀγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582, 49. «Θήκη φιλοτίμῳ αὐτὸ κατατίθῃσι», Μαρτύριον ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, σ. 146, στ. 19 κέξ. H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 71, στ. 20. Ἐξήγησις ἥτοι μαρτύριον τῶν ἀγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἀγίου Σάββα, AS, Martii 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55). H. Delehaye, Βίος Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ, Anal. Boll. 11 (1892), 171. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἀγίας Ἀναστασίας, Migne, 116, 580c. Μαρτύριον τῶν ἀγίων Μηνᾶ, Ἐρμολέωνος καὶ Εὐγράφου, Migne, 116, 413b, Βίος ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (10 αἰ.), Νέος Ἑλληνομν. 3 (1906), 193. Θεοφυλάκτου ἀρχ. πάσης Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 15 μαρτύρων, Migne, 126, 188v. Ἴδε καὶ Κοουκουλέν, σ. 44. Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1915, σ. 32, σημ. 1.

⁵ Chr. Loparev, Βίος ἀγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 215.

⁶ M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος ἀγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), σ. 161, στ. 26 κέξ.

σανίδων κεδρίνων ἐν στενοῖς ἡλοῖς συγκλεισθεῖσαι»¹, ἐκ λίθου ἢ μαρμάρου ἢ καὶ λελαξευμένοι ἐπ' αὐτῶν : «ἐκῆδυσαν... καὶ ἀπέθεντο ἐν τόπῳ λελατομημένῳ»². ὁ Μάξιμος ὁ Καυσοκαλυβίτης (14 αἰ.), ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, «ἐτάφη ἐν τῷ μνημείῳ τῷ λαξευθέντι ὑπ' αὐτοῦ πλησίον τοῦ κελίου...»³. Ἡ λέξις *μνημεῖον* ἐνταῦθα, πλὴν τῆς δηλώσεως δι' αὐτοῦ τοῦ ὑπεράνω τοῦ τάφου κτίσματος ὡς καὶ τοῦ ἀφωρισμένου εἰς τὴν ταφήν τόπου⁴, σημαίνει καὶ τὸν λελαξευμένον τάφον ἥτοι τὴν λάρνακα. Μὲ τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντᾷ ἡ λέξις αὕτη καὶ πολὺ παλαιότερον παρὰ τῷ Χρυσοστόμῳ, ὅστις ἐπεξηγεῖ : «τί γὰρ ἐστὶ μνημεῖον ; Λίθος, σῶμα νεκρὸν ἔχων ἐγκείμενον»⁵.

Τὸ γλωσσόκομον ἦτο ἐπίσης θήκη, ἀναφέρεται δὲ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον ὡς «γλωσσόκομον μολύβδινον» ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀντιοχείας⁶, καὶ σιδηροῦν ἔτι καὶ χαλκοῦν⁷ ἀλλὰ καὶ «ἐκ ξύλων ἀσῆπτων» ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Φεβρωνίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σιβαπόλεως τῆς Μεσοποταμίας⁸, καὶ «γλωσσόκομον πύξινον μικρὸν μετὰ πανίου ὀλοσηρικοῦ πορφύρας ἀλθινῆς...»⁹, καὶ γενικῶς ὡς «ξύλινον γλωσσόκομον»¹⁰. Εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης κατεσκευάζετο τοῦτο ἐκ ξύλου περσέας, χαρακτηριζόμενον ἐκ ταύτης γλωσσόκομον περσεῖνον καὶ περσεῖνόν, ἢ γλωσσόκομον ἐκ περσέας¹¹.

Τὸ νεκροταφεῖον εἰς τὰς ἀγιολογικὰς πηγὰς φέρεται συνήθως ὑπὸ τὰ

¹ Βίος ἁγ. Γεηγορίου ἐπισκ. Ἀρμενίας, AS, Sept. 8, 375, § 122. Βίος ὁσίου πατρὸς Θεοφάνους (ἔκδ. C. de Boor, σ. 25, στ. 29).

² Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βλ. καὶ Ἰωάννου Μοναχοῦ, Ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 96, 1301b. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἀποστ. Μάρκου Ἀλεξανδρείας, Migne, 115, 169c (κεφ. ι').

³ Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 7 κέξ.

⁴ Κουκουλές, σ. 51.

⁵ Migne, 58, 735, στ. 51· ἴδε καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 83, § 14.

⁶ Βίος Συμεῶν τοῦ Στυλίου (6 αἰ.) (ἔκδ. H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter. Band 32, Heft 4, σ. 68, στ. 4 κέξ.).

⁷ Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἐπὶ τὰ παῖδων ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436c.

⁸ AS, Junii 7, 27, § 32.

⁹ Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297-298), Κλέοπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 63, στ. 29-30.

¹⁰ Βίος Ἱγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 105, 557d.

¹¹ Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, AIS, 5, 29, στ. 24, σ. 40, στ. 14, σ. 57, στ. 21 κέξ. SEC, σ. 863 στ. 15.

ὀνόματα *κοιμητήριον*¹, καθ' ὅσον ὁ θάνατος ἐλογίζετο κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ὡς ὕπνος, καὶ *ταφείον*, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους².

Ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅτι ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ βαθέος ὕπνου³, ἀπαντᾷ δὲ εὐθρῶς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, παρὰ τοῖς ὁποίοις ὁ θάνατος ἐθεωρεῖτο ὕπνος τοῦ σώματος καὶ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπ' αὐτοῦ⁴. Ὁ Ἡσίοδος (Ἔργα κ. Ἡμ., 116) διδάσκει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος «θνήσκον δ' ὡς θ' ὕπνῳ δεδμημένοι»· τὸ ῥῆμα δὲ *κοιμῶμαι* καὶ *κοιμίζω* ἐδήλωνε, πλὴν τοῦ φυσικοῦ ὕπνου, καὶ τὸν θάνατον⁵.

Εἰς τὰς ἰδέας αὐτὰς ἐπόμενος ὁ χριστιανισμός, ὅστις ἐκήρυττε καὶ τὴν ἀνίστασιν τῶν νεκρῶν (Παύλου, Α' πρὸς Θεσσαλ. δ', 13-16), ἐδίδασκεν ὅτι ὁ ἐκδημῶν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου δὲν ἀποθνήσκει ἀλλὰ *κοιμᾶται* σωματικῶς, τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀνερχομένης πρὸς τὸν Θεόν.

Συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν ταύτην περὶ τοῦ θανάτου ὡς ὕπνου, ὁ Ἰησοῦς (Εὐαγγ. κατὰ Ματθ., θ' 23-24), ἔλθων εἰς τὴν οἰκίαν τινὸς τοῦ ὁποίου ἀπέθανεν ἡ θυγάτηρ, λέγει εἰς τὸν συνηθροισμένον ἐκεῖ ὄχλον: «Ἀναχωρεῖτε· οὐ γὰρ ἀπέθανε τὸ κοράσιον, ἀλλὰ καθεύδει». Ἀγγέλλων ἐπίσης ὁ Ἰησοῦς τὸν θάνατον τοῦ Λαζάρου λέγει εἰς τοὺς μαθηταίς του (Εὐαγγ. κατὰ Ἰωάνν., ια', 11): «Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται· ἀλλὰ πορεύομαι, ἵνα ἐξυπνίσω αὐτόν»⁶. Ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καθ' ἣν ὁ τελευταῖον χριστιανὸς *κοιμᾶται*, ἐκλήθη κατόπιν καὶ ὁ τύπος, ὁ τάφος, ἐν τῷ ὁποίῳ *κοιμᾶται* ὁ νεκρὸς *κοιμητήριον*. Ὁ Ἰωάννης

¹ Χρυσόστομος, Migne, 49, 393, 394. Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297-298, ἐν Νικομηδείᾳ), Μ. Κλεόπα (Κοιτυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 62, στ. 30. Ἰω. Μόσχου, Λεμωνάριον, Migne, 87, 2892c. Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403), Migne, 41, 89c (κεφ. 53). Βίος ὁσ. μάρτ. Στεφάνου τοῦ νέου (8 αἰ.), Migne, 100, 1096A. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1200D. SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ.

² Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (ἔτ. 1118), Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5, 372-373· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 39.

³ Ἰδε παρὰ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17.

⁴ M. Nilsson, Ἐνθ' ἀν., σ. 657.

⁵ Ἰδε Oct. Merlier, Note sur deux passages du quatrième Évangile. Bull. de Corr. Hell. 54 (1930), 228-229, 231. Πρβλ. καὶ R. Goossens, ἐν Byzantion 7 (1932), 694.

⁶ Ὁ Oct. Merlier, Ἐνθ' ἀν., σ. 235, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ῥῆμα *κοιμῶμαι* εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ εὐαγγ. Ἰωάννου χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένην σημασίαν αὐτῆς τοῦ ῥήματος.

ὁ Χρυσόστομος εἰς τὴν ὁμιλίαν του «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου» (Migne, 49, 393 - 394), ἐμπεφορημένος ἐκ τῶν ἰδεῶν τούτων, κηρύττει σχετικῶς: «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι... Ἐπειδὴ δὲ ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ὑπὲρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλ' ὕπνος καὶ κοίμησις. Καὶ ὅτι κοίμησις καλεῖται δῆλον ἐξ ὧν φησιν ὁ Χριστός. Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται. Οὐ γὰρ εἶπεν, ἀπέθανε, καίτοι γε τεθνηκῶς ἦν... Ὅρα πανταχοῦ ὕπνον καλούμενον τὸν θάνατον διὰ τοῦτο καὶ ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται».

Τὸ κοιμητήριον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου φαίνεται ὅτι ἔκειτο κατὰ κανόνα ἔξω τῆς πόλεως¹. Οἱ ἅγιοι μάρτυρες, οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ κληρικοί, ὥς καὶ οἱ βασιλεῖς, πιθανῶς καὶ ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα ἐθάπτοντο καθ' ἅσπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰς ἰδιαίτερον τμήμα τοῦ κοιμητηρίου² ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἢ ἐν τῷ περιβόλῳ αὐτῶν³. Ἐν Παλαιστίνῃ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπὶ Λέοντος Α' τοῦ Θωρακὸς (457 - 474), ἀναχωρητῆς τις ὀνόματι Φοῖβος «ῥκοδόμησε κοιμητήριον ἐν τῷ τόπῳ τοῦ σπηλαίου ἐνθα ἐν ἀρχῇ ἡσύχαζεν ὁ μέγας Εὐθύμιος· ὅπερ σπήλαιον καταλύσας... ἔκτισεν οἶκον⁴ μέγαν καὶ θαυμαστὸν καὶ κεκαμαρωμένον, καὶ ἐν μέσῳ τὴν τοῦ ἁγίου θήκην πεποίηκεν, ἐκατέρωθεν δὲ ἐσκεύασε θήκας ἡγουμένων τε καὶ πρεσβυτέρων καὶ λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν. Ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος προπέμψας τὴν τε ἐπικειμένην πλάκα μετὰ τῆς ἀργυρᾶς χώνης καὶ τὰ κυκλοῦντα κάγκελα, κατήλθεν εἰς τὴν Λαύραν καὶ μετήνεγκε τὸ τίμιον λείψανον εἰς τὸν ἐτοιμασθέντα τόπον... καὶ τοῦτο καταθέμενος ἀσφαλῶς πρὸς τὸ μηδένα δύνασθαι ἀνοῖξαι καὶ τὸ λείψανον ἀποσυλῆσαι, ἐπέθηκε τὴν πλάκα πῆξας τὴν χώνην ὑπεράνω τοῦ στήθους αὐ-

¹ Μακρίνα, σ. 993B. Βίος ὁσ. Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, A1Σ, 4, 288, στ. 8 - 9· ἐν Νικομηδείᾳ «χήρας υἱὸς ἐξεκομίζετο θανάων, ὥς ἂν ἔξω τῆς πόλεως ταφῇ παραδοθῇ». Μαρτύριον Δόμνης († 297 - 298), "Ενθ' ἀν. «ἐν κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως». Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας († 311) (ἐκδ. J. Viteau, "Ενθ' ἀν., σ. 81). Βλ. καὶ Κορυλλέν, σ. 39 κέξ. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 81, § 4.

² Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Εἰς μάρτυρα Δροσίδα, Migne, 50, 685, στ. 17 - 21. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2892c, βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 153 σημ. 1.

³ Βίος ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου (5 αἰ.), BE, σ. 148a. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Νέα Σιών 12 (1912), 653. Βίος Λαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, βλ. καὶ Κορυλλέν, σ. 40.

⁴ Περὶ τοῦ οἴκου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ὁ τάφος, ἴδε Κορυλλέν, σ. 55.

τοῦ, ἥτις χῶνῃ ἀπὸ τότε μέχρι σήμερον ἀναβλύζει παντοδαπὰς εὐεργεσίας»¹. Οἱ ξένοι τέλος ἐθάπτοντο εἰς ἰδιαίτερα κοιμητήρια, *ξενοτάφια* καλούμενα².

ε') Ταφή.

Ὅτε ἡ νεκρική πομπὴ ἔφθανε πρὸ τοῦ τάφου, οἱ φέροντες τὸν νεκρὸν *λεκτικάριοι* ἢ *κοπιатаί*³ ἀπέθετον αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· ἀκολούθως ἀνεπέμποντο ὑπὸ τοῦ ἱερέως αἱ τελευταῖαι ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχαί⁴. Ἐτιμᾶτο συνήθως ὁ νεκρὸς ἔτι καὶ δι' ἐπιταφίου λόγου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκωμιάζοντο αἱ ἀρεταὶ αὐτοῦ καὶ ἡ κατὰ τὸν βίον φιλόανθρωπος δρασίς του⁵. Οἱ ἐπιτάφιοι οὗτοι λόγοι μὲ τὸν ἐγκωμιαστικὸν αὐτῶν χαρακτήρα εἶχον εὖρει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν πλήρη αὐτῶν ἀνάπτυξιν⁶, συνεχίσθησαν δὲ ἔπειτα ὑπὸ τὸ αὐτὸ ρητορικὸν πνεῦμα καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περιόδον⁷.

Κατὰ τὰς τελευταίας αὐτὰς στιγμὰς οἱ οἰκεῖοι τοῦ μεταστάντος ἔξετρεποντο εἰς θρήνους καὶ κοπετούς, οὕτω δὲ ὄχι μόνον τὴν συνέχισιν τῆς ἱερᾶς ψαλμωδίας παρεκώλυνον⁸, ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν κατὰθεσιν τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ.

Εἰς τὰς κηδείας τῶν μαρτύρων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ τῶν λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν κατόπιν, πλὴν τῶν οἰκείων, προσήρχετο καὶ πλῆθος ἐκ τοῦ λαοῦ. Τοῦτο προπομπεῦον τὸν νεκρὸν παρεκάλει καὶ ἐδέετο ὑπὲρ τῆς ἰάσεως ἀσθενῶν ἢ προσεπάθει κατὰ τε τὴν διαδρομὴν καὶ πρὸ τοῦ τάφου ἀκόμη νὰ πλησιάσῃ καὶ ἐγγίσῃ αὐτὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἵνα ἀποσπᾷ τερμάχιον

¹ Βίος ὁσ. Εὐθυμίου, Νέα Σιών 12 (1912), 653. Βλ. καὶ Συμεὼν οἱ Μεταφράστου, ἐν *Migne*, 114, 729CB.

² Λεοντίου ἐπισκ. Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, *Migne*, 93, 1744D. Βίος Μάρθας μητρὸς τοῦ ἁγίου Συμεὼν ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), *AS*, *Maii* 5, 407C. Θεοφάνους, Χρονογρ. (σ. 164, στ. 17-18, Βόννης)· βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 42.

³ Ἰδε ἀνωτ., σ. 134-135.

⁴ Μακρίνα, σ. 993B: «ἀποθέμενοι τὴν κλίνην τὰ πρῶτα εἰς προσευχὴν ἔτρεπόμεθα, ἡ δὲ εὐχὴ θρήνων γίνεται ἀφορμὴ τῷ λαῷ». Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), *Byzantion* 9 (1934), 161, στ. 26 κξξ. «φθασάντων δὲ ἐν τῷ τάφῳ ψαλμωδίας τε καὶ ᾠδαῖς τιμήσαντες, κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι».

⁵ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Migne*, 35, 273A «τιμήσας τὸν πατέρα λόγους ἐπιταφίους». Ἰδε καὶ Κουκουλέν, σ. 42-43.

⁶ Fr. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, II, 1912, σ. 554-555.

⁷ Δημ. Παλάνοβ, *Πατρολογία*, 1930, σ. 312.

⁸ Μακρίνα, σ. 993B. καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὸν ἐπιτάφιόν του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (*Migne*, 36, 601B) λέγει: «ψαλμωδίαί θρήνοις ὑπερνικώμεναι».

ἐκ τῶν ἐνδυμάτων ἢ τῶν ἐνταφίων του, οὕτω δὲ προεκάλει τοῦτο σύγχυσιν καὶ παρημποδίζε τὴν ταφήν. Ἐνεκα τούτου παρίστατο πολλάκις ἀνάγκη τῆς ἐπεμβάσεως ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἢ τῆς προσφυγῆς εἰς βίαια μέσα, ὥστε νὰ ὑποχωρήσῃ τὸ πλῆθος καὶ διευκολυνθῇ ἡ κατάθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῇ τάφῳ. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας, μαρτυρησάσης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, τῷ 304, ἐν Μεσοποταμίᾳ (Σιβάπολις), ὅτι κατὰ τὴν ταφήν αὐτῆς «πολλῆς στάσεως γενομένης καὶ τῶν ὄχλων βοῶντων καὶ μὴ συγχωρούντων ἀσφαλισθῆναι τὸ γλωσσόκομον, καὶ πολλὰ παρακαλοῦντος τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως καὶ τῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν κατατεθῆναι τὸ λείψανον οὐκ ἐπείθοντο οἱ ὄχλοι», οἵτινες ὑπεχώρησαν τέλος διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς ὁσίας Βρυνῆς¹. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Θεοδοσίου († 529), μονάσαντος πλησίον τῶν Ἱεροσολύμων, ὅτι κατὰ τὴν ὥραν τῆς ταφῆς αὐτοῦ τῶν συναχθέντων μετὰ βίας «μόλις διωσθέντων ὁ ὄσιος κατετέθη»².

Περὶ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ πλήθους νὰ ἐγγίσῃ τοῦλάχιστον τὸν νεκρὸν ἢ τὸν σκίμποδα ἐφ' οὗ ἐφέρετο, μαρτυρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον († 379), ὅτι «προεκομίζετο μὲν ὁ ἅγιος χερσὶν ἁγίων ὑψούμενος· σπουδὴ δ' ἦν ἐκάστω, τῷ μὲν κρασπέδου λαβέσθαι, τῷ δὲ σκιᾷ, τῷ δὲ τοῦ ἱεροφόρου σκίμποδος, καὶ ψαῦσαι μόνον... τῷ δὲ τῶν ἀγόντων ἐλθεῖν πλησίον, τῷ δὲ τῆς θείας ἀπολαῦσαι μόνης ὥς τι κακείνης πεμπούσης ὄφελος. Πλήρεις ἀγοραί, στοαί, διώροφοι, τριώροφοι τῶν ἐκείνον παραπεμπόντων... μόλις δὲ τὸ σῶμα διαφυγὸν τοὺς ἀρπάζοντας καὶ νικῆσαν τοὺς προπομπεύοντας, οὕτω τῷ τάφῳ τῶν πατέρων δίδοται»³. Καὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῷ 438, τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου λέγεται, ὅτι «συντρεχούσης... καὶ τῆς πόλεως ἀπάσης καὶ ἕκαστος ἐσπούδαζε τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου σκίμποδος ἄπτεσθαι καὶ εὐλογίας ἀξιωθῆναι»⁴.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἐπαυξηθῶσι, παρατηροῦμεν ὅτι τὰ συνωθούμενα περὶ τὴν νεκροφόρον κλίνην τοῦ ἐκκομιζομένου ἁγίου πλήθη, ἐπεζήτουν, ἐγγίζοντα τὸν νεκρὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἢ καὶ ἀπλῶς μόνον θεώμενα, νὰ τύχωσι τῆς εὐλογίας τοῦ ἁγίου ἢ νὰ ἐπιτύχωσι ὑπὲρ αὐτῶν ὄφελός τι, τὴν ἴασιν συνήθως ἀσθενῶν ἐκ ποικίλων νόσων καὶ δὴ τῶν ἐξ ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.) ἐν Παφλαγονίᾳ δαιμονιζόμενός τις, ἀκολουθῶν τὸ ἐξόδιον,

¹ AS, Junii 7, 27, § 32.

² Usener, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κέξ.

³ Migne, 36, 601B.

⁴ BE, σ. 148a. Βλ. καὶ βίον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰγνατίου, Migne, 105, 560A.

«ἀναπηδήσας ἄφνω κατέσχε τὴν κλίνην καὶ ἅμα τοῦ κρατῆσαι αὐτήν, παρα-
χοῖμα ἐξῆλθε τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ καὶ γέγονεν ὑγιὴς τῇ τοῦ Θεοῦ
χάριτι»¹.

Ἱαματικὴν καὶ ἀπελατικὴν δύναμιν ἐπιστεύετο ὅτι ἐκέκτειντο καὶ τὰ
ἐνδύματα καὶ ἐντάφια τῶν νεκρῶν τούτων· διὰ τοῦτο ἰδιαίτερος ἐφρόντιζον
οἱ ἀκολουθοῦντες εἰς τὴν κηδεῖαν ν' ἀποσπάσῃσι καὶ λάβῃσι τεμάχια ἐξ αὐτῶν,
καθ' ὅσον «παθῶν ἅμα καὶ νοσημάτων καὶ παντὸς ἑτέρου λυποῦντος ἀπαλλα-
γὴν ἔχειν δι' ἐκείνων ἐπίστευον»².

Ἡ πίστις περὶ ὑπαρχούσης θείας δυνάμεως εἰς τὸ λείψανον τοῦ ὁσίου
ἢ μάρτυρος καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα καὶ ἐντάφια αὐτοῦ, διατηρουμένης δὲ ἐν τῷ
λειψάνῳ καὶ μετὰ τὴν ταφήν, νομίζω ὅτι ἐστηρίχθη κατ' ἀρχὴν εἰς ἀναλόγους
ἀρχαίας δοξασίας περὶ τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων³. Κυρίως ὅμως εἰς τὴν
διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς αὐτῆς δοξασίας ἄμεσον ἥσκησεν ἐπίδρασιν ἡ
διδασκαλία ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Πράξ. τῶν Ἀποστ., β' 3, 43. γ' 6, 12-13.
ε' 12, 15. ιθ' 11-12) περὶ τῆς μεταδοθείσης εἰς τοὺς ἀποστόλους διὰ τοῦ
ἁγίου Πνεύματος δυνάμεως, δι' ἧς καὶ «ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ»
(Πράξ. Ἀποστ., γ' 6) «πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα διὰ τῶν ἀποστόλων ἐγί-
νετο» (Πράξ. Ἀποστ., β' 43 πρβ. καὶ ε', 12). Διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς θείας χάρι-
τος ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης ἐγείρουσι χωλόν, διὰ δὲ τοῦ ἀποστόλου Παύ-
λου (Πράξ. Ἀποστ., ιθ' 11-12) «Δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας ἐποίει ὁ Θεὸς
διὰ τῶν χειρῶν Παύλου, ὥστε καὶ ἐπὶ τοὺς ἀσθενοῦντας ἐπιφέρεισθαι ἀπὸ
τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ σουδάρια ἢ σημικίνθια, καὶ ἀπαλλάσσεσθαι ἀπ' αὐτῶν
τὰς νόσους, τὰ τε πνεύματα τὰ πονηρὰ ἐξέρχεσθαι ἀπ' αὐτῶν».

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐπιστεύετο ὅτι καὶ οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τῆς πί-
στεως καὶ οἱ λοιποὶ ἅγιοι καὶ ὅσοι ἄνδρες ἦσαν ἐκ Θεοῦ ἐμπεφορημένοι διὰ
θείας δυνάμεως, ἡ ὁποία μετεδίδοτο καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα αὐτῶν καὶ εἰς ὅ,τι
ἄλλο ἡγγίζον, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὐτῇ παρέμενεν ἐν τῷ λειψάνῳ τοῦ ἁγίου⁴.

Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 4ου αἰῶ-
νος ὁ Κύριλλος ἀρχιεπίσκοπος Ἱεροσολύμων (Migne, 33, 1037A), ὅτι «καὶ
ψυχῆς μὴ παρούσης, ἔγκειται τις δύναμις τῷ τῶν ἁγίων σώματι, διὰ τὴν ἐν
τοσοῦτοις ἔτεσιν ἐνοικήσασαν ἐν αὐτῷ δικαίαν ψυχὴν, ἧς ὑπερέτημα γέγονε...»

¹ M.-H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγίου Φιλαρέτου, Byzantion 9 (1934), 161, στ. 19-24.

² Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας, Migne, 114, 997D. Ἴδε καὶ βίον πατριάρχου Ἰγνατίου (9 αἰ.), Migne, 105, 560A. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ Κουκουλέ, σ. 44.

³ Βλ. Νικ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 29.

⁴ Οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὁμοίως περὶ ὑπαρχούσης δυνάμεως ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν ἡρώων, βλ. Νικ. Κοντολέοντα, "Ενθ' ἄν.

καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χρυσόστομος (Migne, 50, 595, 11) τονίζει «οὐδὲ γὰρ τὰ σώματα μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ θῆκαι τῶν ἁγίων πνευματικῆς εἰσι πεπληρωμέναι χάριτος».

Ἡ διδασκαλία αὐτῇ τῆς Ἐκκλησίας εὗρε πλήρη ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν, διὸ προσέτρεχον τὰ πλήθη εἰς τὴν βοήθειαν τῶν ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰς δυσκόλους τοῦ βίου περιστάσεις, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὐτῶν ἀπέσπων τεμάχια ἐκ τῶν φορεμάτων καὶ ἐνταφίων αὐτῶν πρὸς προφύλαξιν καὶ βοήθειαν ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἢ κατέφευγον εἰς τοὺς τάφους καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ἐκ νόσων καὶ ἄλλων κακῶν.

Εἴπομεν ἄνωτέρω (σ. 151) ὅτι ὁ νεκρὸς κατεχώνετο ἀπ' εὐθείας ἐν τῷ τάφῳ, ὅπερ σύνηθες διὰ τοὺς πτωχοὺς, ἢ ἐτίθετο πρῶτον ἐντὸς θήκης, εἴτα δὲ κατετίθετο εἰς τὸ μνήμα ὑπὸ τῶν «ἐνταφιαστών». Κατὰ παρέκκλινιν ἐκ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἔθαπτον κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα οἱ Ἱεροσολυμίται καὶ οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ οὗτοι διαφοροτρόπως. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος λέγει ὅτι ἠρωτήθη τις ἐν Συρίᾳ ὑπ' ἀγγέλου ἐν ὁράματι: «Εἰπέ, γέρων, ἂν ἀποθάνῃς, πῶς θέλεις ἵνα ἐνταφιάσωμέν σε; ὡς οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἐνταφιάζουσιν, ἢ ὡς οἱ Ἱεροσολυμίται;» (Migne, 87, 3048c). Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου ἄλλας μαρτυρίας διαφωτιστικὰς περὶ τοῦ τυπικοῦ τῶν κηδεῶν ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὑποπεύω ἐν τούτοις ὅτι ὁ Μόσχος θὰ ἐννοῇ ἐνταῦθα διὰ τὴν Αἴγυπτον κηδείας νεκρῶν διὰ τῆς μὴ κατακρύψεως ὑπὸ τὴν γῆν, ἀλλὰ τῆς φυλάξεως αὐτῶν ἐπὶ σκιμποδίων, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ διὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου, ὅτι «οἱ Αἰγύπτιοι τὰ τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα καὶ μάλιστα τῶν ἁγίων μαρτύρων φιλοῦσι μὲν θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις, μὴ κρύπτειν δὲ ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς, νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελιθόντας»¹.

Ἀπὸ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἀντιδιαστέλλεται νομίζω ὑπὸ Ἰω. τοῦ Μόσχου τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος ἐν Παλαιστίνῃ, τῆς κατακρύψεως ἐν τάφῳ, ὅπερ ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς λοιπῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας. Πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ διάκρισις αὕτη ἀπὸ τοῦ αἰγυπτίου ἔθους ἀνάγεται εἰς εἰδικὸν παλαιστινιακὸν ἔθιμον κατὰ τὸ ὅποιον κατέκρυπτον μὲν τοὺς νεκροὺς ἐν τάφῳ ἀλλὰ τεθειμένους ἐπὶ κλινῶν. Περὶ τούτου πληροφορούμεθα ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ τοῦ μαρτύριου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ λειψάνου του. Τὸ μαρτύριον ἐγράφη, ὡς προκύπτει ἐξ αὐτοῦ (ΑἲΣ, 5, σ. 31, κεφ. 4), περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος, λέγεται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι ἐν ὁράματι ὑπεδείχθη εἰς τινα ὁ τάφος τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου περιέχων «κλίνας χρυσᾶς τρεῖς, δύο μὲν χαμαί, μίαν δὲ ὑψηλήν· ἡ δὲ μία δύο ἄνδρας εἶχεν,

¹ Migne, 26, 968c - 969A, κεφ. 90.

ἓνα πρεσβύτερον καὶ ἓνα νεώτερον. Ἦσαν δὲ αἱ στρωματαὶ οὕτως· ἡ μὲν μία ὑψηλή, ἡ δὲ ἄλλη ὑποκάτω αὐτῆς ἦν, ὥς ἀπὸ λαμπρᾶς ἐσθῆτος ἐστρωμένη καὶ ὥς νεοφωτίστων ὄντων τῶν ἐν αὐτῇ ἀνακειμένων» (βλ. ΑΙΣ, 5, 38 στ. 15 κέξ.).

Ὁ νεκρός, δεδεμένος τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ πρὸς ἀνατολὰς βλέπων, ἐθάπτετο, ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ καταστάσεως, μετὰ τῶν πολυτελεῶν αὐτοῦ φορεμάτων, ἐπὶ πλουσίων χρυσοῦφάντων καὶ ὀλοσηρικῶν, δι' ὧν εἶχεν ἐνδυθῆ οὗτος κατὰ τὴν περιστολήν¹, ἐκαλύπτετο δὲ ἄνωθεν ἐντὸς τοῦ τάφου διὰ καλύπτρας, ἡ ὁποία ἐλέγετο *πέπλος*², *σινδόριον*³, καὶ *σάββανον*⁴· πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ τὸ *ἐπιρριπτάριον*⁵. Ἡ καλύπτρα αὕτη ἔφθανε μέχρι τῶν ποδῶν καλύπτουσα ὅλον τὸ σῶμα⁶, ἐμυρρίζετο δὲ δι' ἁρωμάτων πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως, ὥς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, ἵνα καταστραφῇ αὕτη καὶ ἀποφευχθῇ οὕτως ἡ σύλλησις ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων⁷.

Πρὸ τῆς ταφῆς τοῦ λειψάνου εἰς τὴν μοναστικὴν περιοχὴν, ὅσον γνωρίζω, τῆς Παλαιστίνης συνειθίζετο καὶ ἡ τέλεσις τῆς θείας λειτουργίας. Περὶ τούτου μανθάνομεν σχετικῶς ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου διασκευασμένου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ τὸ λείψανον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «τῷ μάρτυρι παρατίθεται, πάννυχόν τε σὺν τοῖς προσήκουσι καὶ ἄλλως ἐπιτηδεύει τὴν εὐχαριστίαν ποιησαμένη, πρὸς δὲ καὶ τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν, ἐν ᾗ ἔδει τελεσθῆναι τελέσασα, ἐπὶ δαψιλῇ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας»⁸. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι τὸ λείψανον αὐτοῦ κατετέθη ἐν τῷ τάφῳ «τῆς θείας εὐχαριστίας ἐπ' αὐτῷ τελεσθείσης»⁹. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου, τῆς ἐπὶ τῷ

¹ Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ εὑρεσις τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ΑΙΣ, 5, 38, στ. 15 κέξ. Χρυσόστομος, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582, στ. 33 κέξ.

² Βίος Ἱγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 105, 560Α.

³ Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 15. Kurtz, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κέξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίας Εὐσεβίας, Migne, 114, 997 D' ἴδε καὶ Λουκάτον, σ. 78.

⁴ Νικηφόρου πρεσβυτ. Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 745B.

⁵ Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 171. Περὶ τοῦ ἐπιρριπταρίου, βλ. Du Cange, ἐν λ. Anal. Boll. 7 (1888), 99.

⁶ Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου, Ἐνθ' ἁν., σ. 171.

⁷ Ἰδε παρὰ Λουκάτω, σ. 86, § 8.

⁸ Migne, 115, 1157D. Καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς ἁγίας Δόμνης φέρεται ἐπίσης ὅτι ἀποθανόντος τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου οἱ πιστοὶ «τελέσαντες τὴν λειτουργίαν ἅπασαν κατέθεντο τὸ λείψανον ἐν τῷ κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως...». Κλεόπα (Κοικυλίδου), Ἐνθ' ἁν., σ. 60, στ. 29 κέξ.

⁹ Usener, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κέξ.

νεκρῷ ἱερᾷ λειτουργίας, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παρατηρεῖ ὁ Usener (Θεοδόσιος, σ. 188), ὅτι μαρτυρεῖ ὁ ψευδο-Διονύσιος¹ ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Αἱ ἱερουργίαι ὁμως αὐταὶ πιστεύω ὅτι ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὰς μνημοσύνους ἐπὶ τῶν τάφων συνόδους τῶν οἰκείων. Ὁ Αὐγουστίνος (354 - 430) π.χ. μαρτυρεῖ περὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ταφῆς ἡμέραν². Κατὰ ταῦτα, ἐὰν πράγματι αἱ ἀνωτέρω ἀγιολογικαὶ εἰδήσεις ἐκ Παλαιστίνης ἀναφέρονται εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας ἀμέσως πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ, πρέπει νὰ θεωρηθῇ. Ἐφ' ὅσον ἐγένοντο κατ' ἔθος, ὅτι καθιερώθησαν αὗται κατ' ἐπέκτασιν ἐκ τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὰς μνημοσύνους τελετὰς ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ³.

ς') Ὁ τάφος ἐξωτερικῶς.

Ὁ τάφος, ὥς λέγεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ, (βλ. ἀνωτέρω, σ. 154), ἡδύνατο νὰ περιβάλληται διὰ καγκέλων⁴, ἐπὶ ἡγνυτο δὲ ἐπὶ τῆς πλακῆς κατὰ τὸ στήθος τοῦ νεκροῦ μεταλλινὴ χώνη⁵ αἴτιη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Εὐθυμίου, ὥς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, ἦτο κατεσκευασμένη ἐξ ἀργύρου, ἐχρησιμοποιεῖτο δ' ἴσως, ὥς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλῆς (σ. 66), διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δι' αὐτῆς εἰς τὸν τάφον τῶν ἐπιτυμβίων χοῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαιοτάτην καὶ παγκόσμιον δοξασίαν «περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν μετὰ θάνατον»⁶, ὁ νεκρὸς ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸν βίον του τοῦτον μεθ' ὧν καὶ ἡ θέρμανσις καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ τάφου⁷. Ὁ τάφος, κατὰ γενικὴν εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν, καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς⁸, θεωρεῖται ἡ κατοικία τοῦ νεκροῦ⁹. Ὁ κάτω κόσμος, ὅπου μετέβαινεν ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς ἀρχαίας ἐλληνικὰς, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, δοξασίας, ἐνομιζέτο ζοφώδης καὶ σκοτεινός¹⁰. Ὁμοίᾳ πίστις ὑπῆρχε

¹ Περί ἐκκλησ. ἱεραρχ. κεφ. 7 (Migne, 3, 557).

² Βλ. παρὰ Usener, "Ενθ' ἀν., σ. 188. Πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 492.

³ Βλ. Καλλίνικον, σ. 492.

⁴ Ἴδε καὶ Κουκουλῆν, σ. 54.

⁵ Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδεῖαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278.

⁶ Γ. Ν. Πολίτου, "Ενθ' ἀν. P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 371, 385-386.

⁷ Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 52.

⁸ Πρβλ. J. Wiesner, "Ενθ' ἀν., σ. 210.

⁹ Ἰλ. Ο 191, Ψ 51 Ὁδυσσ. λ 155-156. Ἡσιόδου, Ἀσπίς, 226-227. Ὁ θάλαμος τῆς Περσεφόνης (Πινδάρου, Ὀλυμπ., 14, 20) ἦτο μελαντευχής.

προσέτι καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, καθ' ἣν ὁ ἀποθνήσκων ἔρχεται (Ἰώβ, Ι, 21-22) «...εἰς γῆν σκοτεινὴν καὶ γνοφερὰν, εἰς γῆν σκότους αἰωνίου, οὐ οὐκ ἔστι φέγγος, οὐδὲ ὄραν ζωὴν βροτῶν»¹.

Ἔνεκα τῶν δοξασιῶν τούτων, κατὰ τοὺς προῖστορικοὺς ἤδη χρόνους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ρωμαίοις ἐφωτίζοντο οἱ τάφοι διὰ λύχνων². Τὴν παράδοσιν αὐτὴν συνέχισαν ἔπειτα καὶ οἱ χριστιανοί, μὴ ἀντιτιθεμένην ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐπιβαλλομένην δὲ πλὴν τούτου καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ φωτισμοῦ τῶν κατακομβῶν κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν³. Οὕτω τῆς μάρτυρος Ζηναΐδος τὸ λείψانون καταθέσας τις ἐν μνημείῳ «οὐ διέλιπεν... οὔτε τὴν φωταγωγίαν ποιῶν οὔτε θυμιῶν τὸ ὄσιον αὐτῆς λείψانون μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς»⁴. Καὶ ἡ μάρτυς Δόμνα ἐν Νικομηδείᾳ, θάψασα τοὺς μάρτυρας, «φῶτα αὐτοῖς ἄπει καὶ θυμιάματα προσφέρει»⁵.

Τὰ φῶτα αὐτὰ ἔκαιον ἐπάνω τοῦ τάφου ἐπὶ φωταγωγοῦ λύχνου «κὰκ τοῦ φωταγωγοῦντος λύχνου τὸ τάφον ἔλαιον θεῖον ἀλειψαμένη...»⁶, ἢ ἐπὶ κρεμαμένων κανδηλῶν⁷ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ⁸. Ἡ παράλειψις ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ τοῦ καθήκοντος τούτου ἡδύνατο νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ὀργὴν αὐτοῦ. Διδακτικὴ περὶ τῆς δοξασίας ταύτης εἶναι ἡ σχετικὴ εἴδησις ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσ. Μάρθας (6 αἰ.), καθ' ἣν ἀποθανοῦσης αὐτῆς ἐν Συρίᾳ, ὁ υἱὸς αὐτῆς Συμεὼν ἔβλεπε τοὺς ἀδελφοὺς τῆς μονῆς «καταφρονούντας καὶ μὴ ἄπτοντας τὴν ἐπὶ τῆς τιμίας λάρνακος αὐτῆς κανδήλαν». Ἀργότερον, ὅτε αἰφνιδίως ἡσθένησεν ὁ οἰκονόμος τῆς μονῆς καὶ ἔμελλεν οὗτος νὰ

¹ Βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Ed. Dhorme, L'idée de l'au delà dans la religion hébraïque. Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 134, 137.

² J. Wiesner, Ἐνθ' ἄν., σ. 129, 140 πρβλ. καὶ σ. 210. P. Sartori, Feuer u. Licht, Ἐνθ' ἄν., σ. 374 κέξ. Blümner, σ. 510, σημ. 13, ἐνταῦθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι διὰ τοὺς Ρωμαίους. Κουκουλές, σ. 53.

³ Καλλίνικος, σ. 363. Γ. Σωτηρίου, Ἐνθ' ἄν., σ. 43.

⁴ Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

⁵ Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 80, στ. 27.

⁶ Βίος ὁσίου Ἐθαρέστου, Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 10-11 καὶ «φωταγωγὸς ἐλαίου ἀνάπτουσα», SEC, σ. 603, στ. 32 κέξ.

⁷ Kurtz, Βίος Θεοδώρου, σ. 27, στ. 17 κέξ. «ἡ ἐπάνω τοῦ τάφου κρεμαμένη κανδήλα, ὀλίγου παντελῶς ἐν αὐτῇ ὄντος ἐλαίου, οὕτως ἦν καιομένη ὥστε ἔκπληξιν ἐμποιεῖν τοῖς ὁρῶσιν ἐν τηλικαύτῃ τοῦ φωτός λαμπηρόνι». Ἴδε ἔτι: Βίον ἁγίου Ἐθδοκίμου, Izswestija 13 (1908), 213, στ. 18 κέξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου, Migne, 115, 1152c, ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐν Τυάνοις: «σεβασμῶς αὐτὸν κατατίθησι, φῶς τε ἄσβεστον αὐτῷ ὑφάπτουσα καὶ θυμιάμασιν, ὡς εἶχε, νέμουσα τὴν τιμὴν».

⁸ Βίος ὁσ. Μάρθας, AS, Maii 5, 413A. Ἴδε καὶ ἀνωτ. σημ. 7. Πρβλ. P. Sartori, Ἐνθ' ἄν., σ. 386.

ἐκπνεύση, ἡ Μάρθα «παραστάσα τούτῳ εἶπεν: Τί διαλογιζόμενοι οὐχ ἤψατέ μου τὴν κανδήλαν;...»¹.

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸν τάφον πλακὸς ἐχαράσσοντο καὶ ἐπιγραφαὶ σχετικαὶ πρὸς τὸν νεκρὸν, δηλαδὴ τὸ ὄνομα, τὸν τάφον καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ ἐπιγράμματα ἔτι², ἀλλὰ καὶ ἀραὶ κατὰ τῶν τυμβωρύχων. Αἱ πληροφορίαι αὗται ἐγράφοντο ἐνίοτε, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, καὶ ἐπὶ μεταλλίνων πλακῶν καὶ ἐτίθεντο ἐντὸς τοῦ τάφου³.

Χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῶν τάφων καὶ τῶν κοιμητηρίων ἀπετέλει ἡ ἐπ' αὐτῶν βλαστάνουσα κυπάρισσος. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μηδικίου ἐν Βιθυνίᾳ, κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ἀναφέρεται περὶ τοῦ τάφου εὐσεβοῦς τιнос μοναχοῦ τῆς μονῆς, ὅτι «ἵνα μὴ ἄδηλον γένηται τὸ τοῦ Ὁσίου μνημεῖον, ἀλλ' ἐναργῶς φαίνεσθαι πᾶσιν, φυτὸν τὸ λεγόμενον κυπάρισσον ἐπάνω τοῦ μνήματος κατὰ τῶν αὐτῶν τιμῶν αὐτοῦ στέρωνων αὐτομάτως ἐκφυῆναι ὁ τῶν ὄλων Θεὸς παρεσκεύασεν»⁴. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἡ κυπάρισσος ἐκόσμει, ὥς καὶ σήμερον, τοὺς τάφους καὶ ἐπομένως, ὅτι ἦτο διὰ τὸν λαὸν πένθιμον δένδρον. Ἡ κυπάρισσος ὅμως ὥς δένδρον συνδεδεμένον πρὸς χθονίας θεότητας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος⁵. Ὁ Σέρβιος περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 64, IV, 507) εἰς ἣν οἰκίαν εὗρίσκετο νεκρὸς ἐτοποθέτουν ἐπὶ τῆς θύρας κλάδον κυπαρίσσου, ὥς σημεῖον τοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ πένθους καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως νὰ εἰδοποιῶνται περὶ τούτου οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν οἶκον⁶. Τὸ ἔθιμον τοῦτο πιστοποιεῖ ὁ Σέρβιος καὶ ὥς Ἀττικόν, (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 681) «apud Atticos funestrae domus huius (τοῦ κυπαρίσσου) fronde velantur», ὁ Ludvig Deubner ὁμοῦς θεωρεῖ ὑποπτον τὴν πληροφορίαν ταύτην⁷.

¹ AS, Maii 5, 413A.

² Ἰδε Κουκουλέν, σ. 52-53.

³ Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἐπὶ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436 c-d. «Γράπτωμεν δὴ εἰς πτυχία μολυβδαῖ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἁγίων τούτων, ὅτι διὰ Χριστὸν ἀπέθανον καὶ μάρτυρές εἰσι, καὶ θήσωμεν αὐτὰ ἐν γλωσσοκόμῳ χαλκῷ καὶ σφραγίσωμεν».

⁴ Ἐπιτάφιος εἰς Ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXII, § 23).

⁵ M. Nilsson, Ἐνθ' ἀν., σ. 667. Blümner, σ. 499. Olck, Cypresse ἐν Pauly-Wissowa, RE, IV, σ. 1923, 1933 κέξ. βλ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. IX, 993.

⁶ Ἰδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen, 1856, σ. 488. Rohde, Psyche, I, 220, 1. Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 47-48. Mau, Bestattung, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350, 10.

⁷ Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv. f. Religionswiss. 30 (1933), 95.

Ε' ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΑΦΗΝ

α') Καθαρός.

Ὁ νεκρός, ὡς γνωστόν, ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ἑβραίοις, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πλήθους ἄλλων λαῶν, μεμολυσμένος καὶ οἱ ἐρχόμενοι εἰς ἐπαφήν πρὸς αὐτὸν μέχρι τῆς ταφῆς του ἔπρεπε νὰ προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τὸ μίasma, μετὰ δὲ τὴν κατάθεσιν τοῦ σώματος ἐν τῷ τάφῳ νὰ καθαρθῶσιν αὐτοὶ τε καὶ ὁ οἶκος δι' ἀπολούσεως τοῦ σώματος καὶ ραντισμοῦ τῆς οἰκίας¹.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποφυγῆς αὐτοῦ, συνεχίσθησαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον², ἡ δ' Ἐκκλησία ἀγωνίζεται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας διὰ τὴν ἐκρίζωσιν αὐτῶν³.

β') Περιδειπνον - νεκρόδειπνον.

Πλὴν τῆς δοξασίας ταύτης περὶ τοῦ νεκροῦ ὥς μολύσματος διὰ τοὺς ἐπιζῶντας, οἱ χριστιανοὶ ἠκολούθησαν τὴν προγονικὴν αὐτῶν παράδοσιν καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα νεκρικὰ ἔθιμα καὶ δοξασίας. Οὕτως ἐξηκολούθησαν τελούντες τὴν μετὰ τὴν ταφήν κοινὴν ἐστίασιν, τὸ *περιδειπνον*⁴.

Ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ περὶ πένθους, 24, παρατηρεῖ περὶ τοῦ περιδείπνου: «ἐπὶ πᾶσι τούτοις, τὸ περιδειπνον, καὶ ἀρείσιν οἱ προσήκοντες καὶ τοὺς γονέας παραμυθοῦνται τοῦ τετελευτηκότος». Τὸν παραμυθητικὸν αὐτὸν χαρακτῆρα διὰ τοὺς οἰκείους τοῦ ἀπελθόντος διετήρησε τὸ περιδειπνον καὶ κατόπιν παρὰ τοῖς χριστιανοῖς⁵, ὑπάρχουσι δὲ περὶ τούτου σχετικαὶ πληροφορίαι ἐκ τε τῶν πρωίμων καὶ τῶν ἔπειτα βυζαντινῶν χρόνων. Ὑπὸ τοῦ

¹ v. Wilamowitz-Moellendorf, "Ενθ" ἀν., σ. 312. Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφ. Σύμμεκτα, Β', 1921, σ. 273 - 275, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

² Μάρκου Διακόνου, Βίος Πορφυρίου ἐπισκ. Γάζης (ἐκδ. Η. Grégoire - M. - A. Kugener, σ. 20 (κεφ. 23), σ. 22 (κεφ. 25), σ. 101).

³ Χρυσόστομος, Migne, 50, 531, στ. 35 - 36. Κουκουλές, σ. 57 κέξ. ἴδε καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλήσι, 1939, σ. 18, σημ. 3.

⁴ Περὶ τοῦ ἀρχαίου περιδείπνου, βλ. Rohde, Psyche³, I, 25, 231 - 232. P. Stengel, "Ενθ" ἀν., σ. 144 - 145. Βουλόδημον, σ. 395 κέξ. Petrakakos, σ. 11, σημ. 19. καὶ ΛΣ, Γ' 344, σημ. 2 ἔνθα ἀναφέρονται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

⁵ Βλ. Κουκουλέν, σ. 61.

Γρηγορίου Ναζιανζηνού αναφέρεται περί μητρὸς ἥτις, θρηνοῦσα τὰ τέκνα αὐτῆς, λέγει: «Οὐ σπαράξομαι κόμην... οὐ καλέσω τὰς συνθρηνοῦσας... οὐκ ἀναμεινῶ παρακλητόρας, οὐκ ἄρτον πένθιμον παραθήσομαι»¹. Περὶ τῆς παραμυθητικῆς ταύτης συγκεντρώσεως λέγεται σαφέστερον ἐν τῷ ἐγκωμίῳ Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς τὸν Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινοίτην· ἐνταῦθα ἀποβιωσάσης συζύγου Ἰωάννου τινὸς ἱερέως «ἦν καὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐξοδιάσαντες», ἡθροίσθησαν οἱ ἄγχιστα μετὰ τῶν φίλων καὶ συγγενῶν παραμυθῆσαι τῷ ἱερεῖ καθὼς ἔθος ἐστὶ πρὸς ὃν μετὰ τῶν ἄλλων παρακλητικῶν ρήσεων καὶ τοῦτο προσέθηκον...»². Εἰς τὸ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μαρτύριον τοῦ ἁγ. Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (4 αἰ) λέγεται, ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ, μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «ἐπὶ δαψιλῇ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας»³. Καὶ ἀργότερον, τὸν 10ον αἰῶνα, ὁ Νικηφόρος πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ μαρτυρεῖ περὶ τινος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποθανόντος, ὅτι «ταφέντος οὖν τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τινων παραγενομένων πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ χάριν παραμυθίας, καθεζόμενοι ἐκίνουν λόγον περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ...»⁴.

Τὸ ἔθος τοῦτο τῆς προσελεύσεως τῶν συγγενῶν καὶ τῶν μετασχόντων τῆς κηδείας φίλων καὶ τοῦ κλήρου εἰς παραμυθητικὸν μετὰ τὴν ταφὴν δεῖπνον, εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ ἀποτελοῦν, ὥς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, «νόμον ἀνθρώπων»⁵, συνεχίσθη καθ' ἅπασαν τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ὥς συστατικὸν τῆς κηδείας νόμιμον⁶.

Εἰς τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ μεταστάντος τράπεζαν πρὸς τιμὴν βεβαίως τοῦ ἀπελθόντος οἰκείου⁷ ἐθεωρεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτι μετεῖχε καὶ ὁ νεκρὸς ὥς ξενιστής⁸. Διὰ τῆς ἐστιάσεως ταύτης ἐξεδηλοῦτο ἡ πίστις περὶ τῆς συνεχιζομένης ἐπικοινωνίας τοῦ μεταστάντος πρὸς τοὺς ἐπιζῶντας οἰκείους καὶ φίλους αὐτοῦ (P. Stengel, "Ενθ' ἄν., σ. 144), ὥστε οὗτος νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος καὶ μὴ ὀργισθῇ κατ' αὐτῶν. Παραλλήλως ὁμως τὸ περιδείπνον ἀποτελεῖ καὶ σύμβολον τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ἥτοι τῆς

¹ Λόγος ΙΕ', εἰς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.

² Κηδεύσαντες.

³ Anal. Boll. 26 (1907), 187, στ. 16 κέξ.

⁴ Migne, 115, 1157b.

⁵ Migne, 111, 836A· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 61.

⁶ Βλ. Κουκουλέν, σ. 60. Λουκάτον, σ. 90, β' 3.

⁷ Βλ. ΔΣ, Γ', σ. 342 κέξ. Πρβλ. καὶ Σπ. Συγκολλίτου, "Ενθ' ἄν., σ. 403. Λουκάτου, σ. 91. Ἐλπιν. Σταμούλη - Σαραντῆ, ἐν Θρακ. 2 (1929), 139.

⁸ Ἰδε P. Stengel, "Ενθ' ἄν., σ. 144.

⁹ Ἰδε Rohde, Psyche, I, σ. 231.

ἐνώσεως ἐν αὐτῷ τῶν ἐπιζώντων, οἱ ὅποιοι, τρώγοντες μαζὶ καὶ πίνοντες μετὰ τὸ λυπηρὸν γεγονὸς τοῦ θανάτου, ἐκδηλώνουν ὁμαδικῶς, οὕτως ἀσυναισθητῶς, τὴν συμπαράστασιν αὐτῶν εἰς τὴν δυστυχίαν, ὥς ὁ θάνατος, καὶ τὴν ἑσωτερικὴν διάθεσιν πρὸς λήθην τοῦ λυπηροῦ γεγονότος καὶ συνέχισιν τῆς ζωῆς¹.

Πλὴν τῆς ἐν τῷ οἴκῳ ἐστιάσεως ταύτης, τοῦ περιδείπνου, ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ τελέσεως δείπνων κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ἦτοι περὶ νεκροδείπνων. Ταῦτα ὑπενθυμίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ δημορικὸν παρὰ τὸν νεκρὸν ἐπικήδειον δείπνον (Ψ 29. Ω 801)² καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους κατὰ τὴν τρίτην καὶ ἐνάτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ταφῆς³.

Τὰ χριστιανικὰ νεκρικὰ συμπόσια, συνεχίζοντα τὰ ἑλληνορωμαϊκὰ, καθιερώθησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν⁴, ἐγίνοντο δὲ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καὶ ἐξετρέποντο ἐνίοτε εἰς θορυβώδεις πανηγύρεις, ὥς μαρτυρεῖ ἀργότερον ὁ μέγας Βασίλειος⁵.

Τὰ νεκροδείπνα ἐτελοῦντο ἀκόμη, πλὴν τῶν μαρτύρων, καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ὁσίων, μοναχῶν καὶ ἄλλων⁶. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) παρέχει τὴν πληροφορίαν ἐξ Αἰγύπτου ὅτι τὴν Ἀναστασίαν πατρικίαν ἀσχοῦσαν τὸν βίον ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν καὶ ἀποβιώσασαν «θάψαντες (οἱ μοναχοὶ) καὶ ποιήσαντες εὐχὴν, λέγει ὁ γέρον τῷ μαθητῇ αὐτοῦ. Καταλύσωμεν τὴν νηστείαν σήμερον καὶ ποιήσωμεν ἀγάπην ἐπάνω τοῦ γέροντος⁷. Καὶ κοινωνήσαντες εὖρον ἔχοντα αὐτὸν ὀλίγους παξαμάδας καὶ βρεχτὰ καὶ ποιήσαντες ἀγάπην ἐπάνω αὐτοῦ... ἀπῆλθον...»⁸.

Τὰ δεῖπνα ταῦτα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὥς καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις⁹, ἐλογίζετο

¹ Arn. van Gennepe, "Ενθ' ἀν., σ. 652, 778.

² Πρβλ. καὶ P. Stengel, "Ενθ' ἀν., σ. 144.

³ Rohde, Psyche³ I, 232.

⁴ Γ. Σωτηρίου, "Ενθ' ἀν., σ. 125.

⁵ Βλ. παρὰ Καλλινίκου, σ. 399. Πρβλ. Ἀνδρ. Φυτράκη, "Ενθ' ἀν., σ. 49-50 περὶ τῶν γινόμενων συνάξεων εἰς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ἡ συνήθεια αὕτη τῶν συνάξεων ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ὥς μαρτυροῦμεν ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σύρου Ἡλία τοῦ νέου περὶ τὸ 780 παρὰ τὴν Δαμασκόν. Τούτου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔτι κρεμαμένου ἀναφέρεται ὅτι «ἐκρέμασαν οἱ χριστιανοὶ πολυκάνδηλον μέγα ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐσταυρωμένου ἐξάπτον καὶ ἐπισυνάξαντες τὰ παπαδίσκια αὐτῶν καὶ τὰ ἀββαδίσκια αὐτῶν χοροὺς περιέστησαν κύκλῳ τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ καὶ ἔψαλλον ὑμνοῦντες τοὺς ἄθλους αὐτοῦ». Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, Α', σ. 57, στ. 12 κέξ.

⁶ Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 63-64.

⁷ Ἦτοι ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ἀναστασίας, ἀποβιώσασης ὑπὸ τὸ σχῆμα μοναχοῦ.

⁸ Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 6, στ. 25 κέξ.

⁹ P. Stengel, "Ενθ' ἀν., σ. 144.

μετέχων και ὁ νεκρὸς¹ και τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσι μὲ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν και εἰς ἄλλους λαοὺς², ἐμφαίνουσιν, ὥς λέγομεν και ἀνωτέρω, ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι ἀποκεκλεισμένος ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν ἐπιζώντων ἀλλ' ἐξακολουθεῖ, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινὰ χρόνον, νὰ ἀποτελῇ μέλος αὐτῆς³.

γ') Πένθιμος περιβολή.

Τοῦ πενθοῦντος χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὥς ἀναφέρει ὁ μέγας Βασίλειος⁴, ἔχων προφανῶς ὑπ' ὄψιν του καππαδοκικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα εἰς τοῦτο δὲν διέφερον ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τῆς ὑπολοίπου βυζαντινῆς περιοχῆς, ἦσαν ἡ μέλαινα στολή, καθιερωμένη ἐξ ἀρχαίων χρόνων⁵, τὸ ἀγχιμαρὸν τῆς κόμης ἐκ τῆς ἐπιρριφθείσης κόνεως και ἡ παραμέλησις τῆς κουρᾶς αὐτῆς, ἔτι δὲ ἡ μὴ καθαρότης και γενικῶς ἡ ἀτημέλεια τοῦ σώματος.

Οἱ πενθοῦντες, ἰδίᾳ οἱ μοναχοί, ἐκάθηντο κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος⁶ ἐπὶ σποδοῦ⁷. Εἰς τὴν οἰκίαν ἐδίδετο σκοτεινὴ ὄψις, αἱ δὲ γυναῖκες, κατ' εἰδήσεις ἐκ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, πενθοῦσαι ἔτιλλον τὴν κόμην αὐτῶν⁸.

δ') Μνημόσυνα.

Εἰς τὴν πίστιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος και μετὰ θάνατον συνεχίζει εἰς τὸν τάφον τὸν βίον αὐτοῦ και ἐπομένως ἔχει ἀνάγκην τῶν πρὸς τὸ ζῆν και τῆς κοινωνίας τῶν οἰκείων και φίλων αὐτοῦ, ὀφείλονται αἱ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων προσφοραὶ⁹ και λατρευτικαὶ τελεταὶ ἐπὶ τῶν τάφων και αἱ κατό-

¹ Γ. Σωτηρίου, "Ενθ' ἀν., σ. 125.

² ΔΣ, Γ', 344-345.

³ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 19. Arn. van Gennep, "Ενθ' ἀν., σ. 778-779. Πρβλ. και Ἀνδρ. Φυτράκη, "Ενθ' ἀν., σ. 52.

⁴ Migne, 32, 232b-c, 257A.

⁵ P. Stengel, "Ενθ' ἀν., σ. 135. Petrakakos, σ. 12, σημ. 23. Κουσουλές, ἐν Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1929, σ. 378.

⁶ Ed. Dhorme, "Ενθ' ἀν., σ. 125.

⁷ Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἐπὶ τὰ παῖδων τῶν ἐν Ἐφέσῃ, Migne, 115, 437c (κεφ. ιβ'). Βίος ὁσίου Λουκά τοῦ νέου (10 αἰ.). Γεωργ. Π. Κρέμου, Φωκικά, Α', 1874, σ. 31A.

⁸ Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 232c.

⁹ J. Wiesner, "Ενθ' ἀν., σ. 209-210.

πιν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους προσφοραὶ καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν ¹.

Διὰ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν γενικῶς, ἀπαντωσῶν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος, πλὴν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ, ἐπεδίωκον προσέτι τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ταξιδίου τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ὥστε αὕτη νὰ μὴ παραμείνῃ δυσηρεστημένη κατὰ τῶν οἰκείων αὐτῆς καὶ ἐπιστρέψῃ οὕτως εἰς τὸν οἶκον ².

Αἱ συνάξεις αὐταὶ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν συνεχίσθησαν μὲ πνευματικώτερον σκοπὸν καὶ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν κόσμον, οὐ μόνον ἐπὶ τῶν τάφων τῶν οἰκείων νεκρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως ³. Ἡ ἀνατ. ἐκκλησία προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου, ἐδέχθη τὰ κατὰ παράδοσιν ἐπιτάφια αὐτὰ ἐθίμα, ὀρίσασα ἔτι εὐχὰς καὶ δέησεις ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς, παρ' ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς τῶν μνημοσύνων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ δόγματα αὐτῆς, μὴ δεχομένης μετὰ θάνατον κάθαρσιν τῆς ψυχῆς ⁴. Οὕτως ἐδέχθη αὕτη ἐπισήμως διὰ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (τέλος 4ου ἢ ἀρχαὶ 5ου αἰ.) ⁵ ἱερουργίας καὶ προσευχὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐνιαύσια, ἥτοι τὸ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου μνημόσυνον ⁶. Αἱ τελεταὶ αὗται ἐκαλοῦντο *μνεῖται* καὶ *μνημαί* ⁷, ἀργότερον δὲ ὠνομάσθησαν, ὡς λέγονται καὶ σήμερον, *μνημόσυνα* ⁸.

Ἡ ἐκ τῶν μνημοσύνων ὠφέλεια τῆς ψυχῆς τονίζεται ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἤδη αἰῶνος ⁹. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων († 386) λέγει: «μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται» ¹⁰. Περὶ τῆς πίστεως αὐτῆς λόγον ποιοῦνται καὶ ἄλλοι

¹ Rohde, *Psyche*, I, 232 - 233. ΛΣ, Γ', 348. Βλ. παράθεσιν τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν παρὰ Βουλοδήμω, σ. 397 κἑξ.

² Jul. von Negelein, *Die Reise der Seele*, "Ενθ' ἀν., σ. 150 κἑξ.

³ Ἀνδρ. Φυτράκης, "Ενθ' ἀν., σ. 48 κἑξ.

⁴ ΛΣ, Γ', 345.

⁵ Ἰδε Δημ. Παλάνου, "Ενθ' ἀν., σ. 436.

⁶ Ἀποστ. Διαταγ. VI, 30, VIII, 42. Πρβλ. Καλλίνικον, σ. 493. Κουκουλέν, σ. 62. Ἀνδρ. Φυτράκη, "Ενθ' ἀν., σ. 53, 70.

⁷ Ἰδε Καλλίνικον, σ. 491. Κουκουλέν, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλήσι, 1939, σ. 20. Λουκάτου, σ. 92 α', 3, σ. 95 δ', 1, 3.

⁸ Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἐκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κἑξ.) «ταφέντος οὖν αὐτοῦ ἐν πολλῇ τιμῇ ἔμεινεν ὁ... ποιῶν τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ».

⁹ Νεκταρίου Κεφαλαῖ, Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 113 κἑξ.

¹⁰ Migne, 33, 1116B.

πατέρες ἐν οἷς καὶ ὁ Χρυσόστομος¹ καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 7 αἰ., ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων ἐπιφέρων: «μεγάλην ἄνεσιν εὐρίσκειν τοὺς κεκοιμημένους ἐν ταῖς ὑπὲρ αὐτῶν προσφερομέναις Θεῷ θυσίαις διὰ τῶν ἐπιτελουμένων ὑπὲρ αὐτῶν συνάξεων»². Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης διδακτικὴ εἶναι ἢ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Θεοφανοῦς (9 αἰ.) μαρτυρία, ὅτι αὕτη, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς τεσσαρακοστῆς ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῆς, «καθαρθεῖσα... τῆς ὕλικῆς ἐμπαθείας τὸ ἄλγος, τῷ ποιητῇ καὶ Θεῷ ἀμέσως παρέστη καὶ τὴν χορηγίαν τῶν θανμάτων διὰ τῆς παρουσίας λαβοῦσα τῶν ἰάσεων τὰς πηγὰς ἀναβλύζει»³.

Ὁ διὰ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν, ὡς ἀνωτέρω, χρονικὸς καθορισμὸς τῶν μνημοσύνων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως διὰ τὰ τρίτα καὶ ἕνατα, καὶ τῆς βιβλικῆς (ἰουδαϊκῆς) διὰ τὰ τεσσαρακοστά⁴, ἐπεζητήσῃ τὸν ὁμοιόμορφον αὐτῶν κανονισμόν δι' ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον, καθ' ὅσον τότε, τέλος τοῦ 4ου ἢ ἀρχαί τοῦ 5ου αἰ., ὡς μαρτυρεῖ, τῷ 395, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεδολιάνων Ἀμβρόσιος, ἄλλοι μὲν ἐτέλουν τὰ μνημόσυνα κατὰ τὴν τρίτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου, προφανῶς κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν ἐβδόμην καὶ τεσσαρακοστήν⁵, συμφώνως πρὸς ἰουδαϊκὰς διδασκαλίας (Γέν. 50, 3, 10. Σοφία Σειράχ 22, 13).

Ἡ χρονικὴ τέλεις τῶν μνημοσύνων, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν ὀριζόμενα, φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπικρατήσει κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρὰ τοῖς ἑξ ἔθνικῶν χριστιανοῖς, πλὴν τῶν περιοχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὅπου, τοῦλάχιστον παρὰ τοῖς μοναχοῖς, ἐξηκολούθουν νὰ τελῶνται τὰ ἑβδομα ἀντὶ τῶν ἐνάτων ἑξ ἐπιδράσεως τῆς παρὰ Σοφίᾳ Σειράχ 22, 13 ἑβραϊκῆς διδασκαλίας καθ' ἣν «πένθος νεκροῦ ἑπτὰ ἡμέραι». Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι οὗτος ἐπὶ τινος μέλλοντος νὰ ἀποθάνῃ «ἐκέ-

¹ Καλλίνικος, σ. 492. Ἀνδρ. Φυτράκης, "Ενθ' ἀν., σ. 70-71.

² H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 29 κέξ. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ Gelzer, σ. 53, φέρεται: «ἐκ τούτου μανθάνομεν ἔχειν ἄνεσιν τοὺς κοιμηθέντας ἑξ ὧν ὑπὲρ αὐτῶν ποιοῦμεν συνάξεων». Αἱ δοξαsaίαι περὶ καθάρσεως τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον δὲν ἦσαν ἄγνωστοι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Πλάτωνος, Πολιτ. Β, 364b-365a). Πρβλ. καὶ ΛΣ, Γ', 345-346.

³ Ed. Kurtz, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI, Petersburg 1898, σ. 17, στ. 4 κέξ.

⁴ Γένεσις 50, 3. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου πρωτομ. Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 30, στ. 2 κέξ. λέγεται ὅτι, μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Στεφάνου ἐν Ἱεροσολύμοις, Γαμαλιήλ τις παρέλαβε τὸν νεκρὸν «καὶ κατὰ τὸ εἰθισμένον αὐτοῖς τοῦ νόμου ἐπέτέλεσαν ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ κοπετοῦ ἀναλισκόμενα...» ἴδε καὶ σ. 32, στ. 24 κέξ. Βλ. περὶ τοῦ τεσσαρακοστοῦ μνημοσύνου καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, "Ενθ' ἀν., σ. 21-22.

⁵ De obitu Theodosio oratio, Migne, P.L., 16, 1448, § 3. Πρβλ. καὶ Usener, Θεοδ., σ. 135-136. Γ. Κ. Σπυριδάκη, "Ενθ' ἀν., σ. 20-22.

λευσεν ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεθνεώτων πατέρων σύνηθες, οὕτως τρίτα τούτου καὶ ἑβδομα ἀλλὰ μὴν καὶ τεσσαρακοστὰ πνευματικῶς πανηγυρίζειν»¹. Ὁ Θεοδόσιος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ συνηθείας τότε ὡς πρὸς τὴν τέλεσιν τῶν τρίτων καὶ ἑβδόμων καὶ τεσσαρακοστῶν. Περὶ τοῦ μνημοσύνου κατὰ τὴν ἑβδόμην μαρτυρεῖ καὶ ἐξ Αἰγύπτου κατὰ τὸν ἑκτὸν αἰῶνα ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (σ. 52 στ. 4-8 καὶ σ. 56 στ. 23): «ἐξεκόμισαν τὸ λείψανον τῆς μακαρίας... καὶ ἔμεινεν ὁ γέρον τὰ ἑβδομα τῆς μακαρίας Ἀθανασίας καὶ μετὰ τὰ ἑβδομα ἠθέλησε λαβεῖν τὸν ἀββᾶν Ἀνδρόνικον μετ' αὐτοῦ...».

Κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ἀντιθέτως πρὸς τὰς μοναστικὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, τὰ ἐκ τῶν λοιπῶν περιφερειῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Κράτους ἀγιολογικὰ μνημεῖα ἀναφέρουν μνημόσυνα, τὰ *τρίτα, ἑνاتا, τεσσαρακοστὰ* καὶ τὰ *ἐνιαύσια*² ἢ «κατ' ἐνιαυτὸν καθ' ἡμέραν ἐτελεύτησεν»³ ἢ *χρονίας* κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον⁴ καὶ «χρονιαῖον μνημόσυνον» ἐξ ἄλλων πηγῶν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα⁵. Παραλλήλως πρὸς τὰ μνημόσυνα ταῦτα, ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἔπειτα, ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἀναφέρονται καὶ συνεχῶς καθ' ἡμέραν μνημόσυνον ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ λειτουργίαι μέχρι τῆς τεσσαρακοστῆς⁶, αἱ καλούμεναι εἰς μεταγενεστέρas πηγὰς *σαραντάρια*⁷, σήμερον δὲ *σαρανταλείτουργα*⁸.

¹ Usener, Θεοδ., σ. 22-23.

² Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 39, στ. 16 κέξ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου (ἐκδ. C. de Boor, κεφ. XXI, 2). Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἐκδ. Gelzer, σ. 55, στ. 2). Kurtz, Βίος Θεοφανοῦς (9 αἰ.), Ἐνθ' ἀν., σ. 17, στ. 4 κέξ. Βίος ὁσίου Εὐαρέστου (9 αἰ.), Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 3 κέξ. Βίος Δαβίδ, Συμεῶν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, § 10. Βίος ὁσίου Εὐδοκίου (9 αἰ.), ΑΙΣ, 4, 394, § 40. Βίος ὁσίου Λουκά τοῦ νέου τοῦ ἐν Ἑλλάδι κειμένου (10 αἰ.), Migne, 111, 449 B. Μ. Γεδεών, Γνώσεις ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῶν μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1898, σ. 33. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 62. ΑΣ, Γ', 348, σημ. 2. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἐνθ' ἀν., σ. 19 κέξ.

³ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, 93, 1724D. «Ἐποιεῖ δὲ καὶ τὴν μνησίαν τοῦ Σαλοῦ κατ' ἐνιαυτὸν καὶ ἐκάλει πτωχοῦς». Συμεῶν ος Μεταφράστον, Βίος ὁσίου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος, Migne, 116, 209 B.

⁴ Κουκουλές, σ. 62.

⁵ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 2, 262. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται μνημόσυνα καὶ μετὰ τρεῖς, ἕξ καὶ ἑννέα μετὰ τὸν θάνατον μῆνας· ἴδε καὶ ΑΣ, Γ', 346.

⁶ Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 26, στ. 4 κέξ., βλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἐνθ' ἀν., σ. 33. Εἰς μεταγενεστέραν (13 αἰ.) εἰδησιν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρεται: «ἀπὸ τὴν σήμερον ὅπου ἐτελεύτησεν ὁ ἅγιος, ἐλειτουργοῦσεν ἕως τεσσαράκοντα ἡμέρας», Νέον Ἐκλόγιον, σ. 288a.

⁷ Κουκουλές, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἐνθ' ἀν., σ. 33-35.

⁸ Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἐνθ' ἀν., σ. 34.

Πλὴν τῶν τακτῶν τούτων μνημοσύνων ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ μνημοσύνων ἐν Κύπρῳ, τὸν ἑβδομον αἰῶνα, κατὰ τὰς ἐφορὰς τῶν Θεοφανείων, τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς¹ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἑνατον αἰῶνα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «διὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἀρχῇ τε τῆς Ἰνδίκτου καὶ διὰ τῆς ἐν τῇ Πεντηκοστῇ πολυμερείας, ἐπιτελεῖν ἡμᾶς κοινῶς τὰ μνημόσυνα πάντων τῶν κηδευθέντων»². Τὰ τελευταῖα ταῦτα μνημόσυνα, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἦσαν κοινὰ ἐκκλησιαστικά μνημόσυνα ὑπὲρ πάντων τῶν κεκοιμημένων³.

Πόσῳ βαθέως ὑπῆρχεν ἐρριζωμένη ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων ὑπὲρ τοῦ μεταστάντος, μαρτυροῦσιν εἰδήσεις περὶ τούτων ἐκ τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἡλίου (10 αἰ.) μαρτυροῦμεν ὅτι ἡ σύζυγος ἀποβιώσαντός τίνος προσέφερεν ἐν νόμισμα εἰς τὸν ἱερέα, παρακαλοῦσα διὰ τὰς «συνήθεις λειτουργίας τῷ συζύγῳ» αὐτῆς, ἀρνούμενου δὲ αὐτοῦ διὰ τὸ γῆρας, ἐκείνη «ὑρκοῖς φρικτοῖς ἐβίασε» αὐτόν⁴. Ὁ πατριάρχης δὲ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β' (1222-1240), ἐπιβίωντων ἐπιτίμιον, ἀπαγορεύει εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ Ξηροῦ ἐν Ἱκονίῳ νὰ τελέσῃ τὰ μνημόσυνα τοῦ συζύγου αὐτῆς «ἐλεεινῶς καὶ ἀτίμως» ἀποθανόντος⁵.

Κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μνημοσύνων συνειθίζετο καὶ ἡ ἔξοδος τῶν οἰκείων καὶ φίλων τοῦ τεθνεώτος πρὸς τὸν τάφον του, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ ἀναπέμψωσι τὴν δέησιν αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ⁶. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ μνημοσύνου παρετίθετο τράπεζα, εἰς ἣν οἱ μετέχοντες, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, τρώγοντες καὶ πίνοντες ἐνίοτε πέρα τοῦ πρέποντος, ἐξετρέποντο εἰς ἐκδηλώσεις διὰ τῶν ὁποίων ἡ σύναξις ἐλάμβανεν ὄψιν παιδράν⁷.

Τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦ τεσσαρακονθήμερου μετὰ τὸν θάνατον, πλὴν τῆς τελέσεως κατ' αὐτὸ τῶν κυριωτέρων μνημοσύνων, ἐνεῖχε παρὰ τοῦτο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ καὶ ἰδιαίτεραν σημασίαν, ὡς περίοδος πένθους διὰ τοὺς

¹ Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος (ἐκδ. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 22 κέξ.) καὶ (ἐκδ. Gelzer, σ. 53).

² Ἐπιστολ. βιβλ. Α', Migne, 99, 952D-953A-B.

³ Πρβλ. ΔΣ, Γ', 346-347.

⁴ Βίος ἁγίου Ἡλίου, ΔΣ, Sept. 3, 855, § 18.

⁵ ΑΙΣ, 1, σ 464, στ. 30 κέξ., σ. 465, στ. 17 κέξ.

⁶ Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 89, κεφ. 2' ἴδε καὶ Λουκάτον, σ. 93.

⁷ Ὁσ. Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου, Ἐπιστολαί, βιβλ. Α', Migne, 99, 953A. «Μὴ μέντοι ἔξω τῶν νενομισμένων τῆς αὐταρχείας ὄρων ὡς ἡ πολυοινία ἢ πολυφαγία ἐξορχεῖσθαι ἡμᾶς τὰ ἐπιτελούμενα μνημόσυνα ἄλλὰ μετ' εὐλαβείας ἀναφερόντων ἡμῶν δοξολογίαν... οὕτως ἐπὶ τὴν τῆς τραπέζης ἵεναι χρεῖαν».

οἰκείους τοῦ νεκροῦ¹ ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ· θὰ ὑπῆρχε τότε νομίζω ἡ πίστις, ὥς καὶ σήμερον, ὅτι διατρίβουσα ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐν τῇ γῇ καὶ δὴ εἰς τοὺς γνωρίμους εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν βίον τόπους², ἀπῆρχετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τεσσαρακονθήμερου εἰς τὸν τόπον τῆς ὀριστικῆς διαμονῆς της εἰς τὸν παράδεισον ἢ εἰς τὴν κόλασιν³.

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ νεκρὸς Βασίλειος «ἐπὶ γὰρ τεττεράκοντα τὸν ἀριθμὸν ἡμέρας κατὰ τὸν νυκτερινὸν τῆς ψαλμωδίας καιρὸν μεταξὺ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης ἀδελφότητος ἵστασθαι καὶ ψάλλειν ὁ οὕτως ὁσίως τεθνηκῶς ὑπὸ τοῦ θεοπνεύστου καὶ μεγάλου τούτου Θεοδοσίου ἑωρᾶτό τε καὶ ἠκούετο... μετὰ τὴν τῶν μ' ἡμερῶν συμπλήρωσιν τὴν λογικὴν, ὥς ἔθος, ἐπιτελούντων αὐτῶν τῷ Θεῷ λατρείαν αὐθις ἐπιστάντα τὸν Βασίλειον θεωρεῖ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος...»⁴. 'Ἡ πίστις αὕτη περὶ τῆς παραμονῆς τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ σώματος ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπαντῶσα παρὰ διαφόροις λαοῖς⁵, θὰ ὑπῆρχε τότε εὐρέως διαδεδομένη εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀφοῦ καὶ σήμερον ἀπαντᾷ πανελλήνιος⁶. Αὕτη πιστεύω ὅτι περιορίσθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς εἰς τὴν χρονικὴν περίοδον τοῦ τεσσαρακονθήμερου συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης (Πράξ. Ἀποστ. 1, 3) περὶ παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ κατὰ τὸ τεσσαρακονθήμερον ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀναλήψεως εἰς τὸν οὐρανόν⁷.

Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

¹ Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Ενθ' ἀν., σ. 26 κέξ.

² ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Ενθ' ἀν., σ. 27 - 28.

³ Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Ενθ' ἀν., σ. 30 - 31.

⁴ Usener, Θεοδ., σ. 22, στ. 20 κέξ.

⁵ W. Galand, Die vorchristlichen baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religionswiss. 17 (1914), 500. Jul. von Negelein, "Ενθ' ἀν., σ. 19.

⁶ ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Ενθ' ἀν., σ. 28 κέξ. Μ. Λιουδάκη, "Ενθ' ἀν., σ. 424 - 426. Σπ. Συγκολλίτου, "Ενθ' ἀν., σ. 405.

⁷ Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Ενθ' ἀν., σ. 28 καὶ 35 - 36.